

ВСЕУКРАЇНСЬКА АКАДЕМІЯ НАУК

ІСТОРИЧНА СЕКЦІЯ

„L'Ukraine“, revue des études de l'Ukraine, sous la direction de M. Hrushevsky

Sommaire voir p. 175

УКРАЇНА

НАУКОВИЙ ЖУРНАЛ УКРАЇНОЗНАВСТВА

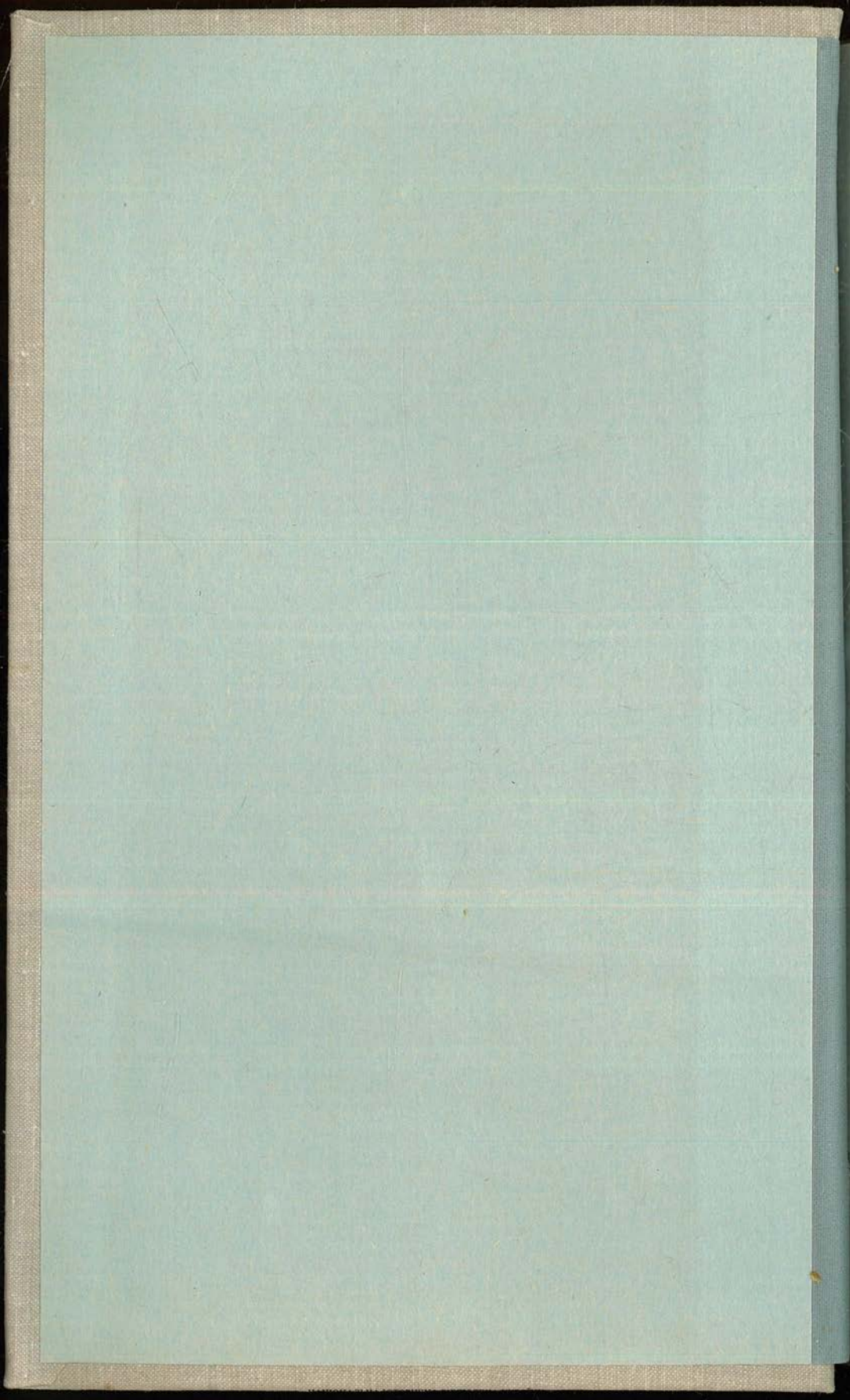
ПІД РЕДАКЦІЄЮ

АКАД. МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО

1929

Травень—Червень

ДЕРЖАВНЕ ВИДАВНИЦТВО УКРАЇНИ

В С Е У К Р А Ї Н С Ь К А А К А Д Е М І Я Н А У К
ACADÉMIE DES SCIENCES D'UKRAINE—SECTION HISTORIQUE

„L'Ukraine“, revue des études de l'Ukraine, sous la
direction de M. Hrushevsky, président de la Section

9/сод/103
745

У К Р А Ї Н А

НАУКОВИЙ ЖУРНАЛ УКРАЇНОЗНАВСТВА

ОРГАН ІСТОРИЧНОЇ СЕКЦІЇ АКАДЕМІЇ
(б. Українського Наукового Товариства в Києві)
ПІД ЗАГАЛЬНОЮ РЕДАКЦІЄЮ ГОЛОВИ СЕКЦІЇ
акад. МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО

Державна історична
БІБЛІОТЕКА УРСР

1584

75359

1929

травень—червень

К И Ї В

Загального числа
книга 34

Д Е Р Ж А В Н Е В И Д А В Н И Ц Т В О У К Р А Ї Н И

21831
6np

Бібліографічний опис цього видання
вміщено в „Літопису Українського
Друку“, „Хартизовому репертуарі“
та інших покажчиках Української
Нижньої Палати

Дозволяється випустити в світ:

В. об. неодмінного секретаря Академії Наук, акад. **Корчак-Чепурківський**.

Київський Окрліт № 232.
Держтрест „Київ - Друк“,
1-ша фото-літо-друкарня.
Київ, Сінний майдан, 14.
З. № 1926. 11 др. ар. — 1700.

Невідомий український мемуар з часів Шведчини.

В диканському архіві Кочубеїв (Полтавський Краєвий Історичний Архів) за ч. 1219 переховується три примірники (копії) документу, про котрий тут мовиться. Перший, мабуть, сучасний самій події, другий датовано 1798 роком¹⁾ і третій, либонь, з другої полов. XIX ст. (близький до тексту переказ російською мовою). Втрачений оригінал зложено, певне, двірським попом Кочубеїв—з огляду на біографічні деталі, ретельне визначення свят та тропар мученикам, приточений до його закінчення; але на ближче визначення автора бракує відомостей. Документ цей цікавий тим, що, будиши одним з небагатьох українських мемуарів, сучасних тій бурхливій добі, він подає деякі характерні риси тогочасного заворушення, а також і побуту. Передруковуємо його за старішою копією, змінюючи лише розділові знаки, подекуди замінюючи малі літери на прописні та впорядковуючи вживання *ъ* в середині й наприкінці слів.

Нѣкоторыя подробности изъ жизни В. Л. Кочубея и его супруги, записанныя современникомъ для памяти²⁾.

Року 1708 мѣа марта 19, на святыхъ мучениковъ Христофора и Даріи [припадає] благородного Василя Кочубея и благородного Иоанна, не при початковій отъѣздѣ зъ Диканки села на той бѣкъ Ворскла, забираючи тракть слободскимъ городамъ ку Смоленску, уходячи отъ боготступного и царскому величеству измѣнника Мазепи. 18-го марта, съ четверга на пятницу, посланній отъ Мазепи по его милость пана Кочубея, именемъ Стефанъ Трощинскій, полковникъ гадяцкій, зъ войскомъ козаковъ его полку соть пять было Волохъ, полку Танского человекъа сто виборнихъ, полковникъ охочой компаніи Юрій Кожуховскій съ полкомъ своимъ ночевали въ Великихъ Будищахъ, недалеко отъ Диканьки. Того же часу позно вечерю приехалъ зъ Хвастова отъ его милости пана полковника миргородского посланній, именемъ Андрѣй Лосъ, старшій слуга, въ Диканку съ письмомъ, съ которого увѣдомившись, благородній его милость панъ Кочубей, заразъ ни маленько не медлячи, послалъ до Полтавы слугу своего, именемъ Ивана Завадовского, по его милость п. Ивана Искру, шватера своего, во всю ночь. За прибитіємъ его жъ, пана Искри, зъ Полтави того жъ часу предъ свѣтомъ годиную въ Диканку, пожегнавшись зо всѣми своими, отъехали зъ Диканки чрезъ мость, на Ворсклѣ рѣцѣ будучи, въ селѣ Гавронцяхъ, и пережавшій до Красного Кута Городокъ, и тамъ приехалъ ахтирскій полковникъ Н. Н., а напотомъ отъ царского величества приехалъ поруччикъ зъ указомъ до Красного Кута, жебы Искра ехалъ до царского величества, а Кочубей тутъ въ слободахъ зостался. Изъ Красного Кута зъ ахтирскимъ полковникомъ совокупно ехали до Богодухова, и въ Богодуховѣ другій афидеръ отъ царского величества приехалъ зъ указомъ, жеби его милость п. Кочубей и Искра—обидва ку царскому величеству ехали, а Трощин-

¹⁾ „1798 года в февралѣ мѣсяцѣ сія исторія сыскана и переписана памяти и любопытства ради“.

²⁾ Заголовок беремо з пізнішої копії.

скій того жъ часу и дня, якъ благородіє Кочубей и Искра зъ Диканки виехали, зо всѣмъ войскомъ своимъ приехали въ Диканку по е. м. п. Кочубей, жеби его взятъ до Хвастова до Мазепы и обшукавшій всуди, что немаєтъ въ дому, возвратился Трощинскій и знову до Великихъ Будищъ и тамъ були чрезъ пятницу, субботу, неделю; въ понедѣльникъ рано приехалъ Трощинскій со всѣмъ войскомъ своимъ до Диканки и сталъ на Ковалювцѣ въ дворѣ новомъ, а тутъ прислалъ Волоховъ до старого двора, где зоставала благородная ей милость панѣ Кочубеева, и не застали ее милости въ дворѣ—на той часъ въ церквѣ була: марта 22, св. священо-мученика Василия, пресвитера анкирского, въ церкви ей молебєнь служился. Прибѣвши Волохи, округъ церкви карауломъ стали, потомъ старшій волошинъ ротмистръ, именовемъ Константіи великій, самочквартъ узойшоль въ церковь и сталъ, а того ради, что велено было ей милости просити до нового двора до Трощинского. Отновѣдала ея милость тамъ же въ церквѣ: «Не пойду съ церкви, нехай постражду межъ олгаремъ, якъ Захарія!» и чрезъ силу рѣчей мусѣла зъ церкви выйти. И якъ скоро на порогъ вступила, той часъ Волохи, вхопивши, на коляску посадили; зъ синовою его м. п. Василия того часу и ей милость въ церквѣ була, и провадили до Трощинского до Ковалювки и, приехавши передъ дворъ, надъ цигаровую годину стояли, поки доложено Трощинскому, а потомъ видячи, что долгій часъ немашь докладчика, не дожидаючись большъ, сама пошла узкимъ путемъ, тѣснячися промеж коньми войсковыми, якихъ немалое число было. Пришедши предъ ганокъ, ажъ и Трощинскій вийшоль и сталъ въ ганку въ каханѣ бѣломъ безъ пояса, толко въ мештахъ желтихъ¹⁾, велико пняимъ будучи; и стали благородная ей милость панѣ Кочубеева говорити: «и за тое-то Мазепа васъ прислалъ зъ такимъ войскомъ по пана моего, что зичливо и вѣрно всему Запорожскому писарства и судомства енеральнимъ служить?». А Трощинскій жадной рѣчѣ не отвѣтуючи, безъ всякого разсужденія приказитъ жестоко Волохамъ на ей милость стрѣляти, жеби забити, а Кожуховскій полковникъ, компанѣйскій совѣтникъ Трощинского, при памяти будучи, крикнетъ на Волоховъ, которіє вже були и курки пѣстолетовъ позовдили стрѣляти, жеби не стрѣляли. И Волохи смирились, а ей милость, возвратившися оттуду, послѣ тоя страсти поехала въ дворѣ старой, и сторожа вслѣдъ округъ двора стала и другая округ будинку, а особая стражъ и въ хатахъ, где ночовала, а ей милость панѣ Василюева, молодого пана забравши, свое сенне, поехала до Сорочинець: приказъ билъ Мазепинъ отпустити до ихъ милостей родителей своихъ, где е. м. п. Василій, наименшій панъ ей зоставалъ.

21 марта рано приѣхавшій зъ своими совѣтниками и посланнимъ того часу и ночѣ тоєя отъ Мазепы выправились до старого двора и стали все имѣніє, скринѣ, инныя рѣчѣ въ полуби брати и ей милость паню въ карету взявши, зъ дѣтми и служєнку одну за сторожею попровалили до Батурина, [въ] имѣніє на Гончаровцѣ поставили и ей милость въ дворъ отвезли, где и прежде на подварку батуринскомъ мешкала. Потомъ въ тиждєнь или больше до старого двора въ мѣсто отпровалили, назначивши одну хату, жеби въ одной мешкала, въ горшое и тягшайшое заключеніє карауль единъ жолдацкій, другій московскій, жеби нѣкого бѣ иного не допуститъ до ей милости не толки жеби дворъ, але и до паркану жеби нѣкто не приходилъ, а е. м. п. судия якъ заехалъ до Смоленска, до Витепска. Послѣ Воскрєсенія Господня запровадивши бояре до Порѣчья—Гаврило Ивановичъ Головинищъ графъ, князь Долгоруковъ, Петр Павловичъ Шафѣровъ, тайный секретаръ государевъ, а тамъ ихъ милостей п. Кочубей и п. Искру допрашивали совѣту ихъ и его м. п. Ко-

¹⁾ В новішій копії перекладено: „въ лиситыхъ (лїсїяхїхъ) шароварахъ“.

чубея и потомъ разей четирѣ ударенного и его м. п. Искру ударено кнотомъ разей сѣмь, а потомъ въ тижденъ поновляли раны по толико же ударовъ кнотомъ. А переживши мѣсяцъ май, ино препроводили до Чернѣгова водою, а съ Чернѣгова воевода Веняминъ препроводилъ до Киева до Мазепи, лагеремъ стоящимъ подъ Борщовомъ и Повшагомъ. Мця июля 15 день року 1708, въ четвертокъ рано, на святого равноапостольного великого князя російского Владимира, передъ службою божією топоромъ голови къ одной пласѣ его м. п. Кочубею и его м. п. Искрѣ отрублени, а по стратію тѣла ихъ лежали въ позоръ людемъ чрезъ литургію, а по литургіи въ домовини тѣла ихъ положили и въ полуби забравши, до Киева въ Печерское препроводивши, похоронили въ манастирѣ великомъ въ церкви съ правой стороны, подъ трапезою близко, а напостомъ Мазепу неповинна кровь ихъ страдальцовъ сильно путала, и самъ ходячи то суда [то туда], войскомъ малоросійскимъ плуталъ по разнихъ мѣсяцяхъ банкетуючи, четвертойнадесять недѣлѣ послѣ ихъ милостей п. Кочубея и п. Искры по смертной ихъ казни, октоврія 11 дня, на святого пророка Осіи и преподмученика Андрея Крицкого, что стало всѣмъ явно, пресвѣтлѣйшему монархѣ и всему малоросійскому войску змѣнили и уѣхалъ ихъ королю шведскому, а Батуринъ отъ его позосталью змѣннического войска заперся отъ всѣхъ сторонъ четырехъ воротъ, только одни четвертіе ворота береговые, что отъ Сейму, не заперти були. И того жъ часу тижнемъ передъ винятиемъ Батурина прийшолъ билъ зъ войскомъ свѣтлѣйшій князь Меншыковъ до города и не впустили, кѣлко до его свѣтлости начальствующій въ городѣ надъ войскомъ Чечель, полковникъ сердюцкій, Фридрикъ асаулъ армацкій, сотникъ батуринскій Филипъ Ресной, вшедши на валы, договорували, и князь отступилъ.

Того же часу приехала черница зъ манастыря дѣвичого Новомлинского возкомъ и на возку будка простая, и въ чернечу одежу ей м. панѣ Кочубеева и панѣ Искрина убравшись, а пану Парасковію убравши у простую одежу, вийшла пѣшкомъ зъ дѣвками, зъ города вивезла и простовали на Миченки, на Курени, на Ичну, на Прилуку, на Журавку, на Свѣтличную, на Чернюховъ, мимо Городище, что на канцеляристовъ сельце, Крутіи Берегъ, рѣку Сулу, Снѣтинъ, приехали до тла Шишака, а маетность п. Петра Кулябки, зятя е. м. п. полковника миргородского и швагира е. м. п. Кочубея. Изъ того села вѣдомость взявши что ей милость панѣ полковникова миргородская зъ е. м. п. Чочубеемъ въ Сорочинцяхъ, приехали до Сорочинцѣ, гдѣ дний килка позабавивши въ дому полковника миргородского, приехали и ей м. панѣ Обидовская, а на тотъ часъ родился въ п. Кочубея синъ Павелъ и, забавивши дни килка, виехали совокупне всѣ Сорочинецъ и, не доизалочи Барановки, розѣхались: ей м. п. полковникова миргородская и ей м. п. Обидовская и е. м. п. Кочубей и п. Ломаковский поехали до Крилова, а ей м. п. Кочубеева суддина енеральная и ей м. п. Искрина и е. м. п. Иоаннъ Захаржевский въ слободи московские на Барановку, на Опошне, на Старіе Млини, Ворскло переехавши, на Рублювку до Коломака, а зъ Коломака е. м. п. Иванъ Захаржевский поехалъ до Водолагъ, а ей м. п. Кочубеева и п. Искрина въ Ровнѣ до пасѣки Искриной. Тоежъ часу на томъ мѣсяцу привезлъ п. Иванъ Жучелко письмо отъ свѣтлѣйшого князя Меншикова зъ Конотопа, писанное по винятию Батурина, который октября 23 на свя-тыхъ мученикъ Маркіяна и Мартирія Батуринъ вынять, а въ томъ княжескомъ писмѣ виражено такъ: «Гвѣ Кочубей, кой часъ сіе письмо получишь, въ той часъ посѣikai до царского величества въ Глуховъ и возми съ собою матку свою и жену Искренну, и дѣтей, понеже и великая милость государская на васъ обрящется». И съ того жъ мѣсяца зъ ровенской пасѣки ей м. п. Кочубеева послала слугу своего и тое письмо по най-

меншого сына своего до Крименчута, а съ тоє пасѣки до слободки Искринной. Тамъ же, въ лѣсъ будучой слободи, извѣхали назадъ на Свинковку до хутора до Кованчинного, гдѣ и Кованчиха мешкала, а зъ Свинковки на Симоновку, переѣхавши Ворсклю, до Жуковъ, до е. м. п. Жученка, старого родича ихъ милостей п. Кочубеевой и п. Искринной и въ Жукахъ проживши дни кѣлко, въ недѣлю по запускъ Филиповъ приехали поздно ввечеръ Яковъ Рогуля до Жуковъ, освѣдчаючи похвалки Левенца, полковника полтавского, же маєть ихъ милостей, зловивши, до Мазепи одослать, и того жъ часу посродку начѣ ихъ милость виехали съ Жуковъ и, переправившись на Ворсклѣ въ селѣ Петровцѣ, а мужики петровскіе учувши ночній поездъ, панинъ будучи, збунтовавшись, прибегли на греблю, безъ жадного роспиту хотѣли позабивати, а якъ спознала ей м. панѣ Искринна атамана Петровского, прозиваемого Криду, стала его напominати, и оный велико звонмшивши, смирилъ усѣхъ людей ихъ милостей и прошеніе просилъ и далъ проводниковъ своихъ ажъ до Коломака, изъ Коломака ехали на Перекопъ, на Валки, на Люботинъ до Харкова, до его милосты г-на брегандира Федора Володимировича Шепловского и тамъ неделѣ двѣ въ Харковѣ промешкавши, зъ Харкова до Водолаги Новой приехали, изъ Водолагъ, забираючи трактъ на Валки, на Красной Кутѣ, на Охтирку до Лебедина, до превеликого монарха, того часу будучого въ Лебединѣ до Тростянця, а въ Тростянцѣ свята Рождественскіе пересвятковавши, генваря 1-го 1709 г. съ Тростянцы ѣхали до Водолаги Новой, до е. м. п. Ивана Захаржевского, гдѣ ей милость панѣ миргородская со всѣми дѣтми своими zostавала. Якъ прийшовъ Шведъ Коломакъ разорити, въ той часъ стривожився ихъ милости, совсѣмъ поднявшись, ѣхали на Харковъ, на Бѣлгородъ, на Суми. Ей милость панѣ Кочубеева и панѣ Искриная осѣли на маєтностяхъ своихъ Ярославцѣ, а ей милость панѣ полковникова Миргородская на маєтности своей осѣла зъ п. Иваномъ Водолажскимъ въ Авдѣевкѣ.

Того жъ року по лѣту, июля 27 баталія со Шведомъ стала между Петровкою и Жуками въ милу отъ Полтавы, и пресвѣтлѣйшій монарха той часъ Шведа побѣдивши, генерали всѣ шведскіе и полковники и всѣ офицери побравши.

Конецъ—богу слава. Тропарь глас VI: «Страданіємъ обливаща я»...

З життя Задунайської Січі.

1. *Розпорошення Запорозжців після руїни Дніпровської Січі. Бурлаки, міщани, чорноморські та турецькі Запорозжці, козаки «запорозького стану».*

Вольності Війська Запорозького Низового до руїни Дніпровської Січі, до 1775 р., знали тільки одну форму користування землею: земля належала всьому війську, всьому козацтву. Земля не була об'єктом приватної власності, спадщини та торгу. Україна правобічна, тоді ще польська, була країною великих землевласників, а лівобічна—Гетьманщина—виявляла здебільшого дрібну козацьку власність. Після руїни Січі, еволюція землеволодіння йде за планом центрального російського уряду—шляхом перероблення Степу на дворянську землевласність. Запорозький побут з 1775 р. до початку XIX століття загинув у процесі еволюції. Але ж він ще намагається дещо затримати з своєї старовини.

За часів Запорозької Січі населення Запоріжжя має несталлий, більш динамічний характер. Хвилі людей приливають на Степ з Польщі та Гетьманщини і знову одливають.

Після руїни Січі до початку XIX віку ця рухомість ще помітна, але ж причини вже інші: дворянське землеволодіння витискає запорозьку козачину на Кубань та Дунай, а хто залишається у Степу, той ховається по містах міщанами, а декого було закріпачено, коли «ревізія» позаписувала їх «ревізьюкою сказкою» на землях нових власників земледанними.

Документи з кінця XVIII століття свідчать, як рушали хвилі колонізації до Степу і як козацтво розпорошилося на всі боки.

Запорожець Осип Кобильник на суді р. 1781 каже про своє власне життя¹⁾:

„Лѣтъ ему, Осипу Кобыльнику от роду тридцать шесть. Родился онъ области Польской, губерніи Смѣлянской²⁾, въ селѣ Вялеве от Кирила Наконечнаго³⁾, званія посполитаго. Жиль онъ съ родителями до семнадцати лѣтъ, а по умертвіи оныхъ пошоль онъ, Осипъ, въ бывшую Запорожскую Сѣчь съ козаками⁴⁾ и жилъ в зимовнику Екіма козака немалое время. Потомъ пошоль къ рыбакамъ и жилъ при нихъ за кухаря недолго, а оттуда, отлучась проживаль по разнымъ запорожскимъ мѣстамъ козакомъ лѣтъ съ десять. Прошлого 1771 года онъ, Осипъ, пошоль съ Сѣчи на зимовлю Елизаветградской провинціи въ шанецъ Калужинской и зимоваль у Демьяна Шелеста. Познакомившись съ жителемъ тамошнимъ Кирилломъ Сусленкомъ, женился на сестрѣ его Марьи съ коєю недѣль пять пожилъ и увидѣлъ ее Марьи къ себѣ несклонность и презрѣніе, оставилъ ее и пошоль в Польшу, женился тогожь году въ селѣ Еровомъ на дочери Захарія Дрони, Ефросиніи. Дроня увѣдомился, что у него Осипа жена въ живыхъ есть. Жиль онъ Осипъ съ Ефросиніей в Польшѣ съ 1771 по 1780 годъ, имѣль съ нею четверо дѣтей, зъ нихъ два живыхъ. Въ 1780 году перешель онъ Осипъ съ Польщи въ городъ Елисаветъ“.

Треба звернути увагу на те, що Кобильник повертає з Польщі після 1775 р., коли вже загинула Січ і поміщики почали розшукувати своїх

¹⁾ Одеський Краввий Архів, фонд славенської консисторії, 1782 р., справа ч. 318 „О двуебрачїи Запорожца Осипа Кобыльника“.

²⁾ Київського воеводства.

³⁾ Батько має прізвище Наконечний, син Кобильник. Прізвища ще не стабілізувалися і звичаєве право не вимагало триматися одного родового прізвища.

⁴⁾ Коло 1762 року. Мабуть при якомьсь запорозьким наїзді, чи з гайдамаками.

підданих, тому і Кобильнику небезпечно було, як колишньому посполитому жити в Єврові.

Перша жінка оповідає:

„Літь оть роду 24, родилась на Полтавщинѣ, в селѣ Загруновкѣ оть отца Ивана Ктитора, званія козацького. Мать завела пятилітней Елизаветградской провинці въ слободу Калужинѣ. Матерью своєю за козака пришедшего съ Сѣчи въ Калужинѣ на зимовлю Осипа Кобильника въ замужество по нежеланію ее Марья выдана. Осипъ поживъ недѣль семь, неизвѣстно гдѣ дѣвался. Марья послыхала, что Осипъ въ Польщѣ женился на другой, то она Марья, вышла въ замужество¹⁾ за вдовца отставного пикинера Колѣсниченко“.

Колѣсниченко доказує:

„Літь ему оть роду 35. Родился онъ Елизаветградской провинці въ шанци Глинскимъ оть Филона Колѣсниченко званія козацького. Родителями завезенъ въ малолѣтствѣ въ слободу Днѣпрокамянку. Онъ Прокопъ, по взятіи чистой отставки, прошлого 1779 года женился на Марья“.

Минуло коло року після суду і в 1782 р. Осип Кобильник з Єфросинією відійшли невідомо куди.

Кобильник і Колѣсниченко типові представники населення Степу. Воно дійсно складалось з виходців з ріжних місць: з Гетьманщини, з Правобічної України і з уже народжених у Степу. І все це населення блукало з кінця в кінець. Панщина його гнала з Польщі, безземелля з Гетьманщини, а з Степу його тиснули вже нові форми життя, що виникли після руйни Січі і скасування козащини.

Життя Степу перетворювалось на новий лад: вільний козацький Степ перероблювався на кріпацьку систему. Катерина II «жалувала» козацьку землю дворянам. Ревізії 1782 та 1795 рр. позаписували кріпаками всіх, хто жив на панських землях, по слободах. Рангові землі надавали ще до скасування Січі і в Єлизаветській провинції вони виникли ще з 1771 р.²⁾

Губернатор Новорос. губ. князь Оболенський дав наказ тягти в підданство всіх, хто не записаний до ревізії. Накази 12 грудня 1796 року і 14 травня 1797 р. забороняли приймати скарги на зарахування кріпаками.

В протоколах єлизаветського повітового суду 1798 р. вже бачимо таке явище: чотири кріпаки з Правобережжя (колишньої Польщі) перебували підчас ревізії в Єлизаветі, позаписувались наймитами у священника, але суд їх переписав на поміщика³⁾.

В Калаглей син козака Іван пішов для услуги до нового поміщика Доне. Той його записав за кріпака. Потім 1777 р. цей Іван перебуває в Окні (Ольвійопільського повіту). Там його підчас ревізії 1782 р. записав за кріпака поміщик Родоначич. Протоколи єлизаветського повітового суду з р. 1784 свідчать, як ці два поміщики вимагають собі підданого, який народився на волі⁴⁾.

За ревізіями та поміщиками йшла рекрутчина. Набор рекрутів 1797 р. свідчить, що Степ дає їх з поміщицьких маєтків стільки, скільки «душ» на їх рахується. З 19 до 30 років ідуть у салдати і ті, хто в дитинстві ще був вільним козаком⁵⁾.

Кріпацтво, новий лад в Степу, дає себе знати. 1793 р. новомиргородський повітовий суд рішав справу майорової Миколаєвої, що засікла на смерть свого підданого Никифора Барвінка. Цей Барвінок також Стрільченко та Слобожанин були винні в тому, що попрохалися їхати на поле

1) Звичаєве право дозволяло розлуку на підставі фактичного розкладу сім'ї. Два свідки свідчили при другому шлюбі, що фактично перша сім'я розклалась. Пізніш за російської влади, уряд починає карати таких за „двоєжонство“.

2) Одеський Краєвий Архів, протоколи єлизаветград. повітового суду 1798 року, арк. 214.

3) Там же, протоколи єлизавет. повіт. суду 1798 р.

4) Там же, протоколи єлизавет. пов. с. 1784 р., арк. 513.

5) Там же, протоколи єлизавет. пов. с. 1797 р.

звезти свій хліб, коли їх нарядили на панщину¹⁾. Миколаєва наказала їх сікти. Колишні козаки ще трохи депо і гальмували поміщикам за їх зневагу. Так, наприклад, 1784 року військовий товариш Кривоніг і козак Степан Яценко обвинувачувалися в наїзді на слободу князя Потьомкіна Красне Поле, де вони взяли 15 коней, а Федір Руза в наїзді на маєток княгині Баратової²⁾.

Козаки з Степу потягли до Чорноморського війська, а інші за Дунай. Початок 1790-х років, між ревізіями 1782 та 1795 р., найбільше дає втікачів на Кубань та Дунай. Козаки, що залишались ще в Степу, позапипувались в міщани по містах. Але й звідсіля тікали. Ревізія 1795 р. виявила, що в Новомиргороді, хто і записаний був міщанином, тепер був відсутній. За 1790, 1792 та 1795 рр. вони повтікали, а в списках міщан їх ще лічили в Новомиргороді³⁾. Міщани приписані до Катеринославського намісництва з виходнів з польських воеводств Брацлавського та Київського до 1785 та 1790 рр. самі повтікали в козаки і коли в 1790 р. складалися відомості про міщан, їх вважали міщанами. 1799 р. херсонська палата карного та цивільного суду розв'язувала це питання⁴⁾. В цих відомостях був Циганко(в), прізвище, яке ми потім бачимо в Задунайській Січі. Міщанами посідали в Бериславі, Новомиргороді, Ольвіополі, Єлизаветі, Дубосарах та Очакові багато Запорозжців. В 1802 р. 400 міщанських родин Берислава з краю міста вимагали повернути їм іконостас старовинної запорозької дерев'яної церкви в Бериславі, бо вони вважали її своєю запорозькою, а в центрі міста, коло неї, оселились купці та міщани чужинці. В 1848 р. суперечки знову виникли і міщани з Запорозжців отримали іконостас⁵⁾. Ясно, що в Бериславі, в центрі колишнього Запоріжжя, на початку XIX століття населення пам'ятало своє козацьке походження.

В Ольвіополі (колишньому Орлику) міщан запорозького походження рахували до п'ятисот родин. У Тирасполі, Бендерах та Дубосарах з початку XIX століття міщани козацького походження мали окреме «малоросійське м'щанское общество», і уряд визнавав ці організації до кінця 1870-х років.

Наприкінці XVIII століття багато людей бурлакує в Степу⁶⁾, шукає хліба та приписки; чи до козацтва, чи до міщанства, бо бурлакувати стало тяжко під гнітом дворянсько-поліцейського ладу. На суді в 1802 р. такий мандрівник Федір Безрукавний оповідає:

Назадъ тому тринадцать лѣтъ (1789 р.) съ отцомъ и женою пополь я за Бугъ въ урочище Копальку подъ Черноморскимъ войскомъ тогда состоявшее, а оттуда, во время существованія еще въ сихъ мѣстахъ Черноморскаго войска, перешоль съ женою въ урочище Кизей Мысь, гдѣ проживали съ нею одинъ годъ. Оставя жену въ Киземъ Мысь, отлучился въ Малаый Ингулець для ловли рыбы и тамо находился одну зиму. А по веснѣ, по случаю перехода съ здѣшней стороны Черноморскаго войска (1792 р.) возвратился въ Кизей Мысь съ намереніемъ гдѣнибудь приписатся. Прожилъ одну зиму въ городѣ Херсонѣ у разной заработки. Прошлаго 1795 года пришоль въ слободу помѣщика Милашевича, въ коей ревизіею въ томъ году сочиняемою въ подданство записанъ. А изъ оной, по желанію его, вступилъ на службу въ Бугекой козацій полкъ за козака, въ коемъ служилъ одинъ годъ, потомъ явился таки въ слободу помѣщика Милашевича, въ коей нынѣ нахожусь⁷⁾.

¹⁾ Одеський Краєвий Архів, протоколи новомиргородського повітового суду 1793 р.

²⁾ Там же, протоколи єлизавет. повіт. суду 1784 р., арк. 222.

³⁾ Там же, протоколи новомиргород. магістрату 1796 р., арк. 250.

⁴⁾ Там же, фонд арх. херс. палати карного та цив. суду 1799 р., справа № 132/99, арк. 6.

⁵⁾ Там же, фонд херсон. консист. 1848 р. Справа „О древней запорозькой церкви въ Берисполѣ“.

⁶⁾ Бурлакування М. Є. Слабченко вважає за прикмету життя Степу і на початку XIX ст. (див. його „Матеріяли до економ.-соціалн. історії України XIX ст.“, т. I, сс. 16—17).

⁷⁾ Одеський Краєвий Архів, фонд херсон. консисторії, 1802 р., справа про Фед. Безрукавного.

З цього документу ми бачимо, як легко загубили були права вільного стану люди навіть козацького походження. Коли ревізія захоплювала вільних людей у поміщицьких слободах, вона записувала їх за підданців того поміщика. Процес закріпачення захопив все ж таки Запорозжів значно менше, ніж селян та козаків, що вийшли на Запоріжжя з Гетьманщини та з Правобережної України. Запорожці тікали до Чорноморського війська або записувалися в міщанство по містах, дехто ж ішов за Дунай. Мала частина розпорошилася по Степу і навіть зо три десятиліття трималася свого стану «козака запорозького звання».

Ці козаки сиділи ще по старовині хто по зимовниках, а хто по рибальствах, поки поміщицька політика їх не вижене звідтіля. Найзаможніше господарство, про яке є свідчення в документах, бачимо в тестаменті колишнього запорозького старшини Дніпровської Січі Литвина, який помер 1791 р. на зимовнику Херсонського повіту. Земля не була власністю, тому її не зазначено в тестаменті. Худоби у Литвина було на 911 карбованців (рахуючи пару волів по 50 карб., телиці 14 карбованців); хліба, сіна, возів, саней—на 491 карбованець; грошей російською монетою на 539 карбованців і голандськими золотими ефимками на 7800 карб. ¹⁾

«Козак запорозького звання» визнавав себе за члена запорозької громади, а після руйни Січі він бачив два її осередки—Чорноморське військо на Кубані та січ на Дунаю. Із Степу і тягнули до них, як до своїх.

Наприкінці XVIII століття існували такі назви: «чорноморські Запорожці», «турецькі Запорожці» та «козак запорозького звання». Всі три назви з'єдналися в розумні товариства, що вийшло з Дніпровської Січі. 1805 року виникло питання про штати Чорноморського війська. Генерал-губернатор Рішельє з приводу цього одержав з Петербургу для інформації од міністра Кочубея записку знавця козацького побуту урядовця Бекаревича ²⁾ під титулом: «О перемѣнахъ по войску Черноморскому происходящихъ».

Бекаревич підкреслює походження козаків:

Войско Черноморское существовавшее подъ именемъ запорозькихъ козакъ (підкреслено в оригіналі), въ самыхъ отдѣленныхъ временахъ въ разныхъ состояніяхъ и видахъ, и испытавшее многоразличныя перемѣны, получило настоящее бытіе свое въ началѣ послѣдней войны съ Турками, будучи тогда изъ разсѣяннаго состоянія приведено въ соединеніе. Внутренній у Черноморскихъ козакъъ воинскій распорядокъ, основанный на правилахъ прежняго запорозькаго, есть и нынѣ почти тотъ же самый, какой былъ прежде ³⁾. Оно, движимо будучи духомъ усердія, во все теченіе войны той, въ различныхъ дѣйствіяхъ противу непріятеля... за то указомъ 30 іюня 1792 г. пожалованъ ему подъ поселеніе островъ Фанаторія (Тамань) съ близъ находящимися къ оному землями между рѣки Кубани и Азовскаго моря, до Ейскаго городка и до устья Лабы ⁴⁾.

Внутренній у Черноморскихъ козакъъ распорядокъ, основанный на правилахъ прежняго запорозькаго, есть и по нынѣ почти тотъ же самый, какой былъ прежде ⁵⁾. Войсковою кошъ есть главный станъ войска и подъ главнымъ начальствомъ войскового (кошевого) атамана, составляютъ его 40 куреней тѣхъ самыхъ наименованій, какіе существовали въ войскѣ Запорозькомъ ⁶⁾ съ чинами и служителями, по росписи въ 1792 году означенными. Каждый курень имѣеть начальникомъ куреннаго

¹⁾ Одеський Красвий Арх., фонд новорос. консист., 1792 р., справа „О духовной запорозькаго старшини Литвина“.

²⁾ Яків Ємельянович Бекаревич, згодом проф. полтавської семінарії, знайомий І. П. Котляревського, 1828—29 рр. допомагав О. М. Водяньському вступити до петербурзьк. педагогічного інституту („Кіев. Стар.“, 1903, кн. I, сс. 24—25).

³⁾ Уряд в 1805 р. ще визнавав автономію запорозького ладу, хоч і втручався в справи керуючої верстви козаччини.

⁴⁾ Таким чином з р. 1792 запорозька козаччина знову має територію, землю, що належить всьому війську і на цю землю вся спадщина Запоріжжя, — чорноморські, турецькі Запорожці та „козаки запорозького званія“ по Степу—всі хто почував себе Запорожцем з походження,—дивляться як на свою. З Дунаю і з Степу йде еміграція на Кубань, щоб приєднатися до свого осередку.

⁵⁾ Слово „почти“ визначало деякі зміни в звязку з вимогами російського уряду.

⁶⁾ В Задунайській Січі курені мають ту ж назву.

атамана, набираемого козаками изъ равныхъ себѣ¹⁾. Все козаки и чиновники въ видѣ простыхъ козаковъ росписаны по куренямъ по добровольному каждому избранію. Число козаковъ въ курени не ограничено и простирается отъ 100 до 1000 человекъ. При востребованіи войска на службу дѣлается нарядъ войсковымъ атаманомъ изъ каждого куреня соответственно количеству составляющихъ оный козаковъ, а куреннымъ атаманомъ командирруется уже поименно. Изъ выкомандированныхъ составляются команды и полки. Сіи роздѣляются по сотнямъ, къ командованію конми полковники и сотники опредѣляются войсковымъ атаманомъ. Службу отправляютъ они конно, пѣше и на судахъ, по мѣрѣ состоянія и соответственно склонности каждого, хотя впрочемъ число изъ нихъ пѣшихъ людей можетъ быть превосходнѣе, нежели конныхъ, поелику для снаряженія коннаго больше требуется издержекъ и достатку. Имѣютъ легкую артиллерію в 20-ти орудіяхъ, которою дѣйствуютъ на сухомъ пути и на лодкахъ.

Такъ «Записка» Бекаревича малювала складъ війська, підкреслюючи спадщину старого запорозького низового ладу. Такъ складалася і організація Задунайської Січі. Цей лад був для всіх козаків запорозького походження однаково свій, органічно їм належний, і за нього вони тримаються на Кубані та Дунаю, як сотні літ трималися цього ладу старі дніпровські Запорожці.

Але вже Бекаревич зазначає й зміну, що згори має вплив на військо: «Указомъ 15 сентября 1800 года повелѣно было генералу Караеву присутствовать въ войсковой канцеляріи съ тѣмъ, чтобы во время отсутствія войскового атамана управлялъ оный войсковыми дѣлами, а во время перебуванія его на мѣстѣ обще съ нимъ присутствовалъ».

З цього акту починає зменшуватися автономія козаччини на Кубані. Олександр I продовжує нівелювати козаччину. Бекаревич пише так: «Напослѣдокъ докладомъ государственной коллегіи въ 13 день ноября того жъ 1802 года конфирмованнымъ, дано черноморскимъ козакамъ по воинской части новое образование, коимъ поставлены они во всемъ почти на томъ же положеніи, на коемъ устроены и другіе козачьи въ государствѣ сословія».

Цікаво відмітити загальну політику центрального уряду того часу щодо Чорноморців, бо вона цілком продовжує політику Петра I та Катерини II щодо Запорожців. Олександр I 7-го лютого 1803 року пише миколаївському військовому губернаторові Беклешову:

Наблюденіе найпаче нужно со стороны Кубани, гдѣ часто дѣлаются поущенія на хищничество и тѣмъ нарушается сосѣдняя тишина²⁾. Вѣроятно, что козаки черноморские не рѣдко сами даютъ къ тому поводъ, а вельдствіи того и нужно сколько можно удерживать ихъ въ точнѣйшей дисциплинѣ, уклоняясь при томъ безъ необходимости отъ дѣланія репрезалий, кои при частыхъ повтореніяхъ, а найпаче не будучи основаны на одномъ взаимствѣ, служатъ только поводомъ къ непримиримой жителей враждѣ и безпокойству. Независимо пограничныхъ отношеній войска сего нужнымъ признаю, чтобы вы обратили вниманіе ваше на внутреннее его покореніе. Многие доходили жалобы, что на Таманѣ приемлются и скрываются бѣглые со всехъ мѣстъ Степовщины и что посылаются оттоль не рѣдко козаки подговаривать людей къ нимъ переселяться. Такія злоупотребленія не должны быть терпимы; и войско черноморскихъ козаковъ должно оставаться въ видѣ благоустроенной колонны, а не распутого общества, подобно бывшей Сѣчѣ Запорожской³⁾.

Така була загальна політика центрального російського уряду, коли він почув 1804 р. про Задунайську Січ. На Степу (або «Степовщині»), як називає його сам Олександр, виникає питання про «козаків запорозького званія».

Багато козаків, що позалисувалися в Чорноморське війско за 1790—1792 рр., після скінчення війни з Туреччиною, розійшлися по Степу з пашпортами війська й осіли по хуторах, рибалками та по містах. З 1794—1796 рр. вони самі себе називають та офіційні документи теж дають їм назву «козакъ запорожского званія». Вони тримались права

¹⁾ Бекаревич підкреслює виборче право, як головну рису запорозького ладу, як неодмінну підставу козаччини, її життя.

²⁾ З Туреччиною.

³⁾ Зі збірників рескриптів Одес. Істор. Архіву.

вільного громадянського стану і не визнавали ні міщанських ні інших обов'язків, вимагали для суду їх притягати тільки на Кубані в коші. В 1795 р. купці скаржилися на козаків вознесенському губерніяльному магістратові, що вони торгують, а податків за промисел, як купці, не платять¹⁾. Кріпачка-селянка, одружившись з козаком, ставала вільною. З одного судового документу 1805 року ми бачимо такий факт: Федір Власенко, козак в Херсонському повіті, одружився з селянкою кріпачкою Чигиринського повіту маршала Красносельського Єфимією Мальованою, утікачкою з Київщини... Брат маршала признав Власенкову за кріпачку Мальовану. Суд визнав, що пан може здійснити свої претензії тільки за допомогою свідків (шаферів), а ті були теж козаки²⁾.

Козаки вимагали суду на Кубані. Сам херсонський військовий губернатор Рішельє підтримує вимоги козаччини. Він дає 1805 року такий наказ:

Впредь, когда подобные козаки будут за что-либо подвергаться ответственности по законам, отсылать таковых для суждения в означенную черноморскую войсковую канцелярию за карауломъ, но отнюдь не въ уздный судъ. Поелику козаки черноморские имѣют особые права и привилегіи за собственноручнымъ е. и. в. подписаниемъ грамотъ войску изображенные³⁾.

Цей наказ даний з приводу трьох задунайських Запорозжців, що були притягнені до тираспільського повітового суду.

Військовий отаман Черноморців Бурсак наприкінці 1805 року подає до Рішельє провек всіх козаків із Степу притягти на Кубань. Військова канцелярія склала список осіб, що були в війську до 1795—1796 р., а одеська поліція відомості про 584 козаків (400 родин), що вже втратили зв'язок з військом та коло 200—мали пашпорти війська. По Степу всього знайшли до 4 тисяч, що тримались козацтва⁴⁾. Козаки самі злякалися, що можуть втратити козацьке право. 1806 року вони пишуть до Рішельє прохання:

Нынѣ узнавъ, что правительство Черноморскаго войска нѣкоторыхъ товарищей немедленно требуетъ въ предѣлы онаго на жительство, объясняемъ мы при томъ, что обзавелись здѣсь малою частию хлѣбопашествомъ и прочимъ хозяйствомъ, то дабы, в случае внезапнаго требованія подобно другимъ не понесли бы разоренія просимъ снабдить насъ паспортами, такъ чтобы позволено было намъ прожить съ семействами, гдѣ пожелаемъ черезъ два года и тѣмъ временемъ излишнюю экономію свою продадимъ за сходную цѣну, а тогда поспѣшимъ примимъ путь на землю намъ пожалованную въ Черноморіи.

Переселення 4 тисяч козаків із Степу закінчилося в 1807—8 рр.⁵⁾

Концентрація козаків, запорозької спадщини, на початку ХІХ століття йшла на Кубані. Тому і кінець Задунайської Січи має з Кубанню такий живий та міцний зв'язок. Кубань, Степ та Дунай для козаччини живуть одним життям. Історія зв'язує їх спадщиною Запоріжжя.

Козак Тимош Мірошніченко в проханні до Рішельє доказує своє походження з запорозької козаччини протягом майже століття:

Во время существования Запорожской Сѣчи отецъ, дѣдъ и прадѣдъ мой служили въ козацкѣмъ войскѣ, наконецъ по разрушеніи оной остались въ частныхъ жительствохъ по разнымъ мѣстамъ а когда пожалована тому войску земля въ Атаманіи⁶⁾ то родственники мои по большей части переселились туда, а я остался здѣсь жительствомъ болѣе по той причинѣ, что недостатки были. А подъ городомъ Изманломъ⁷⁾ раненъ въ голову и ногу, то лечился долгое время. Нынѣ узнавъ я, что сосѣди мои дѣйствительные Черноморцы пользуются тѣмъ правомъ получить на слѣдованіе свое въ предѣлы Черноморіи отъ вашего оіятельства пашпортами, почему самому и мы ободрены будучи ревностно служить на тѣхъ правилахъ, какъ и родственники

¹⁾ Одеський Краєвий Архів, фонд херсон. палати карного та цивільного суду, 1795 р., справа 292/59.

²⁾ Там же, фонд херсон. консисторії 1805 р., справа № 414.

³⁾ Там же, фонд новорос. ген.-губ., 1805 р., справа № 6, арк. 150.

⁴⁾ Ibid.

⁵⁾ Ibid.

⁶⁾ Тамань.

⁷⁾ В 1790 р.

мої несли і несуть бремя подь мечомъ въ войскѣ Черноморскомъ — прошу на прихоть туда снабдити и меня законнымъ пашпортомъ¹⁾. Войска Черноморскаго козака Тимофей Мерошниченко, а вмѣсто неграмотного коего мѣщанинъ Одессы Виноградовъ руку приложилъ²⁾.

Козакъ Тарас Чумака в проханні поданім до Рішельє в березні 1806 р. каже: «Отцы, дѣды и прадѣды наши служили въ козацьемъ войскѣ Запорожскомъ».

1806 р. 66 сімей довели своє запорозьке походження, одержали пашпорти й вийшли на Кубань. Козаки боялися загубити своє право козацького запорозького стану, кидали господарство, хати та рибальство і їхали на землю, що їй вважали за спадщину Запоріжжя. Року 1807-го та 1808-го рушали ще, з Степу на Кубань,—купамі і родинами.

Селяни теж турбувалися цим рухом на Кубань. Року 1806 козаки Максим Бондар та Леонтій Хрунтовський були заарештовані в Одесі і через поліцію притягнені до тираспільського повітового суду за те, що одержали пашпорти не тільки на себе, але й на кріпака, поміщицького селянина, Різниченка. Жінки заарештованих звернулися до Рішельє. Рішельє рішив справу принципово: «коли козаки Черноморці, то й судити їх має право тільки військовий козацький суд». І козаки Бондар, Хрунтовський та Щербина (що був притягнений до того ж суду) поїхали на Кубань³⁾.

Ще до скасування Дніпровської Січи, до 1775 р., російський уряд хоче використати для військової служби людей, що мандрували по Степу. Прецедент був і в минулому: компанійські полки за часів автономії Гетьманщини. Тепер формуються полки пікінерські. Вони притягли до себе декілька тисяч запорозьких козаків, що частково втратили безпосередні живі звязки з запорозькою громадою. Пікінерські полки пережили свій час, слід лишився тільки в піснях. Після 1775 р. уряд намагається зрівняти козацьких нащадків з загальною масою населення Степу, але війна 1787—1794 рр. вимагає збільшення військової сили. Народилося «Черноморское войско вѣрныхъ козаковъ», як резервуар військової сили, козаків, що ще не втратили співчуття до запорозьких козацьких прав, а «Бугское» для концентрації під своїм прапором різних національних елементів Степу. Останнє було конгломератом, який не мав ані традиції козаччини, ані національного вигляду⁴⁾. Намагалися навіть формувати із Запорожців ново-донські полки за проводом донського полковника (згодом відомого отамана 1812 р.) Платова. Але Запорожці тікали за Дніпро і з цєю спробою не пощастило. Один документ розповідає про ці часи досить ясно⁵⁾:

Колишній Запорожець Кіндрат Нетисенко опинився козаком в ново-донському полку Платова. Як видно зі справи, в Новомиргороді після скасування Січи осіла чимала кількість Запорожців і позалисувались міщанами. Коли Платов формував свій полк, чимало з них, разом з Нетисенком, пішли на заклик Платова. Складався полк з Донців та Запорожців. Року 1790-го і 1791-го Нетисенко з полком брав участь у поході, 1791 р. полк розташувався в селі Бутори на Дністрі. Кіндрат Нетисенко і його товариш Андрій Бондаренко одного разу мали доручення привезти паливо з-за Дністра. З ними був Донець Ігнатів. Відтіля вони

¹⁾ Пашпорти та атестати були з підписами Головатого, Чепіги, Бурсака, Подлісецького, а то просто квитки з прізвищами з свідцтвом двох—трьох депутатів з значкових товаришів.

²⁾ Одеський Краєвий Архів, фонд новорос. ген.-губ. 1805 р., справа № 6, арк. 95.

³⁾ Одеський Краєвий Архів, фонд новорос. та бесарабськ. ген.-губ. по військ. 1805 р., справа № 6, «О козакахъ войска Черноморскаго», арк. 145—150.

⁴⁾ Ланжерон називає Бугське військо пікчемним збродом грабіжників («Записки А. Ф. Ланжерона», „Рус. Стар.“, 1907). ⁵⁾ Архів катеринославської консисторії, 1799 р., справа № 299, «О дозволеніи вступити во второй бракъ козацкѣ Агришинѣ Нетѣсенковой за побѣгомъ мужа ея Кондрата».

утікли до Молдавії. Року 1797 Ігнатів повернувся і свідчив дубосарському земському комісарові про оселю Нетисенка і Бондаренка в Молдавії. Справа ця нагадує і оповідання Коломіїця¹⁾.

Після переселення Чорноморців на Кубань мандрівники зі Степу йдуть двома шляхами: одна хвиля, як Нетисенко, тягнеться до Дунаю, друга—до Кубани.

Війська Чорноморського, курія Кальніболоцького козак Тюпа 1794 року розповідає:

„Од народження маю 40 років, народився польської області у монастирському селі Халиті од Осипа Бузенного. Назад тому 20 літ (1774 р.) з чумаками приїхав в Запорозьку Січ і жив у козака Тюпи, чому і сам прозиваюсь Тюпа. Після скасування Січі жив на рибальствах на Лимані, де Дніпро впадає в Чорне море, до 786 року, а того року проживав в Херсоні на військовім форштадті. 1787 р. одружився з удовою Іриною, через два роки вона втікла до Миколаїва і знову одружилась. 1793 року заїхав у літку до мене чорноморський козак Данило Бондаренко з жінкою і закликали мене одружитися з рідною їх дочкою Катериною і 19 вересня стався цей шлюб“.

Петро Тюпа вступив до Чорноморського війська²⁾.

Такий загалом несталий ще був стан козацької запорозької спадщини на Степу на протязі всієї останньої чверти XVIII століття. Помічається три течії серед колишнього козацтва: 1) приєднатися до Чорноморського війська, 2) тікати на Дунай, і 3) затриматись на Степу, записуваючись міщанами або ще ледве тримаючись сили звичаєвого права «козака запорозького звання». Кому не щастить, тих закріпачують і вони деякий час змагаються, втікаючи на Дунай (бо на Кубані хоч і приймали, але поміщик і центральна російська влада і там шукали втікачів).

Через ці не досить певні умови в кінці XVIII століття Задунайська запорозька громада забезпечена ще була значним контингентом свого збільшення. З початку XIX століття Степ закріпив панцизні форми нового суспільного і економічного ладу. Міщанство теж остаточно осіло. Мандрівний елемент зникав. Запорозькі традиції вмирали. Припинявся могутній потік людної з Степу на Дунай³⁾. Колонізація Степу закордонними німецькими виходцями, Греками, Болгарами, переселення кріпаків з Росії—всі ці умови, разом з охороною кордону, одрізали Задунайську запорозьку громаду од своєї бази—української народності. Всі ці загальні умови безупинно мусіли відбитися на історії цієї громади на Дунаї.

II. Задунайська Січа від заснування Коша на Дністрі до Січі на Дунаві.

За перше десятиліття 1775—1785 рр. Слободзея на Дністрі дійсно являла з себе центральний пункт запорозької колонізації. Після зруйнування Запорозької Січі, Запорожці розкинули свої оселі по очаківському степу, Буджаку, по островах рукавів Дунаю і навіть у гору Дунаю до Сілістрії. Дністрові поселенці осіли напередодні зруйнування Січі 1775 року⁴⁾. М. Чайковський згадує запорозьку колонізацію Дунаю дуже давно—з 1710 р., коли на нижньому Дунаї посідали Запорожці, що прийшли до Галацу з Мазепою⁵⁾. Давнім населенням вважає Запорожців на Дунаю і Ф. К. Вовк⁶⁾.

На підставі джерел «Военно-Ученого Архива Главного Штаба» в Пе-

¹⁾ Ф. Кондратович, Задунайская Съѣзъ, „К. Ст.“, 1883, I. ²⁾ Одеськ. Краєв. Архив, фонд катериносл. консисторії, 1794 р., опр. № 165, „О расторженіи брака козака Тюпи“.

³⁾ Взагалі не всі люди, що перейшли Дністер на захід, утікли до Січі. В Бендерах, Аккермані, Ізмаїлі, Кілії, Рені і Вилкові за 1811—1856 рр. існували „малоросійскія мѣщанскія общества“ (громади), що склалися з емігрантів з Степу, а частиною з Задунайських Запорожців, як свідчать архіви ратуш цих міст.

⁴⁾ Див. мою статтю—Запорозькі бунти Дунаїців 1771—1774 рр. і початок задун. Коша, „Науковий Збірник Іст. Секц. УАН. за 1927 р., сс. 81—83. ⁵⁾ Ів. Застирець, Мазепинці в Туреччині, „Україна“, 1914 р., кн. 2, сс. 67—72. ⁶⁾ Лупулеску (Вовк), Русскія колоніи в Добруджѣ, „Кіевск. Стар.“, 1889 р., кн. 1—2.

тербурзі, Павло Іванов робив досліди про розселення 1775—1782 р.р. по очаківському степу над ріками Березанню, Тилигулом, Кучурганом і Кодимою³⁾. Року 1777 зазначається як з Тилигула старшина Сухина подався аж до Волощини. Того ж року до Константинополя приїздила делегація чотирьох старшин: Ірклієвського куреня Максим Підручний і Федір Височин, Полтавського—Ігнат Чорний і Леушківського—Макар Товстий. Ця делегація здобула дозвіл селитися в дельті Дунаю. 1778 р. Запорозжці запряглися в Очакові служити Туреччині, але ця звістка може збігатися з іншою гадкою: экс-хан Селім-Гірей тоді в Очакові збирав Татар, Турків і Запорозжців для походу на Крим. В Очакові П. Іванов і Дубровін²⁾ р. 1778 зазначають запорозьку паланку на чолі з отаманом Горбом і згадують оголошення кошовим на підставі султанського фірману кошового Ігната. Архів Коша Запорозької Січи (Дніпровської) має в списках Яцька Сухину Минського куреня і курінного отамана Джерелівського куреня Семена Горба; обидва брали участь у поході на Дунай і в бунтах 1771—1774 р.³⁾ Ігнат-козаками Турки взагалі називали некрасівців і тому звістку про кошового Ігната треба вважати за помилкову. 1778 р. коловізація помічається на Дунаї між Галацом і Браїловим, а року 1779—1780 коло Ісакчи і на островах дельти. 1779—1781 р. російський посол у Туреччині Стахів вимагає від Порти повернути Запорозжців до Росії. Р. 1783-го Потьомкин звертається до Тилигульських козаків з прокламацією, закликаючи їх на службу до Росії⁴⁾. Кількість Запорозжців на очаківському степу за джерелами Іванова і Дубровіна досягає до 7 тисяч. Період 1775—1783 рр. можна вважати за період найширшої колонізації Запорозжців між Богом і Дунаєм. Згодом настала криза.

Р. 1783-го приєднано Крим до Росії. Очаківський степ став під загрозу російської окупації. Як наслідок цих подій розпочалася еміграція Запорозжців до Банату, коли р. 1785-го, частина їх звернулася до австрійського коменданта в Яссах Будауса з проханням дати землю для Запорозжців на території Австрії. Запорозжців переходить туди 8000 чолов. і вони утворюють Січ на Тиссі, відомості за яку подав австрійський фендрик Гендльовик⁵⁾. Еміграція до Банату, хоч і значно зменшила кількість Запорозжців, але не довела Коша до розкладу.

Р. 1787-го загроза війни стала реальною. Кіш мусів перейти із Слободзеї на Дністрі на безпечніше місце. Може бути, що Кіш якийсь час перебував на Дунаї на Свято-Юрському (Георгіївському) гирлі. П. Короленко наводить документ, як року 1790 кошовий Таран з 4^{1/2} тис. Запорозжців рушив з цього гирла до Браїлова⁶⁾. Центр запорозької оселі, після російської окупації Очаківського Степу і Буджака, дійсно став десь в горішньому Дунаї і далі до 1805 р. місцем Коша всі документальні джерела називають Сеймени (в гору Дунаю од Гирсова).

15 літній мирний період життя Сейменського Коша (1791—1805 рр.) скінчився втручанням Запорозжців у тогочасні внутрішні сварки Туреччини, а наслідком того явилось знищення Сеймен яничарами і заснування Січи на Дунаві, де Кіш і перебував до кінця. Кінець Сейменського Коша освітлюють наші документи досить яскраво.

Військова частина архіву новоросійського генерал-губернатора має цікаву справу з 1805 року під назвою «О Бухарестскихъ и Задунайскихъ

¹⁾ П. А. Івановъ, Къ исторіи запорожскихъ козаковъ послѣ уничтоженія Сѣчи, „Записки Одесскаго Общества Исторіи и Древностей“, т. XXV, Од., 1904. ²⁾ Н. Ф. Дубровинъ, Сборникъ военно-историческихъ матеріаловъ, вып. VI, С.-Петербург. 1893 г.

³⁾ Арх. Коша Запор. Січи, спр. 261 і 262.

⁴⁾ П. Іванов і Н. Дубровін.

⁵⁾ М. Грушевський, Записка Гендльовика, „Записки Наук. Т-ва імени Шевченка“, т. 101.

⁶⁾ П. Короленко, Азовцы, „Кіев. Старина“, 1891 р.

новостях»¹⁾. У тій справі ми бачимо листи російського консула з Яс до Дюка де-Рішельє в Одесі. В тих листах малюється епізод внутрішньої боротьби в Туреччині, у якому брали участь задунайські козаки.

В Дунайській Туреччині, як звичайно тоді було для Туреччини, сварилися та майже здіймали повстання поміж собою паші, що не хотіли навіть виконувати наказів центрального уряду. Рушудський сераскір Текенішли-Оглу²⁾ у згоді з сілистрійським—Імал-Оглу (обидва паші Турки і керували яничарами, тодішніми преторіянтами Туреччини) хотів захопити деякі місцевості, що підлягали були владі браїлівського назира (татарського намісника), Ахмета Назира паші, згодом великого визиря). Запорожці були спільниками Татар на Дунаю. 1805 рік в Європі, примітимо до того, був добою боротьби Франції з Росією і Австрією. Французький емісар Флюрі, навідавшись на Дунай, розповсюджував серед Татар обіданку після перемоги над Росією встановити знову незалежність татарського Криму... І Запорожці, очевидно, сподівались використувати цей момент. У листі консула 1-го травня 1805 р. говориться, що назир збирає Запорожців в Браїлові, Галаці і в Молдавії.

Другий лист консула, з 15 травня, повідомляє:

„Ізъ Галаца увѣдомляють, что посланные отъ Назира въ нѣкоторомъ числѣ турецкіе Запорожцы въ началѣ сего мѣсяца сошедши съ частью войскъ Текенишли-Оглу, имѣли перепалку и по потеряніи около 50 чел. убитыми разбѣжались“... Далі він пише: „Старовѣры (некрасовцы) бѣгутъ на сю (сѣверную) сторону Дуная“.

Лист 10 червня з'ясував обставини:

„Войска Текенишли-Оглу подъ командою Пехливанъ-аги заняли Гирсово. Занимаючіе Гирсово войска сицистрійского паша принуждены были съ урономъ ретироваться отодъ въ Силистрію. Болѣе 100 головъ изъ сихъ послѣднихъ выставлено было въ Русукъ во дворѣ Текенишли-Оглу, который сію побѣду торжествовалъ при пушечной пальбѣ. Участвовавшіе въ вышеописанной драмѣ со стороны браилъского назира козаки Запорожцы, находясь въ ретраншеметахъ Гирсова и будучи въ суматохѣ позабыты отъ своихъ два дни послѣ того упорно сопротивлялись нападающимъ и наконецъ здались чиновникамъ Текенишли-Оглу на договорѣ“.

Порта хотіла заспокоїти Татар і великий визир радив Текенішли-Оглу погодитися з Тартар-Оглу (татарським головою в Базарджикі). Тут нам цікаве ще ім'я Пехлівана. Пехліван тримав в своїм війську некрасовців, як свідчать про нього всі архівні відомості та й Чайковський³⁾.

В серпні і вересні 1805 р. Флюрі разом з французьким маршалом (Себастьяні) знову відвідують Галац та Браїлов і по Дністру знайомиться з кордоном і армією. Порта запевняє Францію в згоді. За дорученням міністра Франції Талейрана Флюрі 28 серпня роздає національну кокарду Полякам у Молдавії, 25 вересня Флюрі в Галаці разом з маршалом Себастьяні. Тоді він запевняє Татар поворотом Криму, а то значить і вольностей запорозьких. Запорожці стали дуже потрібні; їх лічилося на Дунаю декілька тисяч, а некрасовців сам Чайковський рахував тільки декількома сотнями.

Ці документальні відомості правдоподібніші, ніж неясні звістки оповідання Скальковського⁴⁾.

Подорож французького посла в Туреччині маршала Себастьяні, консул описує з подробицями. Французька місія грала в Туреччині першу роль. Та й момент був гостріший в Європі. Себастьяні обдивився кордоном вдовж Дністра і потім в Галаці приймав ногайських і козацьких деб-то запорозьких старшин. На прийомі Французи оповідали про перемоги французької армії під Регенсбургом і Аустерліцом. Разом з назиром і Татарами підвищувалось значіння і Запорожців у внутрішній політиці Туреччини. Ланжерон записав у своїх Mémoires заміну Терсенек-Оглу

1) За описом справа № 12.

2) Черкес-швілі (очевидячки походження з Кавказу).

3) Записки М. Чайковского, „Рус. Стар.“, 1907.

4) Скальковській, Історія Нової Сѣчи, т. III, Од., 1886 г., сс. 221—2.

прихильником Франції агою Мустафа-Байрактаром, а Терсенек був покараний на горло. Ланжерон додає: «думають, ніби Терсенек був покараний за зауваженням Себастьяні, французького посла в Царгороді»¹⁾. Консул пише, що на північній беріг Дунаю втікали некрасівці²⁾. Отож некрасівці опинились у гіршому стані і може тут відбилася на них помста з боку Запорозжців за руйнування Сеймен.

III. Початки еміграції з Задунайської Січі. Утворення Усть-Дунайського Буджацького війська. Повстання київської міліції.

Російський уряд дещо почув про Задунайську Січ, коли з неї 1804 року вийшов козак Білецький з товаришами Терновим та Чорнобаєм. Вони мали паспорт (поїхали з Січі для рибальства) з підписом кошового. Білецький виїхав негайно на Кубань і вписався до Чорноморського війська. Білецький з собою привіз з Січі і свою сім'ю. З дозволу херсонського губернатора Рішельє (якому тоді підлягала і Кубань), всі троє мусли виїхати на Кубань, але ж Терновий і Чорнобай оселилися в Тирасполі. 1806 р. їх було притягнуто до тираспільського повітового суду. Рішельє, на заяву Тернового та Чорнобая про свій козацький стан, наказав звільнити їх від суду і дозволити їхати на Кубань³⁾. Чорнобай не поїхав на Кубань, а повернув до Задунайської Січі, і потім його бачимо депутатом задунайських Запорозжців, коли вони емігрують наприкінці 1806 р.

Коли Білецький приїхав на Кубань, кошовий отаман Чорноморського війська Ф. Я. Бурсак⁴⁾, розпитав його як живуть козаки в Туреччині і довідавшись, що у Осипа Білецького залишився в Задунайській Січі брат Ігнат, склав до Ігната листа, якого Осип підписав. Цього листа Бурсак надіслав до Рішельє і попросив його пересунути через кордон в Січ з метою викликати Запорозжців з Туреччини на Кубань. 26 вересня 1805 року Бурсак пише до Рішельє:

Велѣдствіе рапорта моего Вамъ минушаго маія отъ 27-го за № 841 имѣлъ всегдашее мое попеченіе о оказаніи находящемуся здѣсь въ войскѣ козаку Іосифу Вѣлецкому, бывшему въ турецкихъ Запорозжцахъ и вышедшему оттолѣ, моихъ ласкъ. о благосостояніи его, я склонилъ его нынѣ на поднесь письма къ брату его въ турецкихъ Запорозжцахъ курнія Батуринского штаповому козаку Ігнату Ковалю, находящемуся. Оное подписалъ съ своимъ удовольствіемъ, по нынѣшнему состоянію его и по оказываемымъ ему отъ меня благосклонностямъ, которое при семъ въ оригиналѣ на основаніи предписанія бывшаго херсонского военного губернатора Розенберга отъ 14 іюля прошлаго 1804 года за № 1295 прилагаю⁵⁾.

Рішельє пише на рапорті Бурсака резолюцію: «Запечатавъ письмо, скорѣе написать Катаразі (комісар кордонних справ), чтобы онъ постарался доставить оное в Турцію, а Бурсака поблагодарить»⁶⁾. Рішельє з приводу виходу Білецького з Січі писав до Олександра І, що він вважає за краще надсилати Запорозжців на Кубань після виходу з Туреччини, де живуть їх родини та товариші. Листа до Січі Рішельє надсилає без згоди з центром. Ось що пише Рішельє до Катаразі, надсилаючи листа Осипа Білецького:

Прилагаю у сего въ особу запечатанномъ конвертѣ письмо слѣдующее Ігнату Вѣлецкому, который находится въ турецкихъ Запорозжцахъ съ самого разрушенія Сѣчи, оно заключаетъ въ сей важный предметъ относящійся до вызова его съ прочими товарищами. Рекомендую всімъ мѣрами постараться доставить его по секретнѣ и съ той предосторожностью, дабы не могло попасть въ другія руки.

¹⁾ „Рус. Стар.“, 1907, кн. VI, с. 581. ²⁾ Одеський Краввий Архів, фонд новор. та боссар. ген.-губ., військ. част., 1805 р., № 12. ³⁾ Див. мою статтю. — Задунайська Січ в народніх переказах і письменстві, у „Наук. 36. Істор. Секції УАН, за рік 1928“.

⁴⁾ Ф. Я. Бурсак 4-й кошовий чорноморського війська. Біографію його надруковано в „Кубанск. Област. Вѣдомости“, 1900 р., № 8. ⁵⁾ Білецький, Чорнобай і Терновий виїшли з Дунайськ. Січі коло початку липня 1804 р. Справа архіву Розенберга 1804 р. про цю пригоду в 1839 р. з одеського архіву пересунута до „Воен. Топогр. Депо Главного Штабу.“ ⁶⁾ Одеський Краввий Архів, фонд новорос. ген.-губ., військ. част., справа № 4 під назвою: „По рапорту войскового атамана Бурсака съ письмомъ козака Вѣлецкого о вызовѣ изъ Турціи Черноморцевъ“.

З цього листування ми бачимо, що Ігнат Коваль оселився серед турецьких Запорозжців з часу руїни Дніпровської Січі (1775 р.), що турецькі Запорозжці прийшли з Дніпровської Січі, що Запорозжці і на Дніпрі, Кубані та Дунаю почували себе за одно товариство. Рішельє добре зрозумів це і як чужоземець не захоплений російською політикою, щиро озвався на пропозиції кошового Бурсака. Бурсак збирав козаччину на Кубань, тому й вийшло так, що перший агітаційний лист на Задунайську Січ написано було на Кубані.

Листа не пишуть до кошового Бахмата тому, що Бахмат виявляє турецьку орієнтацію—це ясно. Але листа пишуть все ж старому дніпровському Запорозжцеві. Без сумніву Бахмат (чи Бахмацький, як зовуть його деякі козаки) з 1775 до 1806 р. підтримував у Задунайській Січі турецьку орієнтацію.

На протязі 1806 року з Задунайської Січі приїхали на човнах до Євпаторії (Крим) Андрій Фащенко, Іван Фаворов, Федір Коваль, Остап Міняйло і Дмитро Аристенко. З Євпаторії вони поїхали на Кубань. На Овідіопільський карантин (на Дністрі, тоді кордон з Туреччиною) приїхали: Федір Старченко, Степан Степура, Григорій Кобзаренко, Антін Красильників та Антін Цинбал. На човні до Одеси—Петро Ценорян. Рішельє всіх їх надсилав на Кубань.

Всі козаки утікали з Січі, коли виїздили на рибальство. Вони мали квитки з підписом кошового та печаткою. Квиток турецькою мовою свідчить:

Остап Міняйло, середній на зріст, у цьому квитку зазначений, є з Путкальських козаків ¹⁾ з Херделезької проливи ²⁾ (гирла). Коли буде по кріпостях та містах, де є начальники, хай ніхто не бере з нього податків і ніхто йому не наказує. 1221 року, місяця Мухарема 28 дня. Кошовий Бахматъ „Драгоманъ Османъ. (Печатка Коша).

Рішельє тоді знову звернув увагу центрального уряду на еміграцію з Дунаю на Кубань, підтримуючи думку Бурсака про з'єднання Запорозжців на Кубані.

Дійсно наприкінці 1806 року Олександр I висловив згоду в листі до Рішельє 31 грудня 1806 року:

Министеръ внутреннихъ дѣлъ донесъ мнѣ, по отзыву вашему къ нему, о вышедшихъ изъ Турціи двухъ запорожскихъ козакахъ съ женами и дѣтьми ихъ въ намереніи поселиться на земляхъ Черноморскаго войска.

Одобрѣя распоряженія ваши въ разсужденіи отправленія ихъ на тѣ земли съ нѣкоторымъ, по бѣдности ихъ денежнымъ на продовольствіе пособіемъ, я поручаю вамъ поступать такимъ образомъ и впредь, въ случаѣ выхода сего рода людей. Что же касается до вспоможенія имъ на водворенія ихъ, то вы можете назначать ихъ по сту пятидесяти рублей на каждую семью, смотря по состоянію выходящихъ сихъ. Пособіе сіе признаю я достаточнымъ, ибо селясь между собратьями своими, они болѣе къ устроенію себя находятъ удобства, нежели иностранные колонисты, вновь и отдельно селенія заводятъ обязанныи. Впрочемъ, я полагаю, чтобы денежное пособіе такимъ образомъ козакамъ Запорожскимъ чинимое было въ казну съ нихъ взыскиваемо. Вы можете произвести оное изъ суммъ на водвореніе колонистовъ отпускаемыхъ, включая деньги сіи въ число безвозвратныхъ издержекъ.

Таким чином, Олександр I висловив думку центрального уряду, як вимагав Рішельє. Цей документ теж свідчить, що назва «Запорозжець» ще фактично визнавалась за турецькими Запорозжцями і примушувала уряд надавати цьому питанню такого значіння, що у справі еміграції двох запорозьких сімей вищі органи влади у своїм листуванні обережно підходять до цього дрібного факту. Року 1806 виникла війна Росії з Туреччиною в Бесарабії та Молдавії і Задунайська Січ опинилася в межах військових дій.

Масова еміграція з Січі виникла тоді, коли військові дії наблизились до самої території Січі й коли російське військо стало вже на Дунаю—в Ізмаїлі, Килії, Браїлові, Галаці. Тоді загроза Січі з боку військових дій

¹⁾ Путкальських—кубанських. ²⁾ Гирло Георгієвське (Картелезьке), де була Січ.

стала досить реальною і ясною. Січ, здається, розділилася на дві партії—одна трималась турецької, друга російської, вірніше—чорноморської орієнтації. Кіш зівстався на місці, а ті, що тягли до переходу на бік Російської держави, за єднання з Чорноморцями, на початку 1807 р. цілком виходять на північний беріг Дунаю. Попереду справу переходу обмірковано з російським штабом армії в Молдавії.

На чолі цієї армії стояв Ів. Ів. Міхельсон, старий генерал, салдат все життя, що брав участь ще в боротьбі проти Пугачова. При ньому був начальником канцелярії Юрковський, одним корпусом керував Француз емігрант А. Ф. Ланжерон, другим—Німець Меєндорф, а при ньому ад'ютантом був відомий український поет Ів. П. Котляревський¹⁾.

Переговори з Задунайською Січчю почалися здається з боку Міхельсона, який був під впливом Юрковського. Очевидячки надсилалося до Січі листи з викликом Запорожців: 1821 р. колишній Запорожець Кирило Чернявський пише у своїм проханні:

Въ прошломъ 1807 году февраля 18 дня съ разрѣшенія главнокомандующаго Михельсона и словеснаго разрѣшенія гр. Витгенштейна (начальника штаба Михельсона) въ числѣ прочихъ козаковъ вышель я для поселенія въ Бессарабской области. Выйшій первоначально отъ насъ депутатъ полковой есаулъ Романъ Согутчевскій отобралъ отъ меня документъ, то просилъ нынѣшняго нашего депутата значковаго товарища Савелія Чернявскаго о выдачѣ мнѣ свидѣтельства.

На цім посвідченні і сам Роман Согутчевський, нашкрывав літери свого прізвища.

Андрій Мирза пише в доказах свого козацького запорозького походження:

Въ 1807 году по вызову депутата значковаго товарища Савелія Чернявскаго вышель изъ-за Дуная по представляемому при семъ пашпорту выданному отъ войскового писаря войска Черноморскаго Подлѣсецкаго... Изъ за Дуная перешло въ Иманлъ болѣе тысячи Запорожцевъ, въ числѣ коихъ вѣрно есть мои родные братья²⁾.

Пашпорт Андрія Мирзи докладно вказує на його запорозьке походження:

Паспортъ № 490. Объявитель сего войска Усть-Дунайскаго Буджацкаго значковий товарищъ Андрей Мирза, служившій въ обѣ войны противъ Турокъ въ Запорожскомъ войскѣ и Черноморскихъ козакахъ, а нынѣ оставившій на мѣсто себя пѣшого козака съ ружьемъ, отпущенъ въ домъ его, состоящій въ городѣ Одессѣ, срокомъ на четыре мѣсяца, которому благоволено бѣ было жительство и попутномъ слѣдованіи препятствія не чинить. Въ увѣреніе чего данъ сей за подписомъ и приложеніемъ войскової печати, въ лагеряхъ при Галапахъ на Усть-рѣцки Серга. Юня 8 дня 1907 года.

Отъ армії премьеръ-майоръ, войска Черноморскаго войскової писарь, за кошевого войска Усть-Дунайскаго Буджацкаго Иванъ Подлѣсецкій³⁾.

Отже Андрій Мирза, старий Запорожець Дніпровської Січі (ще до руйни, до 1774 р.) в складі Запорозького низового війська двічі брав участь у війні з Туреччиною (до 1794 р.) й оселився в Одесі³⁾. Потім ми бачимо його вже в Задунайській Січі, і звідси виходить він на виклик значковаго товарища Савелія Чернявського, теж старого Запорожця, а збирає Запорожців Іван Підлісецький, теж старий дніпровський Запорожець, потім Чорноморець. Депутатом з-за Дунаю Кирило Чернявський називає осавула Романа Согутчевського.

Дем'ян Чорнобай пізніш (в 1828 р.) теж називає себе депутатом 1807 року.

З цих документів ми ясно можемо зробити висновок, що Запорожці на Дунаю мали добрий зв'язок з чорноморським осередком колишніх Запорожців на Кубані та козаками, що розпоршилися по нових містах на Степу.

¹⁾ Див. мою статтю про Ів. П. Котляревського, „Україна“, 1926 р., кн. 2 та „Кієвск. Старина“, 1905 р., кн. XI—XII.

²⁾ Одеський Краєвий Арх., фонд новор. ген.-губ., 1821 р., справа ч. 11.

³⁾ Передмістя Одеси Пересипі тоді і заселено було Запорожцями, потім у 1805—1808 рр. до 95 родин пішло на Кубань на заклик Бурсака.

У Молдавії в російській армії були на службі на війні полки Чорно морського війська, і Підлісецький, ближчий помічник Бурсака, бер в свої руки козацьку справу єднання. Підлісецький збирає Запорожців у Киїлі і робиться кошовим у війську Усть-Дунайським Буджацьким, що утворилося з них.

Яку участь брав у переговорах між Запорожцями Задунайськими і Міхельсоном поет Ів. П. Котляревський, ми докладно не знаємо, окрім розмови поета з Стеблином-Каменським про зустріч з Запорожцями на Дунаю. Переговори делегації Запорожців з Міхельсоном спричинилися до дуже цікавого документу. Головнокомандувач Міхельсон р. 1807 бє згоди з центральним петербурзьким урядом видав такого маніфеста:

Мы, генералъ отъ кавалеріи войскъ императорскихъ российскихъ главнокомандующій въ Молдавіи и Валахія дѣйствующими и на границахъ съ Турціею расположенными войсками. Объявляемъ симъ всѣмъ и каждому. Какъ извѣстно, что въ Молдавіи, Валахія и Бессарабіи и другихъ областяхъ турецкихъ обрѣтаются козаки Черноморскаго или бывшаго прежде Запорожскаго. Турецкое правительство вступило нынѣ въ войну противъ Россіи, чтобъ такіе козаки, эти воины храбрые природные подданные российские, высочайшимъ именемъ призываются къ принятію въ сей войнѣ оружія, къ собранію ихъ назначаются мѣста на Дунаѣ городъ Галацъ и крѣпость Килія, подъ названіемъ войска Усть-Дунайскаго Буджацкаго, котораго основаніе и устроеніе, по примѣру войска бывшаго Запорожскаго, возлагается на бывшаго въ войскѣ Черноморскомъ войскового писаря Подлісецкаго старшиною; сдержаніе будущимъ на службѣ старшинамъ и козакамъ полагается по примѣру войска Черноморскаго, а когда окончится война и войско Усть-Дунайское Буджацкое также окажетъ храбрости мужества и усердія къ службѣ колико предки и собратьи ихъ всегда въ прежнихъ войнахъ оказывали, тогда удостоится прочного водворенія въ земляхъ сихъ, выгодами превеликими...

Въ противномъ случаѣ, буде кто не послѣдуетъ сему призыву и окажетъ ослушность и будетъ взятъ военною рукою въ войскахъ непріятельскихъ, тотъ подвергнутъ будетъ казни безъ всякой пощады. Данъ въ главной квартирѣ войскъ въ городѣ Бухарестѣ, февраля 18 дня 1807 года. Главнокомандующій войсками Иванъ Міхельсонъ.

Маніфест той даний був на руки депутатам. В 1828 р., коли знову виникло питання про Усть-Дунайське військо, оригінал маніфесту депутати Циганко та Чорнобай подали владі¹⁾. На цім документі стояли підписи, що свідчили його: «Депутат ісауль²⁾ Роман Циганка, а за грамотнаго подбисалъ Бабановъ. Депутат хорунжії Демко Чорнобай».

Ось з усіх цих документів і виявилось, що до складу депутатів з Задунайської Січі в 1807 році входили: осавул Роман Согутчевський, осавул Роман Циганка, значковий товариш Демко Чорнобай. Всі вони — складу старих, дніпровських Запорожців.

Підлісецький одержав уповноваження того ж 18-го лютого з підписом Міхельсона³⁾. Депутати згодились на вихід з-за Дунаю, коли 18-го лютого 1807 р. маніфестом Міхельсона одержали гарантію запорозьких прав. Андрій Мирза каже і про «словесную» згоду з Вітгенштейном 18-го лютого 1807 р. Ясно, що 18 лютого ухвалено було згоду і видали маніфесту. Один із депутатів Демко Чорнобай, що вийшов у 1804 р. Осипом Білецьким, потім, з 1806 року, знову був за Дунаєм. А з 60

¹⁾ Одеський Краєвий Арх., фонд новорос. та басараб. ген.-губ., військ. ч. 1828 р., справа ч. 9, аркуш. 55—66.

²⁾ Вже по Усть-Дунайському Буджацькому, а раніш воїни в документах значилися товариші.

³⁾ Уповноваження Підлісецькому. „Службы российской императорской войска Черноморского войсковой писарь майор Подлісецкий имеет препоручение собрать оставшихся в Молдавіи, Валахія и Бессарабіи и другихъ турецкихъ областяхъ обретающихся на основаниі публичкованнаго отъ насъ манифеста и при семъ прилагаемого к составленію войска Усть-Дунайскаго Буджацкаго на водахъ и земле. Того ради данны ему г. войсковому писарю Подлісецькому принадлежащие к составленію сказаннаго войска на первой раз знамя и перва а местом собранія войска сего назначаются на Дунае городъ Галацы и крѣпость Килія, где и взятъ ему майору Подлісецькому непрременное свое пребываніе, и положив основание войску сему, принятъ к собранію и образованію войска сего».

Міхельсона призначається на кошового Підлісецького, приятеля Бурсака. Ми тут бачимо цілком старий дніпровський запорозький гурток. Справа—цілком козацька.

Одначе треба зазначити, що в 1807 р. не вся Задунайська Січ перейшла в російське підданство. Перейшла навіть менша частина козаків.

Усть-Дунайське Буджацьке військо одержало стяг та пернач типу старих запорозьких клейнодів. Печатка війська теж була на запорозький зразок. Міхельсон у літку 1807 року заслаб і вмер. Тимчасово виконував обов'язки головнокомандуючого Мейендорф, і тоді поет Ів. П. Котляревський мандрує по Буджаку (Південна Басарабія) й на колишніх оселях Ногайських Татар, що пішли до Туреччини, розшукує землю для поселення війська¹⁾.

Військова печатка Запорожців не має державного російського герба—орла. Військова печатка Чорноморського війська 1792—1805 р. має образ запорозького козака, у правій руці в нього рушниця, а в лівій прапор; на лівім боці шабля. Навколо написано: «Печать коша войска вѣрныхъ козаковъ черноморскихъ».

Печатка Усть-Дунайського Буджацького війська була на зразок прапора Задунайської Січі: хрест, місяць та сонце. Навколо написано: «Печать Буджацкаго Усть-Дунайскаго. 1807».

Хому Бучинського призначено було за військового старшину над Запорожцями наказом головнокомандувача князя Прозоровського. Бучинський робив розшук серед козаків разом з генералом Нікоричею і видавав поміщикам колишніх утікачів-кріпаків. Після хвилювання Запорожців, при допомозі Ланжерона на кошового призначено було чорноморського старшину Гайдебуру, який і вивів 400 Запорожців на Кубань (на початку 1808 р.).

Усть-Дунайське Буджацьке військо скасовано було несподівано для козаків. Новий головнокомандувач князь Прозоровський, той самий, що од Катерини II одержав 100 тисяч десятин запорозької землі, був представником поміщицької політики, взагалі ворожої до козаччини. Він негайно й скасував маніфеста Міхельсона. Та й у Петербурзі цей маніфест викликав незадоволення Олександра I і той писав Прозоровському доценту знищити Коша на Дунаю, а козаків оселити на правах колоністів. Скасування війська для козаків було дійсно несподіваним. Частина їх утікає навіть назад за Дунай. Ось в 1821 р. Петро Чумак пише про себе, коли повернувся з-за Дунаю:

Прошлого 1807 года поступилъ я на службу въ Усть-Дунайское Буджацкое войско на всемъ своемъ иждевеніи на двухъ лошадахъ и отправленъ я былъ съ отрядомъ въ городъ Букарешты по войсковой надобности. По прибытіи обратно въ Галацахъ уже уничтожено было сіе войско. Сынъ мой, Омельянъ малолѣтнимъ былъ и заведенъ людьми въ Килію за Дунай, гдѣ я въ турецкихъ Запорожцахъ проживалъ до 1821 года²⁾.

Частина при допомозі Ланжерона та Рішельє дійшли до Кубані (чоловіка за 500)³⁾, частина оселилась на Басарабіі в Ак-Мангіті, Акермані,

меры дальнейшие, дабы ему г. Подлесецкому и чиновникам его, как от него что препорученно будет, оказыванно было от местных здешних гражданских начальств и от воинских команд российских, всякое уважение и вспоможение на пользу е. и. в., даны были им квартиры и для продовольствия людей и лошадей на действительной службе будущих хлебное и фуражное продовольствие на равне с прочими козаками и российскими войсками. Для того дан сей от меня за подписом и с приложением герба моего печати февраля 18 дня 1807 года в Букаресте⁴⁾ Підпись й печатка Головноком. Міхельсона. Од. Іст. Арх., фонд нов. та бас. ген.-губ., 1828 р., спр. № 9 и 56.

¹⁾ А. А. Скальковскій, Ногайскіе Татары.

²⁾ Одеський Кравцій Арх., фонд новорос. та бас. ген.-губ., 1821 р., спр. № 11.

³⁾ Див. мою статтю—Задунайська Січ в народніх переказах і письменстві, „Науковий Збірник Істор. Секції УАН за рік 1928“, с. 111.

Старокозацькому та Покровським. До 1828 р. вони вимагають переселення на Кубань, а дехто доїхав туди і без дозволу влади.

Мотиви скасування безумовно виходили з напрямку політики центру (Петербургу), взагалі ворожої до Запорозжців, а почасти залежали і від князя Прозоровського, нового великого землевласника на запорозькому Степу, поміщика і ворога Запоріжжя. Тому ж в осени 1807 року наприкінці війни вибухло повстання київської міліції на Дністрі. Це повстання було в зв'язку з козащиною і налякало Прозоровського.

Міліцію (ополчення) набрано було з 6 українських губерній для війни 1806 року. В листопаді 1807 р., як скінчилася війна, міліцію наказано було повернуто на кріпацтво. Маніфест, виданий тоді з приводу цього викликає серед міліціонерів незадоволення. Хвилювання в київській міліції, що знаходилася в районі Бендери—Балта досягає вибуху повстання. Три батальйони 3-ої бригади київської міліції обрали отаманів і рушили з Дністра на Україну. Між Дубосарами та Балтою їх спинили донські козаки з наказу Прозоровського, оточили й обеззброїли. Ось Сергій Тучков 6 грудня 1807 р. пише М. М. Сперанському про ці події і розпитує, які він сам бачив: «желаніе и цѣль ихъ быть такъ, какъ и предки, козаками. Зачинщиковъ было человекъ 150 и они были въ каждой ротѣ зачинщики были изъ унтеръ-офицеровъ. 72 зачинщики прогнали сквозь строй и сослали въ Сибирь»¹⁾. З архівних документів видно, що унтер-офіцери міліції були з козацького стану, а не кріпаки-ратники. Козаки ці були віком до 50 років, щоб-то добре ще пам'ятали Запоріжжя.

В полтавській, черниговській та катеринославській бригадах міліції повстання не було, але хвилювання виявилось тим, що ратники стали тікати за Дністер (цеб-то у напрямку до Задунайської Січі). Трупи утікачів плавали на Дністрі, писали деякі начальники міліції до Рішельє²⁾.

Всіх ратників міліції шістьох українських губернь наказано перевести до армії в салдати по полках у Молдавії та Басарабії по 40—90 чоловіка на полк. До полків ратників вели під охороною, щоб не утікали. 31 березня 1808 року військова колегія наказала старих ратників, що не задовольняють салдатецької служби, порозсилати по кріпостях для роботи³⁾. У квітні 1808 р. Прозоровський висловив невдоволення начальникові полтавської міліції Вілухо-Кохановському за мляве переведення заходів до виконання його наказу (той чекав спаду весняної води на Дністрі). Прозоровський чекав вибуху в катеринославській міліції і 25 лютого 1808 р. дав наказа генералу Пушину призначити війська⁴⁾.

Який вплив мали Чорноморці та усть-буджацькі Запорозжці на той вибух міліції, про це ми не маємо документів, але цікаво, що вибух зв'язаний з козацтвом і виник на Дністрі, де були вони поруч з ратниками. Під таким впливом ішло скасування Усть-Дунайського Буджацького війська. Перша масова еміграція з Задунайської Січі скінчилася недобре. З 1807 по 1816 р. припинилася зовсім еміграція з Січі. Маніфест Міхельсона був тільки тимчасовою перемогою прихильного до козацтва невеличкого кола вищих адміністраторів на півдні (Міхельсон, Рішельє та Ланжерон—всі не з великих землевласників, та ще й чужинці). Коли Міхельсон підписував маніфеста, то зважав тільки на вимоги військового часу. На війні 1807 р. (як пізніш і в 1828 р.) відіграв велику роль р. Дунай. В 1807 р. обставини для російської армії на Дунаю були не дуже добрі. Флота не мала мап і не знала гирлів Дунаю. Ланжерон свідчить, що тільки Запорозжці під Ізмаїлом в 1790 р. могли ходити по Дунаю як

1) „Русская Старина“, 1895 р., кн. VII.

2) Одеський Кравчий Архів, фонд новорос. та бассараб. ген.-губ., військ. част. 1808 р., справа ч. 1 „О ратникахъ милиціи“.

3) Ibidem, частина 2, арк. 1009.

4) Ibidem, частина 3, наказ Прозоровського.

хотіли на своїх човнах, там де російські канонерки нічого не могли зробити. Ось чому Міхельсон так легко згодився підписати затвердження запорозьких прав.

Коли скінчилась війна, та ще вмер Міхельсон, влада негайно відібрала ті права, знову виявила політику «внутреннього покорення» козаччини, як писав Олександр І Беклешову. Козаччина на час зрозуміла як її справи зустрічаються з інтересами великих землевласників.

З 1807 до 1816 р. не чути про еміграцію з Січі, вона припинилась до нової події, що сталася в житті задунайських козаків.

IV. Розмежування Російсько-турецького кордону 1816 р. і пізніша еміграція.

Року 1811 Басарабію приєднано до Росії. Задунайська Січ опинилася безпосередньо на кордоні Туреччини з Росією. Килійське гирло поділяло територію Січі. Острова Четал та Леті заселені були рибалками-Запорозьцями. Рибу вони возили продавати в Ізмаїл, Килію—на російську територію та в Галац—на молдавську.

Згідно з букарештським трактатом 1816 р. російсько-турецька комісія почала розмежування кордону. Острова Леті та Четал визнано було за нейтральну зону і звідси комісія ухвалила виселити всіх ¹⁾).

Року 1818 комісія знову перевірила справу про нейтральну зону і звітлія Запорозьці-рибалки мусіли повиходити. Російський уряд, дипломатичним шляхом, вимагає заборонити козакам та втікачам оселитися на Леті та Четалі.

Турецький уряд, з свого боку, щоб виконувати умови букарештського трактату та постанови комісії, мусів заборонити Запорозьцям рибалити у плавнях Леті та Четала та пересувати їх з Килійського гирла на Сулинське, де не було і добрих торговельних міст, як Ізмаїл та Килія. Козаки невдоволені були з пересування на нові місця і під тиском дипломатії почували себе не зовсім безпечно. В зв'язку з тим в Січі примітно турбувалися справою розмежування кордону, пересування рибалок та загрозою переселення. Під впливом цих подій хвиля еміграції дійшла до Басарабії.

Еміграція 1816 р. захоплює невеличку кущку Запорозьців. Через депутата Савелія Чернявського вони зав'язують стосунки з начальником Басарабської області Бахметьевим. Той здобув з Петербургу «височайшій» дозвіл, щоб оселити Запорозьців в Басарабії на правах колоністів. Але вишло з Січі небагато родин, бо вони не задовольнялися з прав колоністів, а вимагали дозволу їхати на Кубань, до Чорноморців. За 1816—1817 р. вишло не більше 75 сімей та чоловіка 40—50 бурлаків, що й оселилися в с. Дракулі та Акмангіті, а інші розпорошилися по різних місцях Басарабії ²⁾).

Ще менша була хвиля еміграції 1818 року, коли виїхали до Ізмаїлу тільки поодинокі сім'ї та бурлаки. Січ, очевидно, жила в ті часи тихо, без загрози знищення козацького побуту, тільки під загрозою втручання дипломатії в справу рибалок Четала та Леті. З 1818 р. турецький уряд захищає права Запорозьців на обидва острови і до самого 1828 р. Четал та Леті фактично перебувають у межах Запорозької території. В 1826 р. підчас перепису колишніх козаків урядовцем Понятовським в Акмангіті перебувало ще 5 сімей та 29 бурлаків: дехто все ж таки добився до Кубани.

Року 1821-го Січ знову переживає кризу свого життя. На весні грецьке повстання в Молдавії примусило стати Січ на військовий стан разом

¹⁾ Одеський Краввий Архів, фонд новор. та басараб. ген.-губ., 1818—1828 р., справа «О разграниченіи Дунайскихъ острововъ».

²⁾ Одеський Кравв. Арх., фонд новор. та басараб. ген.-губ., 1825 р., спр. № 11, арк. 35—60.

з турецькими військами. Турецький уряд вимагав мобілізації Запорожців. Січ збирав їх з рибальств та осель. В червні і до кінця 1821 р. Запорожці входили до складу турецької армії сераскира Озим-Саліпаші. Відомості про них з місяця жовтня кажуть, що 2000 Запорожців було тоді в Яссах¹⁾. Однак оповідання того часу не свідчать про їх участь у боях і, здається, що таких випадків не трапилось їм тут. 16-го червня 1821 р. чотириста козаків брали участь у бою з Турками при Скулянах і ті чотириста були інтерновані після того на російському кордоні і говорили: «Въ продолженіе дѣйствія (під Скулянами) примѣчены были между Турками запорожскіе козаки, которые какъ равно и нѣкоторые Турки имѣли у себя пики»²⁾. О. С. Пушкін в оповіданні «Кирджали» пише, що в бою під Скулянами, між Турками були некрасовці (липовани), а некрасовці, походженням з Дону, мали списи. Запорожці ніколи списів не вживали. З другого джерела того часу читаємо про Валахію, але там теж не говориться про військові події: «Въ 1821 г. во время возмущенія Грековъ кошевой Никифоръ Бѣлуга ходилъ съ Запорожцами въ Валахію»³⁾. Никифор Білуга у листі Гладкого до Скальковського не числиться серед кошових і можливо, що Білуга був наказним отаманом у поході. Але прізвисько кошового Білуги згадує й Коломієць у розмові з Вовком (Кондратовичем)⁴⁾. Мобілізація провадилась з початку літа 1821 р. Тоді й минула хвиля запорозької еміграції з Січі. Коломієць згадував агітацію проти війни афонського ченця Філарета, а документ архіву свідчить про агітацію в Січі листами відомого депутата, значкового товариша Савелія Чернявського, та в самій Січі курінного отамана Давида Новицького. Новицький став на чолі тих, що були за перехід на Кубань. Тільки в Січі виникло два напрямки еміграції: або прямо на Ізмаїл Дунаєм, або морем човнами до Євпаторії чи Керчі. Сам Давид Новицький приїхав на човнах з 600 чолов. до Ізмаїла, чоловіка з 300 меншими партіями (5—85 чолов.) теж приїхали на лівий беріг Дунаю, а 75 сімей та 150 бурлаків доїхали до Керчі.

Участь у війні проти Греків зовсім не подобалася Запорожцям. У Молдавії серед гетеристів траплялися їх земляки. У списках інтернованих відділу Кантакузена виявлено декілька земляків. Так під № 560 зазначено: «Петръ Маркевичъ Малороссіянинъ Кіевской губ. г. Василькова», а під № 732: «Федоръ сынъ Исака, Малороссіянинъ, турецькій подданный, отецъ его Черноморець»⁵⁾.

В 1822 р. справи в Туреччині не покращали. У Молдавії та Валахії продовжувалися грабунки. Того ж 1822 року вибухло в Костянтинополі повстання яничар. Туреччина переживала внутрішню кризу. Стан Січі не кращав. Еміграція зменшилась, але не припинилась. На човнах козаки втікали на лівий бік Дунаю або до Одеси і Євпаторії. Де хто по морі на човнах прямо рушали на Кубань. Чому так вийшло, що вони оселились не на Кубані, а в Керчі та ще по березі від Ростова до Новоросійського,—з документів не видно. Вони зробились промисловцями по рибальствах, хуторах та містах.

Р. 1821 через море і через Дунай всього емігрувало коло 1½ тис. чоловіка. 1822—1823 рр. еміграція припинилася, а р. 1824—знову виникає. Напрямок її на цей раз скеровано на Одесу. 29 травня до одеського порту приїхало на човнах 19 Запорожців. Це були січовики з самої Січі

1) Там же, фонд басараб. област. правління (Інзова), 1821 р., спр. № 10 „О заграничныхъ произшествіяхъ“.

2) Ibid., частина 5, арк. 245.

3) Книга друкована головним штабом у Петербурзі 1827 р. під назвою: „Нѣкоторые свѣденія о правомъ березѣ Дуная 1826 г.“.

4) Стаття—Задунайская Сѣчь, „Кіевская Стар.“, 1883 р.

5) Одеський Кравчий Арх., фонд басараб. областн. правл. 1821 р. № 7, ч. 9.

на Дунаві. В Одесі в карантині, відповіді їх на запитання записано так: 1).

Они всѣ, какъ немѣющіе женъ и дѣтей и бездомовны, состояли причисленными къ Сѣчи на Дунаецѣ.

Кошевой избирается непосредственно отъ самыхъ Запорожцевъ и во время ихъ побѣга находился кошевымъ Семень Морозъ 2).

Въ мирное время турецкое правительство выдаетъ жалованья въ годъ на куринь по 200 левовъ и отпускаетъ провіанта 1200 окъ, а когда бывають въ походѣ, тогда на каждого человека выдается жалованье по 6 левовъ на мѣсяць и по три литры на день провіанта, въ пропорціи его говядины. Сичъ и курени состоятъ въ управленіи кошового и куринныхъ атамановъ и турецкое правительство ни малѣйше не мѣшається не только къ Запорожцамъ, но и къ принадлежащимъ селеніямъ, въ коихъ живутъ съ семействами Запорожцы 3). Но если случится кому отлучиться по городамъ и селеніямъ турецкимъ на заработки, то нерѣдко подвергается отъ Турковъ притѣсненіямъ, сіи бывають лишаемы жизни.

Съ прошедшаго года буджацкіе козаки, въ Бессарабіи находящієся, тайно посылають въ куринь запорожскіе письма, перезывая Запорожцевъ въ Бессарабію 4) и что для такихъ виходцевъ обшана земля 5) и могутъ жить спокойно. По общей о томъ молвѣ, тайно однакъ сохраннымъ, многіе изъ Запорожцевъ склонны къ переходу въ Бессарабію. А потому ушли въ числѣ 15 человекъ, находясь по рыбнымъ промысламъ на устьѣ Дуная. Согласившись перейти на рыбной лодкѣ, вышедши въ открытое море, по двѣнадцати суточномъ плаваніи прибыли въ одеській портъ и по выдержаніи 15 днѣй карантинна 6), выпущены въ городъ, а лодка и два невода остались въ карантинѣ.

Віезд той купки Запорожців з Січі припадає на початок літа 1824 р., коли Турки проводять в Морей облогу Міссолунгі. Син Осипа Гладкого каже в біографії свого батька про участь під Міссолунгами Запорожців. Тоді віезд Запорожців до Одеси може бути і в зв'язку з мобілізацією козаків турецьким урядом.

• У травні до Одеси приїхала друга група з родинами, 3-го червня вони дали свої свідчення про себе:

1. Гаврило Запорожан має 65 років, народився в Запоріжжі над Дніпром з Таврійського берегу. Батько його був Запорожець. Одружився з дочкою теж Запорожця. Коли Чорноморці переходили тими місцями на Очаків 7), Запорожан залишив жінку та дітей на місці приписки і пішов з козаками. Коли Чорноморці йшли на Кубань, Запорожан повернувся до жінки, перебував там два роки, пересунувся до Тирасполя, там перебував чотири роки. Ходив на заробітки на соляні озера за Дністер і там почув про добре життя за Дунаєм. Повернув до дому, взяв жінку та дітей, через Молдавію переїхав за Дунай. Там був хліборобом 10 років. Після грецького повстання стало там жити погано: нема врожаю на хліб, купувати ніде не можна було, та й грошей немає. Турецький папа надіслав наказа козакам іти на Біле море 8) проти Греків. Пішли чутки, що хто не піде, тих Турки поріжуть. З обережності умовилися тікати на баркасі вночі. Вдень ніхто не може—свої Запорожці повішають. Вночі втікала група з Запорожаном на чолі на Дунай, звідти—в море, і приїшли через дві доби до одеського порту за західнім вітром 9).

1) Там же, арх. новор. та бассараб. ген.-губ., 1824 р., справа № 138 „О перешедшихъ изъ турецкихъ владѣній некрасовцахъ и Запорожцахъ“.

2) 31 жовтня 1823 р. Чайковський каже ще і про 1817—18 рр., але ж документів ми не маємо. 3) Автономія внутрішнього урядування Запорожців обмежувалась Добруджею, як це виявляється з території запорозьких сел. Чайковський каже теж про мобілізацію козаків Добруджі.

4) Агітація значкового товариша Савелія Чернявського, що сам був усть-дунайським буджацким козаком і жив в Акмангиті (Од. Кр. Арх., фонд новорос. та бассараб. ген.-губ., 1825 р., справа № 117.

5) За дозволом 1817 р., як колоністам, по 10 дес. на сім'ю.

6) Рахуючи 12 день на морі та 15 день в карантині, і декілька днів на рибальствах, Запорожці вийшли з Січі ще в квітні. 7) В 1788 р. 8) В 1792 р.

9) Біле море (Егейське або Архіпелаг) згадується і в інших оповіданнях Запорожців. Турецька армія в 1824 р. мала на меті розтрошити грецьких повстанців на всіх островах Білого моря (Архіпелагу) та в Морей (облога Міссолунгі). Запорожці брали участь у тій експедиції.

2. Жінка Запорожана, Марія, додала: «Наша дочка мала чоловіка Запорожця, він пішов на заробітки і його Турки забили у великий піст».

3. Данило Солтан, 27 років, каже, що народився в Туреччині, біля Старої Килії, батько, Пилип, з старих дніпровських Запорожців. Пішов на Дунавець до Січі, займався рибальством. Коли оголошено було наказати на Біле море битися з Греками, Солтан умовився з Запорожаном утікати разом.

4. Андрій Шпак має тільки 19 років. Народився в селі Райї, коло самої Січі. Батько Іван, Запорожець, помер поранений за війни з Греками. Коли оголошено було наказати йти на Біле море проти Греків, згодився з Запорожаном тікати разом.

5. Олександр Чанан, 28 років, народився в Яссах, батько Григорій, кол. Запорожець, 15 літ тому вся родина перейшла за Дунай, добре жила з хліборобства та рибальства—до грецького повстання. Після цього стало вже погане жити: Турки почали, де стрівали по рибальствах, забивати, а паша наказав збиратись на Біле море. Тоді умовились тікати. Чанан додає: багато хочуть тікати, навіть сам кошовий Мороз прихильний до того, тільки бояться, що захоплять і повішають. Вісім чоловіка покарано на смерть за присудом старих Запорожців¹⁾. Коли кошовий тікатиме, Турки знищать усіх Запорожців, де тільки хто є,—каже Чанан.

Мороз був лояльний до турецької влади підчас усього свого урядкування, але, зрозуміла річ, він чув хвилювання на Січі, коли тікали вже не тільки якісь бурлаки-рибалки, а й старі запорозькі сім'ї що дивилися на Січ, як на свою батьківщину.

6. Василь Чакай, 25 років, народився в Січі на Дунавцях, батько його був теж Запорожцем.

7. Пилип Кравченко, 22 років, теж.

8. Осип Волощук, 30 років, народився в Фальчі, з 1812 р. в Січі.

9. Олексій Самар, 32 років, народився в Чорноморському війську. 20 років тому (1804 р.) батько зайшов на Дунай, де й помер. Самар жив по рибальствах.

Ми взяли здебільшого типові оповідання. Після цих втікачів з Січі йшли влітку 1824 р. та й р. 1825-го невеличкі групи козаків²⁾. Ясна причина еміграції 1824 р.—мобілізація козаків для експедиції турецької армії на Біле море та в Морею.

1825 року еміграція продовжує хвилю попереднього. Ми не можемо сказати скільки Запорожців брало участь в поході 1824 року, а про 1825 р. знаємо, що 700 Запорожців ходили на Біле море, де загинув і кошовий Семен Мороз. В лютому 1826 р. туди ж надіслано 270 чоловік, потім 150, а влітку 1826 р. турецький уряд вимагав ще 500 козаків³⁾. Таким чином причина еміграції та ж сама. Підчас грецького повстання турецький уряд обмірковував проєкт переселення Запорожців з Дунаю до Анатолії. Проєкт цей виникав декілька разів, як свідчать чутки про нього серед емігрантів-Запорожців.

В 1825 р. еміграція дійсно збільшується. Мотиви еміграції Запорожців називають ті ж самі—війна з Греками, мобілізація, експедиції на Біле море.

Перша група приїхала на заставу Базарожацького карантину і в її складі було 9 бурлаків такого походження: 2 Українці, 4 Молдовани, один Угорець, один Грек, і один Росіянин. Після того приїздять старі запорозькі сім'ї та бурлаки. Вони йдуть по 4—10 чолов. до Ізмаїла, Рей

¹⁾ Суд старих Запорожців в Січі був, очевиднож, вищою судовою установою в Задунайській Січі. Уряду судді Задунайська Січ не знає.

²⁾ Од. Кр. Арх., новорос. та бас. фонд ген.-губ., 1824 р., спр. № 138.

³⁾ З книги „Нѣкоторыя свѣдѣнія о правомъ березѣ Дуная, собранныя въ 1826 году“, друкарня головн. штаба, 1827 р.

або Одеси¹⁾. На одному човні приїхали до Одеси три сім'ї: Барвінка, Тарана і Мельниченка. Всі три народилися на Дунаю. Барвінок мав 50 років. З 18 до 30-ти був у Січі козаком, на 30-тому році одружився (коло 1805 року) з дочкою Запорожця і оселився в Райї хліборобом. Дітей у них четверо (від 1 до 11 років).

Особа Івана Тарана ще цікавіша. Року 1817—1818 був кошовим в Січі. Йому 38 років, народився, каже, в Райї, але до цього не можна без обережності ставитися, бо в 1787 р. Райї може й не було (Січ на Дунаві осіла пізніше), а коли його слова правдиві, можна вважати, що на Дунаві козацькі поселення були до заснування там Січі, мабуть з 1775 р. Батько його Григорій жив у Райї вже коло 1787 р. і був Запорожцем. Року 1818-го Іван Таран одружився і оселився в Райї. Коли ми переглянемо документи емігрантів 1818 року, то побачимо підписи кошового Івана Тарана за 1818 рік до 1 жовтня (Покрова, коли були вибори кошового в Січі), то ясно буде, що цей емігрант дійсно був за кошового 1817—1818 року²⁾.

Мельниченко—40 років, теж син Запорожця з Райї.

Всі три жінки їх того ж походження. Ясно, що еміграція захоплює верстви Січі запорозького походження. Коли вже ці верстви тепер не підтримують традиції незалежної козаччини, а тікають з Дунаю, то молодші і зовсім уже не можуть продовжувати життя Січі. Кінець Січі робиться ясним як емігрантам-Запорожцям, так і стороннім людям, хто знав більш-менш про Січ того часу.

Воронцов, що був з 1822 року генерал-губернатором у Одесі і продовжував щодо Запорожців політику Рішельє, бажає використати тяжкі умови життя Січі, щоб збільшити еміграцію, а цих емігрантів оселити колоністами в Басарабії. 10-го червня 1826 р. Воронцов пише листа до міністра внутрішніх справ:

За Дунаєм, в турецьких владівнях, живуть в значительномъ числѣ Запорожцы. Многие изъ нихъ желаютъ возвратиться. Желаніе сіе было объявлено в 1817 г. ген. Вахметеву,—по ходатайству коего послѣдовало тогда повелѣніе на поселеніе в Бессарабію выходящихъ изъ-за границы Запорожцевъ съ присвоеніемъ имъ тѣхъ правъ, какими пользуются вообще всеѣ колонисты.

Со времени управления моего Бессарабією Запорожцы вновь стали переходить къ намъ, селясь в Акмангите и Монгите, гдѣ живутъ нѣсколько семействъ давно зашедшихъ в Бессарабію ихъ соплеменниковъ, служившихъ в послѣднюю турецкую войну въ составѣ Усть-Дунайскихъ Буджацкихъ козаковъ.

Далі Воронцов прохає пільгових умов для емігрантів-Запорожців: 30 десятин землі на сім'ю, звільнення від податків на три роки. Воронцов прохає нагороди для депутата значкового товариша Савелія Чернявського «усердно и дѣятельно способствовавшаго къ переходу его соотечественниковъ». Наприкінці листа Воронцов висловлюється, що ці пільгові умови для Запорожців можуть зацікавити і тих, що залишилися в Туреччині. Нагорода Чернявського підкреслить увагу уряду до справи еміграції з-за Дунаю.

В 1826 р. Туреччина переживала внутрішню кризу. Повстання яничар³⁾ в Константинополі в листопаді 1822 року та скасування їх доповнювало низку попередніх подій, як повстання сербське, потім Албанців Алі-Паші Янинського; потім з 1821 р. вибухло грецьке повстання. Року 1824 турецька армія в Греції мало не знищила його, а з 1825 р. воно знову йде вгору.

Сама Запорозька Січ перебувала під загрозою переселення в Анатолію. Вона загубила багато козаків у Морей та Архіпелазі. Загинув навіть сам кошовий Іван Мороз в бійці коло острова Хіуса або коло Міссолунги.

¹⁾ Одеськ. Краев. Архив., фонд новорос. та бесараб. ген. губ., 1825 р., сп. 11.

²⁾ Див. мою статтю—Задун. Січ в народніх переказах і письменстві, „Наук. Збірник Іст. Секц. УАН, за рік 1928“. (Хронологія кошових).

³⁾ Військо 70 тисяч чол., старого ладу, типом своїм подібне до козацького.

Зміна кошових теж свідчить про внутрішню кризу. Після Мороза Литвин не поліпшив стану. В 1826 р. обрано за кошового Василя Головатого ¹⁾. Він підтримує турецьку орієнтацію і славу запорозьку традицію, але на чолі Коша він перебував тільки з 1-го жовтня 1826 р. до січня 1827 ²⁾. У січні 1827 р. обрано було за кошового Осипа Гладкого. Осип Гладкий був у поході з Морозом і бачив турецький розклад. В Січі стало козаків небагато та й економічний стан їх дуже гіршав: Козак Федір Щербина в 1826 році, 8 серпня, вийшов з Січі і 11 серпня в карантині в Ізмаїлі говорив, що тікав з Січі від набору козаків проти Греків. Про Січ він оповідає:

Съча есть главное мѣсто Запорожцевъ, оно находится на берегу протока, выходящаго изъ Дуная и называемою Дунавецъ. Здѣсь находится не болѣе 60 куриней (хатъ), въ коихъ живутъ холостые козаки отъ 2 до 5 въ каждомъ. Частыя требованія Портою отъ нихъ войска сдѣлали ихъ весьма малочисленными. Къ Сѣчи сей принадлежить двѣ деревни—первая находится не въ дальнемъ разстояніи отъ оной и называется Козацкая Рая (село), а другая въ 20-ти верстахъ именуемая Калагурманъ. Сін деревни населены женатыми козаками, коихъ число въ обѣихъ деревняхъ окоło 200 семей. Они обязаны платить дежму козакамъ, живущимъ въ Сѣчи, сверхъ того послѣдніе получаютъ отъ турецкаго правительства кормовые деньги: ихъ обязанность состоитъ въ томъ, чтобъ по повелѣнію начальства выставлятъ требуемое число войска противъ непріятеля. Въ мирное время они не имѣютъ никакой обязанности и занимаютъ, по большей части, рыбною ловлею, по билетамъ выдаваемымъ отъ кошового и засвидѣтельствованнымъ Тульчинскимъ пашою. Лѣтъ за пять до сего хотя и были слухи о переселеніи ихъ въ Анатолю, но оно не состоялось.

Кошевой имѣетъ свое мѣстопробываніе въ Сѣчи и хотя управляетъ козаками съ неограниченною властью, но и самъ подчиненъ пашамъ Тульчинскому и Силистрійскому. При немъ состоятъ чиновники: есаулъ, писарь и толмачъ ³⁾.

Щербина може трохи і зменшив силу Січі в 1826 р. Він не нагадує всіх розпорощених по гирлах Дунаю Запорожців-рибалок та й тих, що тоді були в поході з турецькою армією. Все ж таки безумовно криза життя Січі почувалась гостро.

В січні 1826 р. депутат Савелій Чернявський подає Воронцову список Запорожців, що ідуть з Січі. З них 79 бурлаків та з сім'ї. Бурлаки 25—40 років на вік, всі вони з куренів Січі. Три сім'ї з старих запорозьких:

Максим Тищенко—75 років, його жінка, Ефросинія—60 років, син Сила—20 років, Іван Штильовий—60 років, жінка Устинія—45 р., діти їх три—1—7 р., Іван Бондаренко—45 р., жінка його—22 р.

З тою ж партією прибув старший писар Лупул—60 років. В січні ж прибули ще інші купки до Ізмаїла і Одеси. Вони всі клопотались про те, щоб достати дозвіл їхати на Кубань. Права колоністів в Басарабії не задовольняють Запорожців. Інші місця теж не цікавлять їх. Один приписався до Херсону та два до Київа. Воронцов писав головному начальникові на Кавказі Ермолову запитання про переселення на Кубань, а той відповідав, що 18 листопаду 1826 року Микола I заборонив приєднувати до Чорноморського війська сторонніх. Басарабське управління теж було проти колонізації Запорожців на Дунаю: «Являючіся изъ-за границы простолюдины съ желаніємъ водвориться въ Бессарабіи, будучи большею частью сомнительнаго поведенія, преимущественно избираютъ себѣ пристанища въ Тучковѣ (Ізмаїл) и Рени съ ихъ окрестностями, угрожая общественному спокойствію».

Градоначальником міста Ізмаїла був ще ген. Тучков, що спомінає в 1807 р. грабунки Запорожців і трохи вороже ставився до них. Басарабський губернатор Катарзай теж не прихильний був до «простолюдинів». Поміщики ж, через казену палату, скаржилися, що Запорожці турбують кріпаків своїми привілеями. Тому і стан емігрантів-Запорожців

¹⁾ Здається, що його і називав Коломієць Василем Незамаєвського куреня.

²⁾ „Нѣкоторыя свѣдѣнія о правомъ берегу Дуная“, 1826 р.

³⁾ Одеський Краев. Арх., фонд нов. та бассар. ген.-губ., 1825 р., спр. 11, арк. 127.

в Басарабії був дуже непевний. Прикордонні міста на Дунаю із старовини робились етапами еміграції, окрім того на зустріч ішла ще інша еміграція з України за Дунай. Документи свідчать, що вона не припинилася навіть і після грецького повстання: Конон Смоляний з Кунишні після 1790 р. має за переписом будинок в Вілкові, Василь Ребров з Балти за переписом 1817—1820 р. реєструється в своїм будинку в Ізмаїлі, а з 1821 р. вони в Задунайській Січі.

Воронцов в 1826 р. доручає урядовцеві Понятовському зробити перепис сталого населення Басарабії—колишніх Запорожців. Перепис Понятовського підкреслює, що більшість Запорожців не мають документів а тільки свідчення своїх товаришів. Документи теж різного походження: свідчення депутатів 1807 року, пашпорти та квитки Чорноморського війська з підписом Головатого та Чапиги, Усть-Дунайського Буджацького з підписом Підлісецького. Багато було й таких, що перебували спочатку на Кубані в Чорноморському війську, потім за Дунаєм в Січі, потім в Усть-Дунайських Буджацьких козаках. Були й такі, що просто мали примітку в списку: «прийшов з Кубані з чумаками». З кол. старшини залишилось в Басарабії не багато: 1. Осип Губа, хорунжий Усть-Дунайського Буджацького війська, за списком йому лічиться 104 роки, неписменний, має атестат 1790 р. з підписом Головатого за службу в Чорноморському війську, в 1802 р. поранений на Кубані у війні проти Турок, в 1807 р. з Чорноморців (коли вони були на Дунаю на війні) перейшов за старшину в Усть-Дунайське Буджацьке військо. Губа має 13 дітей і внуків. Його сину було 60 років. 2. Роман Сугутчевський, осавул Буджацького війська, депутат з Задунайської Січі в 1807 р. Трохи письменний. Має 7 дітей і внуків. Йому 90 років, але ж в 1828 р., коли перевірялись списки написано йому 70 років, тому й Губі може бути не 104, а років 80—85, що певніше. 3. Савелій Аркушенко, 40 років, батько його Григорій був в Чорноморському війську, сам Савелій в 1807 р. прийшов з-за Дунаю.

36 чоловіків та 24 жінок, що мали документи за підписом Головатого та Чапиги, вимагали дозволу поїхати на Кубань і того ж вимагали й 5 сімей та 29 бурлаків, що виїшли з Задунайської Січі 1816—1817 року.

Влада не згоджувалася на переселення їх на Кубань, а козаки колоністи почували себе зле з правами колоністів.

Події політичного змісту, в зв'язку з грецьким повстанням, знову вплинули на життя Січі: наваринська морська бійка проголосила втручання європейських держав у турецькі справи. Загроза війни з боку Росії стала ясною для Туреччини та Запорожців. Знову турецький уряд пригадає проєкт переселення Запорожців до Анатолії (Мала Азія). До самого початку війни 1828 року працює турецько-російська комісія для розмежування кордону на підставі букарештського трактату 1811 р., але в останні роки справа йде тільки в суперечках за нейтральну зону—острова Леті та Четал, а нейтральну зону продовжують використовувати запорозькі рибалки. На весні 1828 р. еміграція з Січі йде своїм стихійним шляхом. В квітні до Ізмаїла прибули 35 сімей, а до Одеси Роман Юрченко та Кирило Сабашников «съ товарищами», як свідчать документи карантинна.

Російська армія концентрувалася на нижнім Дунаю в Басарабії. Усть-Буджацькі козаки побачили слушний момент для своїх вимог повернутись до козацького стану. Вони по селах обмірковували свою справу, а потім 28 квітня 1828 року надіслали свого депутата Чернобая до начальника штабу армії генерала Кісельова з таким проханням:

Чорноморського війська козаковъ, поселившихся Бессарабской области въ Аккерманскомъ цынутъ¹⁾ и называемыхъ нынѣ Усть-Буджацкими козаками.

¹⁾ Цынут — округа.

Находясь отъ предковъ нашихъ въ Черноморскомъ козачьемъ войскѣ, по обстоятельствамъ нѣкоторымъ поселены въ Аккерманскомъ цыгугѣ, какъ и прочіе поселяне, на обывательской линіи подъ названіемъ только Усть-Дунайскихъ козаковъ, съ коихъ жилищъ желая переселиться на Кубань и продолжать службу, какъ и предки наши, о чѣмъ подавали прошенія гражданскому начальству, но въ удовлетвореніе ничего не получили, наконецъ рѣшили просить учинить въ томъ свое распоряженіе, дабы по прежнему званію нашему не лишены мы были Черноморскихъ козаковъ званія, а присоединены къ нимъ, съ коими до 500 человекъ какъ въ нынѣшнемъ дѣйствіи желаемъ продолжать службу и ежели исходатайствованіе восполѣдуетъ, то мы въ скоромъ времени можемъ присоединить и еще козаковъ запорожского званія, живущихъ въ Бессарабіи въ несравненно большемъ количествѣ¹⁾.

Кисельов тоді розробляв план наступу за Дунай і маючи на увазі присутність Запорожців в Добруджі (Бабадагський пашалик), за пропозицією Сергія Тучкова, як званиця краю, обміркував з ним і головним штабом, як улаштувати запорозьку міліцію з запорозького населення Добруджі.

Коли Чернобай звернувся до Кисельова, той ухопився за думку зробити з Усть-Дунайських Буджацьких козаків кадр цієї запорозької міліції. З цією метою Кисельов 5 травня пише Воронцову листа й прохає висловити свою думку з цього приводу. Не встиг Кисельов одержати відповіді Воронцова, як 9 травня Кіш Задунайської Січі перейшов на російський бік і кошовий Осип Гладкий приїхав з п'ятистами козаків до Ізмаїла. Тільки Килійське гирло Дунаю поділяло Усть-Дунайських Буджацьких козаків од своїх братів Задунайських. Відгуки життя тої та другої частини старого Запоріжжя хутко почувались там і тут. Обставини, що були на Дунаю в квітні 1828 року ставили на чергу чи бути, чи не бути Січі на Дунаю. Буджацькі і Задунайські козаки почували себе спадкоємцями Запоріжжя. Класова козацька лінія переважно йшла попереду всіх інтересів. Коли Кубань в той час ще могла більш-менш забезпечити класові вимоги «козака запорозького стану»—вона й стояла в їх мріях. Задунайська Січ стала під загрозою. Вже давна, з 1821 року, була під загрозою зруйнування та переселення в Анатолію в наслідок війни Туреччини з Росією. Тепер вона гинула натуральною смертю. Роль Задунайської Січі в історії козаччини була скінчена.

Її становище в 1807 та 1828 рр. відрізнялося тими умовами, що склалися навколо. Тепер тільки зазначимо той факт, що перехід 2 тисяч Запорожців 1807 р. на бік російської армії не шкодить зовсім самому Кошу. Січ далі існує в Туреччині з попередніми правами. Великий визир Ахмет-Назир очевидячки, весь час тримався угоди із своїми спільниками події 1805 року, а також певно грало роллю і географічне місце переходу: одкинуто оселі лівобічного Дунаю, а гирло, Січ на Дунаєвці, острови, села на Добруджі лишилися в тому ж стані турецької зверхности.

Згодом, після війни 1806—1807 рр., Запорожці стали знову потрібні турецькому урядові для експедиції проти повстанців-Сербів. Про таку експедицію згадують 1811 р. деякі спомини емігрантів-Запорожців. Війна 1800—1811 р. мало відбилася на долі Запорожців на Дунаю. Вони брали участь в захисті Руцука і Браїлова. Лівобічний нижній Дунай лишився під російською владою і безпосереднє сусідство з російським кордоном в 1811—1822 рр. мало наслідком розвиток пропаганди приєднання до Росії, яку провадила на Січі російська влада за 1823—1828 рр. Перипетії цієї пропаганди і еміграції ми простежимо в розвідці «Кінець Задун. Січі», а тепер подивимось як розуміла російська центральна влада питання про Задунайських Запорожців з державного погляду.

Через три дні після повішення п'ятох головних діячів руху декабристів 15 липня 1826 р. Микола I обмірковує з начальником головного

¹⁾ Справа ч. 11, арк. ч. 71.

штабу Дибичем проєкта війни з Туреччиною. Из таємного листа Дибича до новоросійського генерал-губернатора Воронцова ми дізнаємось про наміри вищого російського уряду щодо Запорозжів:

Дознавшись из опыта послѣднихъ походовъ противъ Оттоманской Порты, что поселившіеся при устьѣ Дуная, бѣжавшіе изъ Россіи запорожскіе и кубанскіе козаки и Татары, составляющіе нынѣ народъ многочисленный, по склонности своей къ грабежамъ можетъ причинить въ тылу арміи большой вредъ на случай движенія оной къ Варшѣ и Шумлѣ. Если в-ше с-во имѣете подробное свѣденіе о нынѣшнемъ состояніи сего народа, я покорнѣйше прошу доставить оное ко мнѣ, равно изложить мнѣніе Ваше о мѣрахъ какія бы на случай войны съ Турками можно было принять къ истребленію или переселенію оного въ предѣлы Россійской имперіи или къ удержанію ихъ въ своихъ жилищахъ.

Воронцов захищає інший погляд:

Мы имѣемъ въ Бессарабіи и въ Одессѣ такихъ людей, кои пользуются большимъ влияніемъ на турецкихъ Запорозжцевъ и посредствомъ которыхъ правительство старается теперь болѣе и болѣе возвращать ихъ въ Россію; въ чемъ можно ожидать вѣснаго успѣха, если представленія о настоящемъ предметѣ будутъ утверждены высшей властью (Воронцов висловився дати їм права колоністів).

Помянутые люди пригодятся намъ и на случай войны: они могутъ склонить на нашу сторону турецкихъ Запорозжцевъ, кои чрезвычайно для насъ будутъ полезны съ мелкими своими судами, которые всегда много приносили для насъ пользы въ прошедшую съ Турками войну. Запорозжцы весьма искусно управляютъ своими лодками и на Дунаѣ не можетъ быть лучше мелкой удобной флотиліи, какъ изъ ихъ судовъ¹⁾.

Воронцов посилав свого службовця М. Г. Лекса до Аккерману для переговорів з емігрантами 1807 р., а «квартирмейстерской части» відомий Іван Ліпранді в листопаді їде навіть до Петербургу з зібраними відомостями. 16 листопаду Дибич листом дякує Воронцову за відомості, що привіз Ліпранді. Дибич надавав такого значіння цим відомостям, що вони 1827 р. надруковані були головним штабом окремою книотою²⁾. Таким чином ясно, що Запорозжці і за часів Задунайського Коша грали міжнародню ролю деякої політичної організації, автономної державності, з якою рахувалися дипломатичні плани Франції 1805 р. (проєкт відродження Криму і поширення Запоріжжя на колишні «вольності»), Росії 1807 (маніфест Міхельсона), 1821 (пропаганда неутралітету в грецьким повстанні і 1826—1828 рр. (позиція Коша на випадок війни між Росією і Туреччиною). Запорозький Кіш за 50 літ існування на Дунаю весь час був реальною політичною силою, з якою треба було рахуватися російському вищому урядові і цей стан примушував російський уряд ставити питання: або знищити на Дунаю цю силу, або перетягти її на свій бік, або пропагандою досягнути її розкладу. На першому місці стояли пропагандисти приєднання, з колишніх Запорозжців, які звичайно надсилались російською владою в Кіш з обіцянною запорозьких прав, земель та інших вольностей. За ними йдуть змагання впливати на старшину і стосунки з нею ізмальського градоначальника Сергія Тучкова³⁾ і помічника генерал-губернатора Воронцова генерала Красовського, який допомагав умовитися кошовому Осипу Гладкому з Миколою І, як земляк і Українець⁴⁾. Букарештський трактат 1812 року між Росією та Туреччиною передбачав розмежування островів Дунаю Четал і Леті, що як раз були за територію Задунайських Запорозжців. Територія була спірною між двома великими державами і на підставі трактату склалася комісія між Портою і російським міністерством закордонних справ для розв'язання цих суперечок. Справа комісії почалася з 1816 р. і тяглася до 1828 р., аж до самої війни. Запорозька територія була об'єктом диплома-

¹⁾ Одеськ. Красв. Арх., фонд новорос. ген.-губ., 1826 р., секр. спр. № 17.

²⁾ „Нѣкоторыя свѣдѣнія о правомъ берегу Дуная собранныя въ 1826 г.“. Петерб. 1827. друкарня головного штаба. Для продажу не призначалася.

³⁾ Записки Павла А. Тучкова, „Рус. Старина“, 1881, кн. XI, с. 482.

⁴⁾ А. Савичъ, Народные рассказы объ Осипѣ Мих. Гладкомъ, „Кіев. Стар.“, 1889, кв. II, с. 485.

тичного листування весь час і турецький уряд визнавав її за територію островів «буджацьких або кубанських козаків»¹⁾. Виникали суперечності в спірній зоні і Кіш був під загрозою дипломатичного втручання. Російський уряд ні на хвилину не може кинути питання про Запорожців. Окрім пропаганди російської влади за приєднання через агентів з колишніх Задунайців (як значковий Савелій Чернявський, курінний Дмитро Новицький та Пилип Добровольський) в додаток до цього 1821 р. з вибухом грецького повстання, російська влада використовувала вплив церковної ієрархії. Ще 1811 р. Дмитро Сулима, законовчитель Штурманської школи, що виявив себе як борець проти вільнодумства Вольтера і масонських ідей у Миколаєві, призначений був за вікарного єпископа в Молдавії, а 1821 р. на катедру в Кишиневі. Сулима посилався в своїх промовах на російських істориків Щербатова та Болтіна, які тримали ідеології централізму і ворожнечі до козацької автономії²⁾. Старий селянин Коломієць розповідав Ф. Кондратовичу (Вовку) про агітацію в Січі якогось грецького архимандрита в часи грецького повстання 1821 року. Дійсно архівні джерела підтверджують цей факт. Архимандрит Памфіл Македонський веде таку агітацію з 1817 р., як свідчать прохання депутатів акмангитів-колоністів-Запорожців 18 жовтня 1818 року. Памфіл навіть приїздив із Січі в Ізмаїл, із карантинна листувався з Сулимим і надсилав Запорожців до нього з своїми листами в справі запорозької еміграції. Новицький і Добровольський, запорозькі депутати були в зносинах з ним через священника із Акмангита Порохню, якого Сулима для агітації серед Запорожців викликав із Чорноморської війська³⁾.

Разом з цими спробами скасувати запорозьку громаду на Дунаї, російський уряд з 1791 року охороняє кордон на Дністрі, а згодом—після 1811 р.—на нижньому Дунаю і Пруті—з метою припинити всякий зв'язок українських утікачів з запорозькою територією. Він хоче ізолювати Запорожців від України.

Життя запорозького козацтва не можна собі уявити без зв'язку з його родним життям батьківщини. 1769—1774 р. Дніпровське Запорозьке військо із 15—17 тис. свого комплекту на війні мав не менш як 7 тисяч, а живуть десь на Гетьманщині, Слобожанщині, Новоросії, а на Запорожжя приїзять козакувати—на військові збори та промисел⁴⁾. Ця ситуація запорозького життя порушена була скасуванням дніпровської Січі 1775 р. Далі як козаччина, що посунулася на Дунай, так і «козаки запорозького звання» і утікачі з України намагаються цей звичай підтримувати. На перешкоді стали кордони з військовою охороною на Дністрі згодом на Дунаї. Навіть з далекої тепер Полтавщини все ж таки мандрівники шукають шляху до Січі. З батьківщини їх вигонять податки і кріпацтво, а козацька воля на Дунаю нагадує старі часи вільного козацтва, про які розповідали їм пісні. В літописних замітках хорунжого ніжинської полкової канцелярії Вас. Ос. Білозерського під датою 1775 року читаємо: «Въ декабрѣ царство принялъ Павелъ Петровичъ и о немъ послѣдовалъ было указъ, что Малая Россія возвращается на прежнее право, но послѣ того великіе дани положены, на козаковъ прибавлено на каждую душу по 7 рублей. И такъ вдвое бѣда людямъ наложена».

І ось ми бачимо двох кошових Задунайської Січі: Семена Морозовича і Дмитра Сулими.

¹⁾ Одеськ. Краєв. Арх., фонд новор. ген.-губ., „Дѣло о розграниченіи острововъ Дуная 1816—1828 г.г.“.

²⁾ Жизнь и дѣятельность Дмитрія Сулимы, „Записки Одеськ. Общ. Ист. и Древностей“, Од. 1906 р., т. XXVI, с. 122—123.

³⁾ Одеськ. Краєв. Арх., фонд намісника по Басараб. області, 1817 р., спр. № Прохання депутатів Вареника та Согутчевського до намісника Бахметева.

⁴⁾ Одеськ. Краєв. Арх., фонд Запорозької Січі, 1769—1779 р., справа № 237.

⁵⁾ Літописныя замітки 1783—1811 г.г., Київ. Стар., 1897, т. 59, с. 65.

і Осипа Гладкого та козаків з Полтавщини. Після бунту київської міліції 1807 року коло Балти, Дубосар, після погрому повстанців, що йшли на Україну шукати права бути «як діди козаками» утікачі повстанці перепливали зимою Дністро і гинули на цім кордоні під кулями охорони з Донських козаків¹⁾. Як перепливали Дунай утікачі-кріпаки з України, яскраво змалював М. М. Коцюбинський в оповіданні «Дорогою ціною». Хоч він і зазначив подію 1830-ми роками, але вона точнісінько так трапилась за 1811—1828 рр., коли за Дунаєм був Кіш. Утікачі кріпаки збільшували кількість виходців козацького стану. Це напевне, — так розповідає Коломієць²⁾, так примічає Лупулеску³⁾, хоч вони і перебільшують значіння цієї еміграції в Січ. Однак за XIX століття (1811—1828 рр.) хвиля цієї еміграції помалу зменшувалася. Участь у турецьких військових експедиціях зменшувала час од часу склад запорозької військової сили. Коло 1776 р. на Дунаї маніфест Катерини II лічить 6000 Запорозжців з Дніпра⁴⁾, 1785 р. їх вийшло відсіля 8000 до Банату і до 10000 осіло на Дунаї⁵⁾. 1828 р. за мобілізації турецький уряд вимагає від Коша виставити 3500 ч. з усієї Добруджі⁶⁾, крім 1200 чол., що в Січі лічилося 1824 року⁷⁾. За найкращих часів Січі Ліпранді рахує до 40 тис. населення Запорозжців. «Січ обезлюдніла від турецьких наборів», кажуть емігранти з Січі 1825 р.⁸⁾. Ясно, що запорозька громада на Дунаю могла жити тільки при постійному звязку з Україною. Запорозька державність століттями ґрунтувалася силами українського народу; коли вона ізолювалася на Дунаю, вона вмирала натуральною смертю.

Розклад цієї державности ми прослідкуємо в розвідці «Кінець Задунайської Січі», а тепер ще додамо кілька загальних уваг з приводу описаного.

Окрема людина, як Осип Гладкий, грає видатнішу ролю в подіях переходу Січі на російський бік, але ж не він один має значіння в зломі історичного життя Задунайської козаччини: з 1804 року йде еміграція з Січі, в 1807 р. ми чуємо прелюдію 1828 року, з 1821 року існування Січі стало небезпечним. Змінилися умови життя, змінилась і форма організації. Запорозжці почували можливим хоч трохи боронити свої інтереси в інших умовах на Кубані, вони бачили кінець козаччини за Дунаєм і тікали, щоб з'єднатися з Чорноморцями. Січ за Дунаєм потроху вмирала. Кінець, той або інший, з погляду самої козаччини, хутко прийде і припинить звичайне життя козаків на Дунаю. Козаччина шукала шляху вийти з тяжкого стану на Дунаю. Вона бачила один шлях на Кубань. Дехто тільки мріяв оборонити свої права, коли залишиться в Туреччині. За таку другу лінію стояли, окрім купки запорозьких козаків з походження, ще й утікачі з кріпаків та салдатів, бо їм небезпечно було повернутися із Туреччини. Безумовно в Січі мусіла виявитися така партійна боротьба між прихильниками повороту та тими, що сподівалися оборонити старий запорозький осередок з його звичаями й правами на Дунаї. Перемагала частина, що прагнула повороту.

З другого боку Дунаю Буджацькі козаки через своїх депутатів Чорнобая та Циганку вимагають прав козаччини 1807 року, вони принесли Воронцову заховані з 1807 року документи—це маніфест Міхельсона та уповноваження Підлісецькому на формування Усть-Дунайського Буд-

¹⁾ Одеськ. Краєв. Арх., фонд новор. ген-губ., 1807 р., справа „О земскомъ войскѣ“, ч. 11.

²⁾ Ф. Кондратович, Задуна. Сѣчь, „К. Ст.“, 1883, IV.

³⁾ Лупулеску, Рус. колоніи въ Добруджѣ, „Кіев. Стар.“, 1889, 1—111.

⁴⁾ Чтенія Московск. Общества Истор. и Древн., 1846, № 6, 47.

⁵⁾ Цю цифру припускає і Ф. Кондратович (Волков).

⁶⁾ М. Чайковський, Записки.

⁷⁾ Виказ Сави Кучеренка, Арх. фонд нов. ген-губ., 1824 р., спр. № 138.

⁸⁾ Ibidem.

жацького війська. Ці документи, з погляду кол. Запорожців, забезпечують їх право автономії козаччини. 21 рік берегли вони ці документи і вважали їх дорогим скарбом, ховали в Басарабії до слушного часу.

Процес розкладу козаччини йшов з 1775 р. ріжними стежками, через Кубань, Задунайську Січ, Буджацьке військо, але ж ішов під впливом умов, що зруйнували Дніпровську Січ і закріпачили Степ. Стежки розкладу козаччини часом перемежувались, часом стігались до одного шляху, часом йшли іншим напрямком, а все ж таки вони мали загальну рису—оскільки можливо боронити право козаччини, чи на Кубані, чи на Дунаю. Козаччина довго після руїни Дніпровської Січи виявляє інстинкт життя в боротьбі з тяжкими навколишніми умовами. Вона більш півстоліття тримає свою автономію, вона пережила Польщу, пережила занепад Туреччини в Європі. Вона навіть кинула свій Степ і шукала долі на Кубані та Дунаю і всюди трималась запорозького звичайного права.

Ол. Вас. Шишацький Ілліч.

До характеристики українського романтичного стилю.

(З нагоди 70-ліття з дня смерті Ол. Вас. Шишацького-Ілліча).

Стиль «Енеїди», стиль трагестії-бурлеску, був наслідком браку літературних традицій в українському письменстві. Він виникнув, як стильове втілення настроїв і почувань дрібного українського панства-чиновництва на початках ХІХ стол. Певного роду депресія панства «от малих сіх», звязана з кардинальними змінами в державно-політичній царині та ускладненням економічного життя цієї верстви, складним шляхом літературної трансформації, розвинула той бурлескний стиль, що досить довгий час держався, зформувавшись навіть у школу літературну—котляревщину. «Енеїда» дала початок конкретному інтересові до рідного краю, дала початок рухові культурницьких інтересів. У цьому її громадсько-національне значення, але пізніше, стиль трагестії вже не міг своїм істотним заперечуванням «серйозності» задовольняти цю дозрілу цікавість до рідного краю. Стиль «Енеїди» повинен був поступитися перед іншими актуальнішими для вивчення тодішніх настроїв українського дрібного панства стилями. Таким чином немов би розпочинається внутрішнє відштовхування від трагестії, бурлеску, шукання інших форм і стилів. Це саме зазначає П. Филипович в своїй статті «До історії раннього романтизму», кажучи, що Гулак-Артемовський, Гребінка й інші поети 20—40 р.р. намагались відійти від котляревщини, засвоюючи багату («Україна», 1924, кн. 3).

Отже на зміну трагестії через назрілу потребу з'являється романтизм і реалістична повість з сентиментальним забарвленням у Квітки-Основ'яненка.

Романтизм держався досить довго, і це зрозуміло—він був актуальним, так би мовити, стилем, стилем спогадів, різких піднесенів від колишньої слави—в умовах національного знеособлювання на ґрунті економічних ускладнень дрібного українського панства першої половини ХІХ століття, в умовах розпорошеності тих культурних сил, що створили в українському письменстві цей стиль. Романтики здебільшого песимісти. Вони не вірять у воскресіння минулого, вони гадають, що українська народня поезія та мова гине. Як і інші романтики, Метлинський, наприклад, гадає, що «южно-русский язык со дня на день забывается и молкнет и, придет время, забудется и смолкнет». (Амв. Могила, Думки и пісні та ще де-що, 1839). Костомаров висловлює такі самі думки, а Щоголів з тугою констатує, що старовинної пісні, урочистої думи його лірник уже не знає, що дріб'язкові пісеньки заступають в народі місце багатой на художню силу поезії. І сумовите звучать його слова до лірника:

Грай, що хоч, бо й те ізгине
Гей, ізникне, як туман...

Грай, мій лірник невидющий,
Грай, останній з могікан.

Народня поезія романтикам дорога. Вони збирають пам'ятки, роблять етнографічні записи, поповнюють збірки українського фольклору. Вони

почувують святість і серйозність цієї справи. Стиль «Енеїди», відродивши їх до культурницьких справ, вже їх не задовольняє. Ось що каже Шевченко підчас своїх романтичних уподобань, звертаючись до українського панства: «Прочитали собі по складах «Енеїду» та потинялись коло шинку—та й думають, що от коли вже ми розпізнали своїх мужиків. Е, ні, братіку, прочитайте ви думи, пісні, послушайте, як вони співають, як вони говорять між собою, шалок не скидаючи, або на дружньому бенкеті, як вони згадують старовину і як вони плачуть, неначе справді в турецькій неволі, або у польського магната кайдани волочать—то тоді й скажете, що «Енеїда» добра, а все таки сміховина на московський шталт» (Шевченко, Поезія, під ред. акад. С. Ефремова, М. Новицького, т. I с. 469). Так само й Куліш 1860 року відзначає в поемі Котляревського оцю «несерйозність», або як він каже, «бурсацьке юродство»; а на рік пізніше він же в «Основі» ще детальніше розглядає «Енеїду» саме з цього боку. Тут він обвинувачує Котляревського в злочинній карикатурності на святощі українського народу, на його мову. Правда, на 20 років пізніше Куліш у «Зазивному листі до української інтелігенції» відзначає позитивну роллю поеми Котляревського, як збуджувача демократичної свідомости, у собі створеного українською народністю. «Сам Котляревський, пише Куліш, не знав добре, що він творить, він покорявся невідомому велінню народнього духу, був тільки знаряддям українського світогляду» (П. А. Куліш, Хуторна поезія, у Львові, 1882). Таким чином і Куліш немов би підкреслював, що значення «Енеїди» полягає в конкретизуванні національно-демократичних уподобань і цілей.

Згодом розпочалося громадське кристалізування, зміцнішали певні кадри українського культурництва, збившись в певні культурні осередки. Тоді стиль романтичного замилювання старовиною поволі почав поступатися перед етнографічним примітивізмом, елементи якого подибуємо в Квітки і який призвів врешті до побутового реалізму. Оця складна ситуація стилів в українському письменстві була породжена соціально-психологічними змінами дрібного українського панства-чиновництва. Певна річ, ця стильова складність особливо могла бути помітною в 40—50 рр. минулого століття. Двома немов би стильовими річницями текли—романтичне оформлення настроїв українського дрібного панства-чиновництва й стиль реалістичний з санітарним забарвленням—стиль українського поміщицтва 1-ої половини XIX століття. Поруч із цим окрему проточину прокладає Шевченко. Певна річ, що ці стилі могли змішуватися. Такий стильовий еkleктизм і помічаємо ми в творах мало відомого й другорядного поета Ол. В. Шишацького-Ілліча.

Короткі біографічні відомості про Шишацького-Ілліча подані в «Зорі» за 1888 рік, № 16, Є. Ф. Дор-ким під прибраним ім'ям Катрі Балашівни. Дещо не зовсім там правдиве, напр., місце народження Шишацького-Ілліча. Поки-що докладних біографічних відомостей про Шишацького-Ілліча нема. Відомо, що народився він 1828 року в селі Красилівці в сім'ї священника. Згодом батька його переведено до с. Олишівки Козелецького повіту на Чернігівщині, де й прожив дитячі роки Ол. В. Звичайний шлях поповича—спочатку духовна школа, згодом—семінарія. У семінарії й розпочався розвиток національно-культурницьких інтересів. Наїздячи на вакації додому, Шишацький-Ілліч записував народні пісні, приказки, думи. А згодом 1854 року виходить його книжечка «М. Олишівка», в якій він намагається систематизувати етнографічний матеріал, зібраний раніше. Скінчивши семінарію, Шишацький-Ілліч не йде стежкою батька, а напочатку 50 рр. вступає писарем до чернігівської губерніяльної управи. З 50-х же рр. розпочинається виявлення його діяльності етнографа і літератора. Катря Балашівна початки його активної цікавості до рідного краю ставить у зв'язок зі знайомством

його з Кулішем і Білозерським. Згодом Шишацький-Ілліч заходить у стосунки з Лазаревським, Бодянським, Посом, Маркевичем та инш. Збереглося листування до нього ріжних українських діячів того часу, придбане тепер Всеукраїнською Академією Наук.

Багато записаних дум, пісень і приказок надсилав Шишацький-Ілліч до Куліша й Метлинського, а також і видавав окремими збірниками. Так 1855 року у Чернигові з'явилася його книжечка «О памятниклах мѣстной народности», а 1857 р.—«Сборникъ малорусскихъ пословиць и поговорокъ». Не все з записаного Шишацьким-Іллічем вважається за безсумнівно народне. Так, напр., в «Историческихъ пѣсняхъ малорусского народа» (т. I, К. 1874) Вол. Антонович і М. Драгоманов вважають за підробку: «Думу-сказаніе о морскомъ походѣ старшого князя язгычника», записану Шишацьким-Іллічем від 85-літньої баби Гуйдихи і надруковану в «Запискахъ о Южной Руси» Куліша¹⁾. За такі самі підробки мають Антонович і Драгоманов записані Шишацьким-Іллічем в м. Олишівці й видруковані в збірнику Метлинського уривки—про наскоки татарські та про «Малого Гарая». Шишацький-Ілліч завше дуже цікавився старовинними пам'ятками й народною поезією. Вже за довгий час після смерті його було видруковано в «Черниговскихъ Губернскихъ Вѣдомостяхъ» (1888, № 88), твори Іеромонаха Климента Зіновія, знайдені в паперах Ол. Вас. Це—незакінчений вірш «О замках, що замикають брами...» і «О злыхъ женах, ім же нікогда не яти віри».

За допомогою Білозерського — зазначає Катря Балашівна — Шишацький-Ілліч дістав посаду редактора неофіційної частини «Черниговскихъ Губернскихъ Вѣдомостей». Нові дані показують, що з 24 жовтня 1855 р. Шишацький-Ілліч виконував обов'язки редактора неофіційної частини «Черн. Губ. Вѣдомостей», а з 12 березня того ж таки року став редактором її. Отже його редакторська праця тяглася більше як 4¹/₂ р.

З початку редагування Шишацького-Ілліча неофіційна частина «Черн. Губ. Вѣдомостей» починає набирати виразнішого характеру органу української культурницької інтелігенції. Можливо через те, як свідчить К. Балашівна, у нового редактора розпочалися непорозуміння з тодішнім віце-губернатором Компанійщиковим, які згодом, правда, були ліквідовані. Крім того настирливі утиски робив цензурний комітет²⁾. Проте неофіційна частина ця починає містити більше матеріалів з української етнографії та фольклору, творів українського письменства, оглядів української народної поезії тощо. Сам Шишацький-Ілліч бере діяльну участь в опублікуванні краєзнавчих матеріалів Чернигівщини. Цю роботу він розпочав ще далеко раніше за свого редагування. Ще 1851 року в 4-му числі він містить невеличку статтю про м. Манастиріще Ніжинського повіту, щоб пізніше 1854 р. (ч. 43) ще раз повернутись до цієї теми. Так само ще 1851 р. (ч. 19) містить він статтю «Часовня близь села Свидовца, Козелецкаго уѣзда», щоб 1854 р. (ч. 37) знов зачепити й докладніше з'ясувати історично-мистецьке значіння цієї пам'ятки. Більша статтів присвячує Шишацький-Ілліч і м. Олишівці, де проминуло його дитинство (1852, ч. 26; 1854, ч. 2—31).

Щоб ясніше уявити собі напрямки краєзнавчих інтересів Шишацького-Ілліча, дозволю собі подати тут кілька назов його статтів: «Обычай при выборѣ сельскаго отамана» (1852, ч. 42); «Святки в м. Олишевкѣ, Козелецкаго уѣзда» (1853, ч. ч. 37, 40, 41); «Сельское хозяйство, ремеслен-

¹⁾ Куліш, друкуючи цю думу, поясняв, що отакі старовинні думи вже забуті зовсім бандуристами, і що тільки старі баби ще переказують їх своїм онукам—на це вказує бідність речитативу та неточність багатьох слів і виразів. Своєю запашною старовиною ця дума й цінна, на думку Куліша, і він дорівнює заслугу Шишацького-Ілліча заслугі Мусін-Пушкіна, першого видавця „Слова о полку Ігоревім“.

²⁾ Див. В. Мияковський, До історії української журналістики, „Наше минуле“, 1918, 3, сс. 86—88.

ність і промисленість м. Олишівки, Козелецького уѣзда» (1854, ч. 7). Спостереження над мовою, народним побутом, старовинними пам'ятками, економічним станом села—ось найголовніші теми, що їх розроблював у міру змоги й сил Шишацький-Іллїч. Останніми роками він багато працює над опублікуванням записаних їм прислів'їв та приказок, як фольклору рідної йому Козелещини. Ці матеріяли він друкує на шпальтах «Вѣдомостей» (1857, ч.ч. 10—15) і випускає окремою, як зазначено вже вище, книжечкою. Є згадка людини, близької до Шишацького-Іллїча, що він мав видати поповнений збірник приказок і опублікувати товстенький зошит народніх пісень, записаних ним раніше—але що все це десь загинуло після його смерті. Цю діяльність Шишацького-Іллїча відзначив у свій час М. Ф. Сумцов у статті «Губернскіе Вѣдомости, как пособіе при изученіи русской исторіи и этнографіи» («Кіев. Стар.», 1885, 2).

Поруч із статтями своїми Шишацький-Іллїч містив у «Черниговскихъ Губ. Вѣдомостяхъ» свої поезії. Обрахувати точно, які саме й скільки творів своїх умістив Шишацький-Іллїч у «Вѣдомостяхъ» в даний момент не можна, бо єдине зведення всіх друківаних речей у цьому органі—«Труды архивной комиссіи т. VII»—слабує на бібліографічну неточність. Тому поки-що важко сказати точно, які саме художні твори у «Вѣдомостяхъ» належать Шишацькому-Іллїчу, бо для цього треба уважно переглянути всі числа «Вѣдомостей» за 50 рр., що в даний момент для нас неможливо. Можна відзначити тільки оповіданнячко «Лубок» (1852, 48), приказку «Шкідливий цап» (1853, 17) та кілька віршів, як ось: «Пам'ятна могила» (1856, 24); «Дві могили» (1856, 7); «До могил» (1857, 36). Писати вірші розпочав Шишацький-Іллїч ще з семінарії. І частину свого поетичного доробку він згодом видає окремою збіркою—«Українська квітка»; так 1856 р. з'являється в Чернигові перша частина «Української квітки», а за рік—друга частина. Серед 20-х віршів цієї збірки видруковані ще й дві поеми: «Олеся» й «Юлиця, або Галя простоволоса».

Тяжка недуга мучила поета, не давала йому спокою, відривала від милої йому роботи. Важкі почуття завдавали тортур і ускладняли його особисте життя. Ця недуга й увірвала життя йому в розквіті сил і роботи. На 31-му році, 18 лютого 1859 р. сухоти загасили останю іскорку сили Шишацького-Іллїча.

Наш поет розвивався в умовах велико-російської самодержавності і, належачи до дрібно-міщанської чиновницької верстви, відбивав погляди останньої. У різних верств чиновництва, попівства та поміщиків—«служилих» людей та власників, дрібних та великих, формувався національно-державний світогляд навколо ідеї абсолютизму, в межах лояльного ставлення до державно-бюрократичної дійності, а інколи й завзятої оборони кріпацько-поміщицького укладу. Не раз відзначався цей монархічно-патріотичний настрій українських письменників, починаючи від Котляревського, через низку імен: Гулака-Артемовського, Квітки, Меліньського, Кухаренка, Бодяньського, Глібова і т. д. включно до Куліша.

Таким же казенно-оптимістичним патріотизмом насичені «Дві могили» Шишацького-Іллїча, що починаються прописно-бучною риторикою:

Чи є де в світі такий край,	Щоб так він цвів, неначе рай,
Як наше Руське Государство,	Щоб на півсвіта мав він панство?

Ці рядки прекрасно виявляють лояльне погоджування національних інтересів Шишацького-Іллїча, виявлених в його журналістській роботі, з інтересами політично-державного характеру. Між иншим, цікаве явище: у Чернігівському Держмузеї зберігається папка з 53 рукописними українськими віршами (оп. № 1038), серед яких є «Дві могили». І ось ця поезія в рукопису позбавлена тої обгострености монархічного патріо-

тизму, як у друкованому вигляді. Починається вірш у рукопису зовсім инакше:

Чи є де так багатий край,
Як наше Руськеє Гетьманство,
Вже тут не руське господарство, а—гетьманство, нема вже тут пишан-
ня панством тощо.

Щоб так і вшир, щоб так і вдаль—
Півсвіта цілого, мо, царство?

Монархічні настрої, самозабвенне «бієніє» в груди в справі «вираженія свого всепокорн'їйшого почтенія», таке характерне для українських письменників I-ої половини XIX століття, не минає Шишацького-Ілліча. Тому то Москва й Полтава, підкорені монаршій руці, ці дві славетні могили—такі вони страшні й немилі ворогам російського царства. І коли Шишацький-Ілліч згадує могилу Наполеона («Пам'ятна могила»), то каже, що вона пам'ятна «вірним руським козакам», каже для того, щоб знов таки розписатися в своєму патріотизмі, щоб відчутти гордощі від того, як об «святе Московське господарство», об його велич розбилися марно всі потуги Наполеона. І поруч із цим національна природа хилить Шишацького-Ілліча до національно-культурницьких інтересів. Виступаючи в журналістській своїй діяльності як збирач матеріялів народнього побуту та усної творчості народньої, як етнограф, в поетичній своїй частині Шишацький-Ілліч формується під виразним впливом романтичної української поезії. В поезіях його сумно брєнить нотка замилювання від колишнього України, нотка туги за минулим, яке не вернеться, яке переходує в собі давні, нетлінні красоти. Це типовий мотив романтичної поезії дрібно-маєткового українського панства - чиновництва 20—40 рр.

Не даремно так багато у Шишацького образів могил. Могили, як символа давньої краси, похованої й до певної міри таємної, могили, як емблеми національної гідності, пам'ятки минулої слави — похоронний священний мотив для українських романтиків. Могили—образ частий в українській ліриці I-ої половини XIX століття, він є аналогічний частому образу могили-кургана в російській поезії тих часів. Амвросій Метлинський за псевдонім прибирає собі А. Могила. Образ могили часто зустрічаємо в поезіях Ол. Корсуна, А. Метлинського, Костомарова, Куліша, Шевченка. Ранній Глібов 1845 р. пише вірш «Могила», де є всі аксесуари романтики: світить місяць, сумно шелестить листом тополя, могила ховає когось. Але кого? і від цього невідомого «сердцу грустно, сердце млеет и душа болит». Ще раніше й Щоголів (1841 р.) пише свою «Могилу»:

В чистім полі є могила,
Та могила почорніла,
і т. д., в настрої сумовитої лагідності, журливих рефлексій. В «Молодику» Бецького на 1843 рік, де надруковано цю поезію, вміщена й «Батьківська могила» М. Петренка; під цією конкретизованою, так би мовити, могилою вчувається той самий символ минувшини, яка не вернеться. У світлі цієї романтично-стильової спрямованості створюються «До могили» у Шишацького-Ілліча. І знов—могили, як символ давньої краси й сили, забутої й захованої:

Як би ви могили,
Та й заговорили...
Чого б ми не вчули
І чого б не зробили?!
Хрест над нею не стоїть,
Тільки шабелька лежить,
А то, пливуть годи,
Зживають народи,
Що й знали — забули,
І пам'ятать годі!..

А згодом Руданський у 1857 році пише свій вірш «Могили»—з тими самими рисами.

Крім цього романтичного мотиву туги за минулим України в Шишацького-Ілліча подибуємо ще й інші мотиви, характерні для романтичного стилю I-ої половини XIX століття. Це—мотив сирітства («Моя туга», «Тяжко в світі сиротині», «Думка» тощо); близький до нього мотив самотності й знедоленості («Пісня», «Що є на серці», «Доля»,

«Щира правда», та инш.); звязаний з цим почасти мотив любовної туті сердечної («Моя порала», «Заловіт», «Моя думка» і т. д.). Пими мотивами у великій мірі насичені ліричні поезії Петренка, Забили, Думитрашка-Райча та инш. Квиління за минулим перетворюється в тужливе незадоволення від сучасного, гострогранна героїчна бурхливість подій заміняється мрійливо-елегійним смутком. «А я на цім світі, як та сирота», скаржаться в поезіях Шишацький-Ілліч. «Тяжко в світі сиротині», самотньо й сумно, бо «ні з ким мені порадитись, ні з ким гомоніти», і поет відчуває, що «долі не буде, не прийде во вік». У цих елегійних наріканнях на долю часто зберігається елемент ранньо-романтичної таємничости, правда, позбавленої вже бурхливих рис. Елемент таємничости часто відтворюється в образі місяця, з яким неначе б то пов'язується туга людини. Молодий Глібів 1846 р. пише «Місяць»:

Не свети ж, закройся тучкой,
Мне невесело с тобой.

Я гляжу, а груди томится
Безответною тоскою.

Всі ці романтичні мотиви об'єднуються в вірші Шишацького-Ілліча «Місяць», який подаємо тут увесь, бо він, здається, ніде не був друкований.

Місяць.

Як засвітить повний місяць
Ясно над горою,
Щось таке чудне, таємне
Діється зі мною.
Мов би серце хто ворухить,
В небо переносить,
Душу кличе, дає крила,
Геть од землі просить.
Ось і вище сплива місяць,
Притухають зорі...
Він сам собі, як той човен
Без весла у морі;
Ніхто його не проводить.
Ніхто не стріває.
Світлий, ясний, але йому
Дружини немає.
От так і я на сім світі
Сам-один бідую!..
Чи ясний день, чи негода
Сам собі сумую;
Отак і я: вранці встану—
Вечора бажаю,
Прийде вечор—вже ранку жду,
Чого, й сам не знаю.
Вез пригоди, без хуртуни
От собі живеться,
А ще й часом бува нишком
Серденько озветься...
Бо дурне та божевільне
Чи вже б не мовчало..
Во кохати далєбі що
Чому не престало. (?—Ів. М.)
Я вже бачив, як 'рибоньку
Витягнуть з водиці,—
Трепещеться, підскакує
Вона на травниці...
А округ і квітки цвітуть,

І сонечко сяє...
Але рибка зараз гине,
Бо води немає.
Бачив я колись весною
Невелику птичку,
Як вона з лози густої
Упала у річку;
Так хороше вода біжить,
Ясно сонце грів...
Але птичка потонула,
Бо плавать не вмів.
Усе в світі сотворено
Од господа бога,
Усякому назначена
Своя путь-дорога:
Птичка літа, рибка плава,
Вітерець гне лози...
Кому щастя—такі щастя,
А слъози,—так слъози.
Я вже знаю свою долю,
Що мені припала.
Вона ж мене як мачуха
Змалку (колихала) сповивала,
Годувала, як мачуха
На лиху годину,
Та й прогнала: „іди собі
Куди хочеш, сину,
Шукай собі, чого хочеш,
Хоч і вітра в полі,
Усе знайдеш, кажу тобі,
Та не знайдеш долі...
Коли ж часом задивишся
На краси дівочі,
Або вразять у серденько
Тебе карі очі,
Тікай швидче... та й нічого
Не скажу вже, сину“.

¹⁾ Ця поезія знайдена в альбомі творів Шишацького-Ілліча. На палітурці альбому написано: *Cette livre appartient (sic!) Eudoxie Roudanovsky*. На титульній сторінці стоїть: „Українська Квітка. Сочинение Александра Шишацкаго-Иллича. 1856-го года“. У цьому альбомі переписані: поема „Олеся“, видрукована в „Українській Квітці“ і дві недрукованих ще, здається, ніде поезії—„Місяць“ і „Находка морока“. Подаю поки що лише 1-й вірш. Треба гадати, що він належить перу Шишацького-Ілліча. Дата написання „Місяця“—невідомо. Альбом цей передано Київській Філії Інституту Т. Г. Шевченка.

Так нащо ж мені і серце
На лиху годину—
А воно не мертве в мене
Трепетється в грудях;
Тільки нишком все боїться
Говорить при людях;
А в йому огню багато
На перекір долі..
Так що ж! згорить, як забуте

Огнище у полі..
А тим часом годи пройдуть
Як всім по закону,
Посивіє ус козацький
І я прохолону...
І нікому не жаль буде,
Що я нудив світом,
І що повне серце зсохне
Самим пустоцвітом.

Лірика смутку й туги в цій поезії відповідає елегійним настроям російських романтиків, як ось Козлова, Лермонтова та інші. Характерне крім того тут використання Гайнового прийому, який пізніше зробив популярним «Розбите серце» В. Александрова: «Я бачив, як вітер березу зломив».

Це романтичне стильове нашарування перемішане в Шишацького-Ілліча з іншою стильовою спрямованістю, що йде від Квітки-Основ'яненка, від його сентиментально-реалістичної повісти. Цей стиль глибоко вкорінюється в теорії Шишацького, при чому переломлюється немов би крізь призму Шевченкових зразків—«Наймички», «Катерини» тощо. Ця стильова течія, що-найліпше виявляється в двох поемах Шишацького, видрукованих в «Українській Квітці». «Олеся», наприклад, розпочинається Шевченковим початком:

До вас маю розмовляти,
Мої чорнобриві,

Та робить так, як я збаю,—
Будете щасливі...

І далі йде моралістичне міркування про те, що треба любити батька, неньку й дітей. Шевченковою формою віршу передано композиційний початок Квітки-Основ'яненка. Навіть неспільного погляду на Олеся та Галю Шишацького-Ілліча досить, щоб побачити в них яскраві риси портрету дівчат Квітки-Основ'яненка—Марусі, Галочки тощо. Як Квітка-Основ'яненко розтягнуто змальовує портрети своїх персонажів, раз-у-раз звертаючися за порівняннями до красот природи, прикрашаючи портрет своїх героїнь голубливими словами, так само й Шишацький-Ілліч змальовує свою Олеся й Галю. Як у Квітки-Основ'яненка, так і у Шишацького-Ілліча подаються образи дівчат покірливих, трудящих, сором'язливих, оповитих серпанком ідеалізації. Як у Квітки-Основ'яненка, так і в Шишацького-Ілліча героїні подібні до переодягнених у селянську одягу панночок. Так Олеся Шишацького нагадує дівчину з збіднілої поміщицької, або чиновницької сім'ї, але не селянську дівчину.

Зіставляючи окремі частки портретів Квітки та Шишацького, матимемо ледве не тотожність окремих моментів. Ось личко Галі Шишацького-Ілліча:

Що за дівка була Галя—
(І, бач, так звали!)
Що на діло, що на вроду—
Краще гріх шукати:
Личком повна, як калина,
Очєнята карі—
То яєнькі та веселі,
То любенько тмяні;
Війки довгі та густіі,
Аж дивитись гарно;

Брівки чорні, як шнурочок,
Губки, як коралі,
Носик гарний, прямесень-
кий,
А дрібушки в Галі?—
Такі чорні та смольові,
Як гадюки тії.
Як та хмара чорносва
Над личеньком віє...

А ось портрет Марусі Квітки-Основ'яненка: «Та що ж то за дівка була! Висока, прямесенька, як стрілочка, чорнявенька, очиці як тернові ягідки, бровоньки як на шнурочку, личком червона як панська рожа, що в саду цвіте, носочок так собі прямесенький з горбочком, а губоньки як цвіточки розцвітають, а між ними зубоньки, неначе жарнівки, як одна, на ниточці нанізані... Коси у неї як смоль чорнії та довгі-довгі, аж за коліно; у празник, або хоч і в недільку так гарно їх повбира, дрібушка за дрібушку, та все сама собі запліта»...

Ось сором'язливість Олесі у Шишацького-Ілліча:

А юноньку так хороше
Застібати вміла,
Що як глянеш, то плеченат

Ніскільки не видно,—
Під душеньку самесеньку,
Аж глянуть не стидно.

Це саме й у Квітки-Основ'яненка: «Та як вирядиться у баєву червону юпку, застебнеться під саму душу, щоб нічогосінько не видно було, що незвичайно...» («Маруся»).

Цю стильову однаковість помітно й у змалюванні одязі, в характеристиці авторовій своїх героїв тощо. Така сама стильова однаковість помітна і в тематиці, і в композиції. У тематиці—однаковість мотивів: бідна, але вродлива дівчина підходить до щастя-долі. Долю свою вона знаходить у подружжжі з любим, у спільній праці¹⁾, або гине від кохання, того щастя, тієї долі не знайшовши. У композиції характерно як для Квітки-Основ'яненка, так і для Шишацького Ілліча розтягнений і деталізований, але позбавлений конкретних рис портрет, звертання до красот природи, моралістичні одступлення. Подібність між Квіткою-Основ'яненком та Шишацьким-Іллічем в художніх засобах, у словнику поетичному, певна річ, не може бути такою безпосередньою й безумовною, бо вказані нижче явища мови взагалі були характерні для тогочасної романтичної поезії. А проте слід констатувати силу-силенну голубливих слів, зменшених епітетів, звертань до бога, що й собі теж споріднює Шишацького з Квіткою.

Повторюємо, разом із тим у поемах своїх Шишацький-Ілліч користується відступленнями від розповіді не тільки для моралістичних сентенцій, як ось Квітка-Основ'яненко, але й для тужливих ремінісценцій про минулу славу України,—що вже йде від романтичного стилю. Ось, наприклад, сказавши, що Галя виходить на прогулянку в степ, Шишацький-Ілліч робить у романтичних настроях відступлення:

Україно! Україно!
Степи мої милі!

Хто вас знає, той згадає,
Мо й лежа в могилі! і т. д.

Таким чином через помітний вплив форм перших романтичного періоду творів Шевченка²⁾, у поезіях Шишацького-Ілліча яскраво виявляється перемішання романтичного стилю 20—40 рр. та стилю реалістично-сентиментальної повісти Квітки-Основ'яненка. Таке стильове перемішання, яскраво виявлене у творах Шишацького, є характерне для української поезії часів спадання романтичного стилю. Воно зумовлене кристалізацією національно-культурницького різночинства.

¹⁾ З „Олесею“ цікаво, наприклад, порівняти нарис Квітки в рукописній збірці творів, що переховується в Музеї Слобідської України. Див. Автограф Квітки-Основ'яненка, по лав Ів. Єрофіїв, „Ч. III“, 1928, кн. 3, с. 139.

²⁾ Про цей вплив Шевченка на твори Шишацького-Ілліча у свій час говорив Куліш, своїм звичаєм перебільшуючи негативну оцінку: „Пустився он вдогонку за Шевченком, подражая ему до нестерпимости, и кончил тем, что передразнил его в своих поэмах и лирических стихотворениях самым обыденным образом“ (Кулішъ. Взглядъ на малороссійскую словесность по случаю выхода въ свѣтъ книги „Народні оповідання“ Марка Вовчка, „Русскій Вѣстникъ“, 1857, кн. 12).

Українці-народники 1870—80-х років на Карійській каторзі та на засланні в Сибіру.

«Українці-народники». Історики революційного руху звичайно згоджуються в тім, що самостійної течії народників Українців, як окремої групи, не існувало. Навіть більше того — найновіші дослідники визнають що і взагалі в революційно-народницькому рухові 70—80-х років не було більш-менш значної «виразної свідомо-національної течії»¹⁾. Що правда цитований допіру дослідник висловлює оцю думку лише щодо руху першої половини 70-х років, але навіть з його роботи кожен складає таке уявлення, що так воно було і наприкінці десятиліття, а з інших розвідок та спогадів, що друковалися теж в «Україні» (Рябініна-Скляревського, А. Конощенко та инш.), видно, що й в наступному десятилітті в народництві не існувало виразно-свідомої національної української течії.

На це були причини, заховані в динаміці капіталістичного розвитку України від половини XIX століття. Але, треба підкреслити, що ці ж самі чинники капіталістичного розвитку спричинилися як до того, що український елемент в революційно-народницькому рухові був мало виразним, так і до того, що він все ж таки в ньому був, і зовсім відкидати його існування історик не має жодних підстав.

Україна вступала тоді в нову епоху свого капіталістичного розвитку — епоху, що була послідовно-неодмінним етапом історичної діалектики: після реформи 1861-го року розбурхане, але пограбоване селянство починає виявляти змагання позбутися економічної гегемонії поміщицького господарства. Селянство на Україні справді, хоча й нешвидко, але уперто починало «переростати в буржуазне фермерство»²⁾. Цей процес що далі набув, завдяки особливостям післяреформової економіки України, як країни напівколоніальної, все більшого й більшого загострення й поглиблення, особливо ж на Чорноморському Півдні. Його помічали вже (хоча й не зовсім ще розуміли) й сучасники. Процес цей мусив висовувати селянство, як верству, що на якийсь час ставала помітним чинником в загальному рухові економічної еволюції. Не даремно ж бо селянське питання набувало тоді такого першорядного значіння в усіх громадсько-буржуазних і революційно-народницьких рухах. І тому то як раз оцей примат мужика мусив визначати в революційно-народницькому, як і в громадсько-буржуазному, рухові більш чи менш виразну національно-українську течію.

Це положення найдокладніше аргументував в своїй цікавій розвідці «Емський акт 1876 р.» М. Яворський, зробивши висновок, що й увесь ідеологічний шлях тогочасної громадської думки на Україні мусив бути в тій чи іншій мірі шляхом національно-революційним. Національно-революційні змагання були навіть в буржуазних «поступовцях», «конституціоналістах» та «гетьманцях», і тому то царський уряд переслідував їх не за якусь мирну культурницьку лише роботу: «не якась-то абстракт-

¹⁾ Сергій Буда, До історії революційно-народницького руху на Україні перш. половини 70-х років, „Україна“, 1926 р., № 4, с. 65.

²⁾ Ленин, Собр. сочинений, т. IX, с. 444.

на зненависть до української літератури була лейт-мотивом емського указу, але класова суть взаємовідносин, що вона оформлювалась під цією українською культурою, або проти неї»¹⁾.

Національно-український елемент в народницькому рухові 70-х років безперечно був. Ми маємо тому, насамперед, таке красномовне й найяскравіше свідчення, як відома полеміка двох впливових органів революційного слова—«Вперед» і «Общини» з приводу визнання значних особливостей революційно-пропагандистської роботи на Україні.

Як відомо, значна більшість народників-Росіян цих особливостей не визнавала й не помічала. Цю думку не раз висловлював видаваний групою П. Л. Лаврова «Вперед», розвиваючи при цьому аргументацію, надто характерну для того часу.

Навіть деяка еволюція поглядів редакції «Вперед», що сталася в процесі полеміки з «Общиною» і Драгомановим, сама з себе дуже характерна для того часу: вона бо свідчить, що не можна було ігнорувати національний елемент в революційному рухові того часу.

Почавши з авторитарно-проголошеної заяви: «мы оставляем в стороне, как чуждые общечеловеческим целям и русским интересам все частные и местные вопросы, лежащие вне этой области», «Вперед» мусив у V томі (1877) в статті «К злобе дня» децю пом'ягшити свої нападки на «Общину», визнавши, що питання «приемов местной пропаганды» та «приспособления к местным условиям» треба переглянути. Але ж в тій же статті ми знов читаємо:

Только странным может показаться этот замогильный призыв к „национализированию“ именно теперь, в век „Интернационала“, в тот век, когда чуть не проповною уже истиною стала мысль, что, — выражаясь словами Здановича, — люди делятся не на национальности, а на притесняемых и притеснителей²⁾... Ряды социалистов возрастут, и каждый из них найдет себе место среди населения, с которым ему наилучше будет сблизиться. Никто не пойдет тогда проповедывать социализм Полякам — на еврейском языке, Малороссам — на чухонском. Практикою постепенно выработаются приемы для местной пропаганды в другой местности. Но это приспособление к местным условиям несколько не будет „национализированием“ социализма, и мы выражаем нашу уверенность и надежду, что русский социализм всегда будет не „национальным“, а „интернациональным“³⁾.

Закидаючи обвинувачення в «замогильних призывах к национализированию», впередівці мали на увазі головне Драгоманова, з яким вони полемізували й на шпальтах «Jahrbuch für Socialwissenschaft und Socialpolitik» (1879 р., т. I), де ми маємо статтю самого Лаврова, захищеного за підписом «П. Л.», і де на це досить гостро й авторитетно відповідав Драгоманов (в 2-му томі) в статті «Der kleinrussische Internacjonalismus». Але ж полемізували «впередівці» головне із самим Драгомановим, значно менше віддавши належного «Общині», якій лише вкинули обвинувачення, що вона «открыла свой листок и южнорусским националистам». Докладніше полемізувати з «Общиною» вони не зважились безперечно тому саме, що в «Общині», на захист національних особливостей Українців виступив з дуже солідною аргументацією такий авторитетний представник революційної думки, авторитетний не лише в Росії, але й у Європі, як Мик. Ів. Жуковський. В ч. 5-му «Общини», в статті його «Реформы и революция» ми маємо не лише талановиту одсіч централістам «всеросійським»⁴⁾, але справжню лекцію про Україну й Українців. Думки Жуковського, в свою чергу, дуже характерні за-для тогочасних радикально-революційних угруповань.

Про одність Росії, писав він, судять по історіях Соловйова та Бестужева-Рюміна. А тим часом

¹⁾ Емський акт 1876 р., „Прапор Марксизму“, № 1 (2), 1928 р., с. 96.

²⁾ „Вперед“, т. V, с. 161.

³⁾ Ibid., с. 162.

⁴⁾ Драгоманов закидав їм „всеросійство“, від якого „впередівці“ рішуче відікались; на захист їх став в „Общині“ (ч. 8—9) і Як. Стефанович.

рядом с северными народоправствами развивались белорусские и малорусские муниципии, создавались мешанские братства с оттенком социального равенства, росла европейская цивилизация с ремеслами и художествами, с общественными школами, типографиями и зачатками церковной реформации. За порогами днепровскими сложилась славная Сеча; окруженная врагами со всех сторон, она естественным образом должна была организоваться в общество, преимущественно военное, но выросла Сеча в силу экономических народных требований и Герцен справедливо назвал ее социально-демократической республикой. В Малороссии идет свое движение. Еще в 30-х годах, под влиянием „Истории Руссов“ образовалось там сознание необходимости свергнуть иго царского деспотизма и централизации, задавившей волю козацкую и закрепостившей за ненавистными панамы так еще недавно вольный народ. Шевченко... словно перечувствовал все предания своей родной земли, и Герцен, быть может, был прав, называя Шевченка едва ли не единственным народным поэтом... Рядом с рапсодом, рука об руку с ним, шел историк Малороссии П. И. Костомаров. Первой же работой своей он заявил себя так резко, что украшенный всякими Аннами петербургский генерал-историограф Устрялов почел нужным написать донос на „дерзкого“ магистра харьковского университета, осмелившегося иметь свое суждение и покинуть Карамзинным катехизированный устав Российской истории. Устрялов понал метку; он предчувствовал, что от историка-козака добра царству не выйдет, и не ошибся... Александр реформатор собирался на Дунай ехать, собирался освобождать „младших братьев всероссийского народа“... и как раз в этот „торжественный момент“ своего царствования запретил литературу малорусскую, выросшую на преданиях того самого народа, который по собственной воле, а не по приказу царя-реформатора два века бился с „турецкой неволей“... Ошибся Александр Николаевич; он думал разом положить конец революционной пропаганде, а она не только выросла в Украине русской, но пошла впереди его союзника, австро-венгерского императора... В нынешней официальной России „всероссийского“ ведь только и есть, что солдат, поп, чиновник и помещик, патрон да купец; эти разнovidные факторы власти однородны, и можна назвать их не только всероссийскими, но и всемирными. У русского правительства есть русский жандарм, русский шпион, а народа всероссийского нет. Москвич, Поляк, Украинец друг другу не указчики, а товарищи. Тепер они все живут под гегемонией Беликороссов и называются русским народом потому именно, что над ними русский становой; исчезнет становой и все эти народы будут предоставлены самим себе, а в каких пределах и как они сфедерируются друг с другом, это может показать только практика.

Цю інтересну лекцію Жуковський бажав читати не «правительству всероссийському», але молоді, яка, за його спостереженнями, не зовсім правдиво розуміла шляхи революційної боротьби.

Петербурзькі кружки пропагандистов, — продовжув ві, — московські соціалісти видавали множество народних брошюр, рассказов, сказок, в которых царь, поп и помещик являются нераздельной троицей, причиной всех бедствий народных. Последние процессы и речи наших пропагандистов ясно показывают, что они стоят на социально-революционной почве безначального интернационала... Мысль о благодетелях, о диктаторах, о комитетах, предписывающих движение сверху вниз, отходит в область забвений прошлого вместе со старым понятием о самой революции. Движение должно совершаться самими действующими, должно идти снизу вверх, от частного к общему, от секции к федерации — области секций; от областной к национальной, от национальной к мировой¹⁾.

Таким чином і сучасники визнавали не абияке значіння за національно-українським елементом в народницько-революційному рухові 70-х років. Наявність цього елементу і його виразна активність в другій половині десятиліття була відома й царському урядові — то ж не випадково на ці саме роки припадають і всілякі заборони й утиски українського друкованого слова, що привели, кінець-кінцем, й до емського акту 1876 р. Про те, що саме на Україні, і то саме в формах національно-революційної пропаганди «анархістський рух» набуває найбільшої наявності, писали навіть і жандари. В «Chronique du mouvement Socialiste en Russie 1878—1887», що її було проредаговано р. 1890 товаришем міні. внутрішніх справ генерал-лейт. Шебеком й видано французькою мовою в 100 примірників лише «confidential et exclusivement personnel» за для визначних «персон», маємо отаке пояснення процесу зростання революційного руху на Україні:

Київській університетській молоді ніколи не бракувало гарячих голів, навіть за доби старого режиму (!), за імператора Миколи I, коли соціалізм та анархізм не мали

¹⁾ „Община“, № 5, сс. 1—6.

ще належного ґрунту в Росії. Такими були ідеї сепаратизму, ідеї автономії України, що опанували тоді палкими головами; з 1856 по 1862 р. ці змагання виявились з особливою силою, коли уряд дозволив розвиток української літератури, видання журналів „малоруською“ мовою і т. п. Пізніша ідея сепаратизму була за основу за-для поширення революційного руху, який набував надзвичайної упертості, тим більше, що ґрунт за для роботи анархістських банд був широкий і плідний, серед заможного населення, в багатій країні і в центрі значної маси робочої людності, що оселяла численні фабрики й заводи цієї країни¹⁾.

Жандар-історик підкреслює, що «українське революційне вогнище відкидало своє полум'я на дуже віддалені місцевості й правило за звязок за-для ріжних груп».

Треба визнати, що жандарі більш-менш правдиво пояснювали причини цього руху, чо не можна сказати про самих народників-Росіян.

Так, у відомій книзі «Активное народничество 70-х годов» Богучарський каже: «Может быть, здесь играл некоторую роль и более сангвинический характер южан, но в то время, как в Саратовской или Тамбовской губернии дальше бесед с крестьянами и распространения среди них нелегальных брошюр дело никогда не заходило, на юге готовились к «гайдамачине», приобретали револьверы, козацкие седла и прочие принадлежности предстоявшего, по мнению южан, «всенародного бунта»²⁾. Звичайно, справа тут була не в «темпераменте южан», а в деяких особливостях економіки української, яка впливала й на загострення політичних моментів. Жандарі не даремно підкреслювали ролю «заможного населення в багатій країні», бо справді й український національний рух в 70-ті роки головню покладався на заможне селянство, яке прагнуло до ліквідації феодальних порядків. А до того ж 70-ті роки було добою зростання й промисловости: будувалися залізниці, всілякі заводи—цукроварні, гуральні, з'являлися по великих містах «торговые дома», «товарищества» й «компани».

Оскільки національно-український елемент в революційному рухові 70-х років набуває наявности—це з вичерпуючою аргументацією подано в цитованих розвідках С. Буди та М. Яворського.

Друга половина 70-х років взагалі позначилася великою активністю народницьких гуртків, що переходили вже від мирної пропаганди до терору. Саме життя висовувало методи терористичної боротьби, бо треба було із зброєю оборонятися проти жандарів,—бо ж «за одну передачу или даже простое хранение какой нибудь «Хитрой Механики» гноят по несколько лет в предварительном заключении и затем заживо замуровывают в центральных каторжных тюрьмах»³⁾. На шлях терору найперше вступили революціонери на Україні, і в перших терористичних виступах, як відомо, найактивнішу участь брали Українці-народники: р. 1878 сталася збройна одсіч в Одесі Українця Івана Ковальського, що стояв дуже близько до одеських «українофілів» (тоб-то членів одеської «Громади»), того ж року видатний революціонер, Українець Гр. Попко в Києві забив жандарського офіцера Гейкінга; р. 1879 в Одесі засудили й скарали на смерть Українців Дмитра Лизогуба, Йосипа Давиденка та Логовенка у відомій справі «одесского терористического кружка», того ж року в Києві сталася друга збройна одсіч поліції, в якій брали участь Українці брати Івчевичі, Свириденко, Стеблін-Каменський, Ковальська, Феохарі.

Одночасно в революційних гуртках провадять жваву роботу щодо організації перевозу літератури з-за кордону й відкриття підпільних друкарень і в цій жвавій роботі беруть найактивнішу участь не лише поодинокі Українці-народники, але й «Громади»—київська та одеська, що

1) „Chronique“, с. 12.

2) Богучарский, Активное народничество 70-х годов, с. 246.

3) С. Лион, От пропаганды к террору, „Кат. и Ссылка“, 1924, № 5, с. 14.

також вступили в цей час на шлях виразного революціонізування своєї роботи. В зв'язку із цим «українофіли» провадять переговори із «соціалістами» (тоб-то революційними народниками) і в Києві, і в Одесі (відома одеська нарада 1876 р. і київська 1878-го). Одноразово провадять найактивнішу роботу щодо найширшого притягнення робітництва та селянства в революційні гуртки, і знов,—у цій роботі перед ведуть Українці, як от Гр. Попко в Києві, Одесі й на Кубані, М. Левченко в Києві й Одесі, Лобанов-Лобанчук та Предтеченський (Бубнівський) в Києві, Кременчуці й Полтаві, М. Ковалевська в Києві, Макар Тетерка в Одесі, Басов у Києві й інші. Це пожвавлення революційної роботи, що впливало й на «громадян», знаходило собі й ідеологічне обґрунтування в заснованім тоді ж (р. 1878) заходами «громадян» за активною допомогою одеських народників українському журналі «Громада», що набув величезного впливу на Україні за тих же років. Звідти, з Женеви, було виголошено й перше критичне застерження щодо системи терору: про це писав Драгоманов р. 1878 в «Листку Громади» (потім те ж саме в № 1 «Громади» 1881 р.), сказавши відомі слова, що «вбивство не може стати принципом... велика політична зміна може бути здійснена лише масовим рухом класів». «Громада» весь час закликала до роботи, що мала зрештою призвести до цього «масового руху». Роботою щодо поширення агітаційної літератури й організації підпільних друкарень що найбільше, як сказано, захопилися в кінці 70-х років народники; з цього боку тоді був безперечно «золотий вік», бо трохи пізніш, на початку 80-х років ця робота вже сходить на нівець. Тоді саме українська книжка набуває великої популярності серед робітництва й по селах: сучасники згадують, як вчилися по брошурках Подолинського й по празькому виданню «Кобзаря»¹⁾.

В цій роботі, безперечно, виявилась велика активність і Українців-народників і Українців-«громадян».

Своїм завданням вважав я подати лише деякий матеріал до характеристики окремих представників українства в народницькому рухові 70—80-х років. Але мушу підкреслити, що на підставі всього матеріалу, яким довелося мені користуватися, не міг і я зробити висновку, що Українці-народники в загальній масі народників того часу складали оудь-яку відокремлену групу. Такої окремої групи не було, як не було й окремо-підкресленої особливої ідеології народника-Українця і не тому, що вони, мовляв, губилися в загальній масі, а тому, що тоді не могло її бути, бо не було ще й чинників, які б визначали окремішність цієї «суто-української» ідеології. Вона, оця окремішна ідеологія, могла з'явитися пізніше, в останньому десятилітті віку, коли капіталістична динаміка покликала до активної ролі напівселянську з походження дрібну буржуазію, оту саму, що згодом утворила РУП, що виголосила й таке гасло, як «у своїй хаті»...

Українці ж народники 70—80-х років не мали ще тієї ідеології. Ніколи вони не ламали тісного зв'язку з революційною роботою під єдиним прапором із російськими народниками, і в революційній роботі за-для них справа точилася не про захист української культури, але про боротьбу із спільним ворогом-царатом та його слугами. А в той же час були вони й лишались Українцями «одні в більшій, другі в меншій мірі», як сказав у цитованій роботі М. І. Яворський.

Вважаючи за конче потрібну справу систематизацію усіх матеріалів і відомостей про Українців-народників, обмежую в цій роботі свій розгляд лише тими з них, хто був на Карійській каторзі та на засланні в

¹⁾ Про „Кобзаря“, як про першу „товсту“ книжку в своєму житті згадує Феохарі, тоді (на кінці 70-х років) робітник з Одеси.

Сибіру¹⁾. Увагу свою я спiniaю лише на таких людях, українська свідомість яких була мені відома з певних, хоча б і незначних джерел, або свідощтв. Не звajився я говорити упевнено про таких народників, в яких лише українське походження безсумнівне, бо, коли стати на цей шлях, можна дійти до наявних перебільшень, що ми вже й мали в деяких роботах²⁾.

Карійська каторга та її порядки. Нерчинська округа Забайкальської області дуже давно стала в царського уряду місцем каторги. З початку XIX ст., як відомо, тут вже був т. зв. «Большой завод», куди заслали першу партію декабристів; тут був і відомий заклад-спроба зняти поростання каторжан під проводом поручника Сухинова (Українця). В 20 рр. інж. Павлуцький знайшов на р. Карі, що вливається в Шилку за 80 вер. нижче станції Срітенської, величезні поклади золота. За часів відомих походів Муравйова-Амурського тут вже працювали тисячі каторжанців під суворим доглядом ганебної пам'яті недолюбка, майора Разгільдьева. Тоді, за 15 в. від Карі на Шилці був Шилканський завод; в тюрмі тоді перебував петрашевець Н. Ястржембський. З 1862 р. стали прибувати в нерченські рудні групами політичні в'язні: були тут Чернишевський, Балод, каракозівці, нечаївці. З початку 70 рр. центр Забайкальської каторги перенесено на Кару, де й побудували сім каторжних тюрем: сюди вже стали засилати трохи не всіх засуджених на відомих політичних процесах («по делу 50-и», «ішутинців», «по делу казанской демонстрации», «по делу 193-х»).

Під той час, коли на Кару прибули перші Українці, а се було на початку 1880 р., тут було вже 2000 каторжанців з 1000 чолов. охорони; з цього ж часу карійська політична тюрма почала існувати як окрема установа. 1 листопаду 1881 р. всі політичні в'язні-чоловіки перейшли в нову, спеціально побудовану тюрму. Жіноча ж політична тюрма була за 15 верстов, на т. зв. Нижньому Промислі.

Чоловіча політична тюрма на Карі уявляла з себе одноповерховий деревляний будинок, побудований так, як усі сибірські деревляні тюрми та етапи. Навколо тюрми невеличкий двір, по-за яким високий деревляний паркан із гострими дошками, немов би палі. Цікаво одмітити, що паркан звали всі «палями», із слів Віташевського³⁾, як звуть їх сибіряки на своїому «наречии», але слово це—українське, занесене до Сибіру, як і багато інших слів, в'язнями або переселенцями з України. По-за палями стояли інші службові будівлі—майстерні, помешкання адміністрації та чинів охорони⁴⁾. В середині тюрма мала 4 великих камери в ряд, досить вузький коридор і згодом побудовано було ще одну камеру. Камери мали звичайну мебліровку царських тюрем; були спочатку нари, згодом політичні в'язні поробили добрі ліжка із скриньками. Такий же приблизно устрій і вигляд мала й жіноча політична тюрма. В чоловічій тюрмі кожна з 5-ти камер мала свою назву: Синедріон, Дворянка, Якутка, Харчевка, Волость. Синедріон був так би мовит за штаб всіх в'язнів, бо там сиділи найвидатніші з політичних, як от

¹⁾ Користувався я, окрім зазначених в тексті матеріалів, рукописами народника карійця Г. Ф. Савченко-Осмоловського й тими свідченнями, що їх я одержав від ветерана-карійця С. І. Феохарі, а також від Е. К. Пекарського що, мешкаючи в Якутії на кінці 90-х років, добре знали Гравовського, Левченка, Лозянова, Мальованого та инш.

²⁾ Так М. І. Яворський залічує до Українців-народників С. П. Ковалика й П. І. Войнаральського (в «Революції на Україні»), хоча Ковалик ніколи за Українця себе не вважав, а Войнаральський не був ним навіть з походження. М. Є. Слабченко, відмітивши помилку т. Яворського, тут же («Матеріали до економічно-соціальної історії України XIX ст.», т. II) називає «геніальним Українцем» В. М. Достоевського, називає Українцем і Гравовського.

³⁾ Віташевський, На Карі, «Голос Минушого», 1914 г. № 8.

⁴⁾ Фотографію тюрми вміщено у зб. «Кара и др. тюрьмы Нерчинской каторги».

Попко, М. Р. Попов, Левченко, Щедрін, Крижанівський, Мишкін, Юрковський, Долгушін. Режим у тюрмі досить часто мінявся на гірше, чи на краще, в залежності від зміни начальників та розпоряджень з Петербургу. Бувало, що камери весь день стояли незамкнутими і навіть влітку можна було весь день бути у дворі. Кайдани в'язні мусили не завжди носити: їх зодягали, коли виходили на роботу за паркан, та коли з'являлося «велике начальство». Але дехто за втечу був прикутий до тачки, прикуті (між них Попко й Березнюк) мусили спочивати з тачками і навіть ходити з ними у лазню. Осмоловський, у своєму щоденнику згадує, як прикували до тачок Фомичова, Попка й Березнюка.

Через кілька днів після прибуття на Кару, розповідає він, по обіді, покликали в контору Фомичова, Попка й Березнюка, щоб прикувати їх до тачок. Першим повернувся Фомичов. Він віз перед собою велику тачку. У передню стінку її було вбито кільце, від якого тягнувся ланцюжок до середнього кільця кайданів. Прикутий до тачки міг зробити вільно не більше двох кроків,—дальше він вже тягнув тачку за собою. Тачки ці робили багато мук Попкові (бо він був хоруватий), Березнюкові й Фомичову...

«Каторжні роботи» існували лише на папері, бо начальство не могло знайти корисної нагоди для цього. Спочатку виводили під вартою всіх за паркан робити «пляц» перед будинком коменданта. Згодом начальство запропонувало працювати на золотих покладах і оголосило, що за вилучене золото платитимуть «по рыночной цене». Але ці «старательские» роботи не вдалося налагодити. Тоді вирішено було запровадити майстерні—слюсарню й столярню. В цих майстернях працювала більшість в'язнів; завідував майстернями Березнюк, а за помічника в нього був теж Українець Феохарі. Робили меблі, дрібні речі з металів, дерева й картону за-для подарунків на волю; один з в'язнів, відомий учасник страсти Мезенцева, доктор Ваймар, навіть вишивав; дехто вчився музики, був добрий хор, який здебільшого співав українських пісень, і в ньому за перших співців були Левченко та Лозянов.

За паркан, по-за палі ходили в майстерні завжди в супроводі надзирателів. Писати на волю було можна лише від імені жандарського офіцера: треба було написати листа («открытку») в «3-ій особі» й дати жандарові на підпис. Звичайно, таке листування не вдовольняло бідолашних карійців, і вони шукали всяких засобів налагодити стосунки з волею. З цією метою вони іще по дорозі, в Іркутську порішили, що хтось з них мусить одружитися (а всі були парубки) з якоюсь «поселенкою», щоб через неї мати стосунки з волею; кинули жеребок і він дістався Феохарі. Останній мусив написати прохання «о разрешении вступить в законный брак»; начальник тюрми переслав прохання до генерал-губернатора, але той шлюб не дозволив. На Карі було рішено запровадити власну нелегальну пошту. На «почтмейстера» обрали Осмоловського, який в своїх спогадах розповідає, як було організовано цю нелегку справу. Передавати записки на волю можна було через родичів в'язнів, «добровольно последовавших» на Кару, що мешкали у Слободі. Підчас побачень, які бували двічі на тиждень в кімнаті будинку вартових, без «соглядатаїв», можна було передавати на волю що завгодно. Але ж цей спосіб був не певний, бо инколи начальство відбирало цю пільгу. Треба було знайти інших засобів, і от Осмоловський почав вербувати «поштових голубів». «За голубів», розповідає він, тоб-то «проносителів» пошти бували робітники з карних, «парашники», салдати, навіть... жандарі... Вербування «голубів» провадилося, як в тюрмах, так і у «вольній команді»... Тюремний досвід виробив певні засоби, і «провали» поштових зносин траплялись рідко. Протягом 10-х років були на підозрінні 5 жандарів; одного разу зробили труса в будинку вартових, але нічого не знайшли. Не легко було винаходити засоби відправляти листи в'язнів у Росію і заводити зносини із засланими, що мешкали в Нерчинську та Читі... Далі Осмо-

ловський згадує про дуже дотепного «голуба»—карного Василя Коритного, родом з Поділля, який мешкав у «вільній команді», заробляв роботою приборальника та палівника по тюрмах і охоче за... 2 карб. на місяць носив куди завгодно листи, навіть речі, пояснюючи, що робить це з ненависти до жандарів. «Бач, понадівали собі ахсальбанти,—казав він про жандарів,—тай куряжаться! Та не будь я Коритний, щоб я не пошив їх у дурні!» Осмолівський додав, що Василь вважав за свій неодмінний обов'язок допомагати в'язням, що сиділи під замком, і що, як би його ввіймали на передачі пошти, то напевне в «всіпали» не менше, як 100 різок та ще й посадовили б у тюрму до кінця всього терміну каторги. Цей добрий подолянин «прямо чудеса робив», як поштар.

Осмолівський завідував поштою до самого кінця свого перебування на Карі—і тоді, коли сам вийшов (р. 1887) у «вольную команду». Після відомої в історії політичної каторги, «зухвалої» втечі 1882 р. Мишкіна, Хрущова, Юрковського й инш. завели на Карі суворі порядки: замикали камери, зменшили прогулянки, позбавили права писати на волю через жандарського офіцера.

Майже всі в'язні займалися самоосвітою, а дехто допомагав у цьому менш освіченим товаришам; читали навіть справжні лекції, як от Ковалик, що викладав вищу математику, або Олександр Методівич Калюжний (з Полтавщини)—той самий, що багато зробив потім для підвищення культурного рівня М. Горького. Вивчали також чужі мови, робили переклади, а найбільше читали. Як згадує Осмолівський, найбільше любили читати «Отечественные Записки», Щедрина, Михайловського, Успенського, Златовратського; читали здебільшого вголос (добре читав Кравцов); увечері, щоби читати, сідали тісними кучками, бо ламп не було, а свічок давали дуже мало. Як розповідає Ястремський¹⁾, дуже скоро в тюрмі склалася добра книгозбірня, в якій були не лише загально обов'язкові по таких книгозбірнях Біблія та «Історія» Соловйова, але були й Дарвін, Лямарк, психологія Рібо, був навіть «Капітал» Маркса. Завідував книгозбіркою той же Осмолівський. Він же багато зробив за-для організації «видавничої справи». Заснували два журнали в чоловічій тюрмі («Кара» та «Карийский Листок Объявлений») і один журнал в жіночій тюрмі. «Кара» являв собою «товстий журнал»; в ньому Попко вмістив цікаві «Воспоминания социалиста», а Юрковський розповідав про те, як зробив він «виімку» грошей з херсонської державної скарбниці. «Листок» був гумористичний журнал, його редагував Осмолівський.

Окрім статтів Михайловського, любили читати «Наше направление» В. В. (Воронцова). Бували частенько й диспути з приводу ріжних впливів західно-європейської та російської революційної літератури; вже тоді—рр. 1880—81 в народництві розпочався розкол і в народницьку ідеологію поступово вливалось захоплення поглядами Маркса та Кавтського. Цьому сприяв іще той факт, що серед карійців були вже й піонери соціал-демократів—т. зв. «пролетаріяти» (члени польської партії пролетаріату)—Фелікс Кон, Маньковський, Рехневський, Люрі та Генрих Дулемба, про якого далі іще буде мова. Був серед карійців і такий видатний ідеолог народництва, як В. П. Троцанський (з Басарабії), що виступав за псевдонімом «Жуковський», як критик Михайловського²⁾.

Взагалі на Карі зустрілись революціонери ріжних, трохи не всіх тогочасних угруповань: були непохитні землевольці³⁾, були фундатори пів-

¹⁾ Ястремский, Кара, „Кандальный Звон“, сборник одесского отд. о-ва политкагоржан, № 1, 1925.

²⁾ Цього „П. Г. Жуковського“ М. І. Яворський змішує в статті „Емський акт 1876 р.“ з Н. Жуковським (вже цитованим).

³⁾ Їх має на увазі Л. Дейч „16 лет в Сибири“, коли каже, що на Карі „Михайловский, В. В. оказывались неизмеримо выше стоящими „каких нибудь“ Каутских, Либкнехтов и Мерингов“ (с. 165).

нічного та південного Робітничих Союзів—Обнорський, Попко, Ковальська, Шедрін, був Стефанович із своїми однопроцесниками Шефером, Круківською, був Ішутін, Адріян Михайлов, Юрковський, був такий «непротилеонець» й прихильник Толстого, як Фінляндець Іванайн, або одесит Фомичов, про котрого той же Дейч розповідає, як про «ярого патріота и руссофила, убежденного монархиста и горячего сторонника дома Романовых»¹⁾.

Але, що б не розповідали нам колишні карійці про своє розумове життя, у всіх їх спогадах червоною смугою йде одна деталь сумного тюремного існування: більш за все говорили, думали, міркували й радились про утечу з каторги. Втікти було нелегко, ще трудніш було переховуватись по сибірських селах та містах, але втечі бували. Р. 1882 сталася, як вже сказано, велика втеча, в організації якої брали жваву участь наші земляки Березнюк та Феохарі: вони винесли двох, Мишкіна та Хрущова, в скриньках ліжок з тюрми в майстерню,—немов би ліжка потрібували полагодження, вони ж впорядкували секретну сигналізацію під час втечі. Підкоп за-для втікачів робили в камері, що прозивалася Синедріоном, де душею всієї справи був Попко. Втеча, як звісно, кінчилася сумно: всіх переловили, а декого перевезли до Шлісельбургу.

Великою й приємною подією для карійців був приїзд відомого англійського письменника Кенана, котрий, знаючи російську мову, багато розмовляв із каторжанами.

За деякими маніфестами, політичних в'язнів випускали у «вольную команду», наказуючи їм «безотлучно» мешкати в слободі недалеко тюрми. Політичні заснували собі окрему колонію, яку прозвали «Куток»²⁾. «Вольнокомандським» старостою був Лозянов, а бібліотекарем і «почтмейстером»—Осмоловський. «Вольнокомандці» тримали як найтісніший зв'язок із «волею». Коли трапилася р. 1889 сумна подія в жіночій тюрмі, Лозянов й Осмоловський із доручення товаришів провадили слідство і навіть чинили допроси «переляканому начальникові тюрми»³⁾.

Жилося на «волі» не краще, як у тюрмі, бо доводилося сидіти без діла, осторонь товаришів і голодувати: «бо видавали лише тюремний «пайок», заробити не можна було ніяк».

Карійці-Українці. Описавши карійську тюрму та побут її бідолашних мешканців, переходжу тепер до карійців-Українців.

Серед них я ставлю на перше місце Григорія Анфиловича Попка, бо вважаю його за найяскравішу постать серед інших його товаришів. Біографію Попка в свій час подав його товариш, близький друг і земляк Стеблін-Каменський⁴⁾; про Попка взагалі чимало писалося і тому я скажу про нього коротенько. Народився він р. 1852 на Кубані, в родині попа: дід Попка прийшов на Кубань з Полтавщини; вся родина Попків була старо-українська, як з походження, так і з побуту й традицій. Вчився Григорій в бурсі, потім в ставропольській семінарії, якої не кінчив, бо вийшов з власного бажання разом із 5 товаришами—членами нелегального гуртка. Склавши за семінарію іспита, Попко поїхав до Москви; маючи намір вчитися в Петровсько-Розумовській Академії, але того ж таки 1874 р. приїхав до Одеси й вступив на правничий факультет університету. Тут він зазнався із Заславським та Лизогобом й захопився організувати революційні осередки серед робітництва: читав лекції робітникам, влаштовував каси, книгозбірні, а найбільше захопився справою перевезки революційної літератури з-за кордону, за для чого

¹⁾ Ор. cit., с. 157. Може бути (такої думки й тепер С. І. Феохарі), що Дейч трохи перебільшує, але відомо, що Фомичов був противником терору.

²⁾ Фотографію „Кутка“ зміщено в зб. „Кара и др. тюрьмы Перчинской каторги“.

³⁾ Про це докладно в згаданій статті Осмоловського—Карнійская трагедия.

⁴⁾ „Былое“, 1907 г., № 5, с. 179—204.

часто подорожував до Кишиньову. Революційну українську літературу Попко розповсюджував не тільки в Одесі, але й на Кубані. Йому допомагали в цьому Андрієвський, Борисов та Щербина. Розповсюджував він книжки, видавані Подолінським,—«Листи з хутора», «Дещо» й инш.¹⁾ В робітничих гуртках скрізь був він—«Грицько» (конспіративне ім'я)—дуже популярним²⁾. Р. 1876 він їздив на паризький з'їзд народників, де отстоював права Українців на визначення себе як нації супроти товаришів з відомого своїм централізмом органу «Вперед». З Парижу він поїхав в Женеву до Драгоманова, потім був у Галичині, де зав'язав знайомство з Франком, Павликом та Ляхощким. Попко був, як і його товариші-народники, таким Українцем, що міцно зв'язав свою революційну роботу з братами-Росіянами, що провадили вперту боротьбу з царатом. Одночасно він був одним з перших послідовних терористів; він міцно поставив перед Заславським та Лизогубом питання про перехід до терору, як знаряддя помсти й політичної перебудови всього життя. Він виїхав з Одеси до Петербургу спеціально з метою забити ген. Трепова, але його в цьому випередила Віра Засулч. Тоді він повертається до Одеси, багато працює за для популяризації ідеї терору (першим актом організації Попка, Заславського й Осинського було в цьому напрямку вбивство в Ростові шпигуна Ніконова), випускає прокламації, на яких вперше стояла печатка «Исполнительного Комитета» і які розліплювалися скрізь: в Одесі, Києві, Харкові, Полтаві, Кременчуці, в Курському, навіть в Петербурзі. Після суду над студентами, що робили «безпорядки» в київському університеті, Попко вирішив забити київського жандара Гейкінга, що він і виконав дуже вдало 24 травня 1878 р. й лишився на якийсь час «неразысканным»³⁾. Лише наприкінці 1878 р. Попка заарештували в Одесі одночасно з Лизогубом, Спандоні та инш., при чому з ним сидів відомий зрадник студент-ветеринар Федір Куріцин. 5 серпня 1879 р. Попка було засуджено в процесі Лизогуба й Чубарова до безстрокової каторги. Коли привезли його до іркутської тюрми, він тут разом з Яцевичем, Іванченком, згаданим вже Березнюком, Фомичовим та Волошенком утік, але скоро його ввіймали й присудили за втечу на прикуття до тачки на 3 роки й «к содержанию в разряде испытующих» на 20 років. 16 жовтня 1880 р., разом із товаришами-земляками Андрузьким, Березнюком та Осмолоським, Попка привезли на Кару, де він і помер 20 березня 1883 р. від водянки. Як згадують товариші—Осмолоський, Феохарі та Стеблін-Каменський, здоровля Попка було надірване не тільки тяжким режимом, в якому його, завжди кипучого, енергійного, тримали на каторзі, але й тією величезною роботою революціонера, яку провадив він в дуже скрутних умовах особистого життя, на які він ніколи не вважав. В тюрмі, в камері «Синедріон» він був справжнім отаманом і головою і своєю вірою в перемогу революції багато впливав на товаришів. Але в той же час страшенно нудьгував з того, що його надовго позбавили можливості робити для перемоги революції. Стеблін-Каменський розповідає, що підчас хвороби Попко казав товаришам: «Если я буду бредить, говорит что-нибудь такое... революционное,—не давайте мне». Це була людина великої волі й відваги. Шкода, що до цього часу не опубліковано його «Записок социалиста», що їх вміщено в 1881 й 1882 р. в рукописному журналі «Кара»; невідомо навіть, у кого після смерті Стебліна-Каменського лишилися оці цікаві записки, з яких ми багато чого до-

¹⁾ О. Рябінін-Скляревський, З рев. україн. руху 1870-х років, „Україна“, 1926 р. № 5, се. 122—123.

²⁾ Феохарі в своїх спогадах, що їх мають друкувати в „Черв. Шляху“, згадує про надзвичайну популярність Попка серед одеських робітників.

³⁾ Про справу цю докладно розповіджено в біографії Попка в виданні „С родини на родину“, № 3, Женева.

відалися про революційну роботу на Україні, про зв'язок із західними Українцями і що найбільше—про ідеологію революціонерів-Українців 70-х років.

На другому місці, як постать також видатну серед революціонерів 70-х рр. слід поставити Ковалевську. Марія Павлівна Ковалевська, з народження Воронцова, народилася р. 1849 на Катеринославщині, де батько її був дідичем середньої руки. Брат її був відомий письменник-економіст В. В., один з найвидатніших ідеологів народництва. Марія Павлівна вчилася в одеському інституті «благородних девиц», а на 19 році одружилася з відомим українським діячем—вчителем київської військової гімназії Миколою Васильовичем Ковалевським¹⁾. Сестру її було обвинувачувано в зв'язку з процесом 193-х, і ця старша сестра впливала й на погляди Марусі. В Києві, р. 1875 Ковалевська починає свою революційну роботу, вступивши разом із В. Засулич в конспіративно-пропагандистський гурток, що його організував в м. Корсуні відомий Стефанович. Дуже скоро Ковалевська мусила перейти на нелегальне існування, через що вона навіть покинула родину, дітей. Р. 1876 вона увійшла до гуртка Дебогорія-Мокрієвича, і з цього часу її бачили завжди в передніх рядах борців проти царату. Вона вела пропагандистську роботу, брала участь в організації друкарні, причому, разом із Микитою Левченком р. 1879 перевозила з Одеси до Києва, а далі в с. Пирогово друкарню «Исполнит. Комитета». Вона з успіхом провадила роботу по селах, бо добре знала народню мову й побут, до того ж всіх приваблювала своїм ентузіазмом. Вона пропагандувала й серед студентів і серед молодих дівчат, що вийшли з гімназій та інститутів і яких київські Українці прозивали «тавами»²⁾. Вона брал участь в переговорах між київськими лібералами, українофілами й революціонерами р. 1878³⁾. В Одесі, куди вона приїхала р. 1877, вона також була одним з найвидатніших революціонерів. «Маруся Ковалевская, згадує про неї С. Ліон⁴⁾, при ее революционном опыте, большом уме, живом темпераменте, привлекательном характере и безграничной храбрости и преданности делу революции, играла крупную роль в обоих кружках и ни одно революционное предприятие не проходило без ее ведома или участия, в большей или меньшей степени». Другий сучасник, київський її товариш, Л. Дейч, згадуючи про неї каже: «не пережив в такой степени, как многие другие передовые женщины той эпохи «нигилизма» 60-х годов, Мария, тем не менее была насеквозь пропитана его отрицательным отношением ко всем устаревшим догмам, обычаям, понятиям. Она являлась крайней реалисткой, подобно Базарову, решительно ничего не боявшейся, ни с чем не считавшейся»⁵⁾. Фроленко згадує, що Ковалевська—перша з жінок вчилася стріляти, їздити верхи на коні і навіть хотіла вступити в кінний революційний загін (р. 1875)⁶⁾. Не належавши до тогочасних українофільських організацій, очевидно, тому, що вони були для неї надто «праві», Ковалевська в той же час була Українкою з виховання й культурно-революційних традицій. І для неї, як і для її першого чоловіка, згаданого вже Миколи Ковалевського, «козацько-гайдамацькі традиції були гаслами революційно-народницької пропаганди». Вона наказувала, слідуючи на каторгу, щоб діти її виховувались в українській мові⁷⁾. Заарештовано її було в

¹⁾ Про Ковалевського: 1) „Літер.—Наук. Вісник“, 1909, кн. 2, с. 372.—Спомини Мар'їна (Галіна); 2) Згадана стаття Рябініна-Склярєвського в „Україні“, 1926 р., № 5; 3) „За сто літ“, кн. 2-га.

²⁾ Із спогадів Дебогорія-Мокрієвича, в 4 кн. „Україні“ за 1928 р.

³⁾ Дебогорій-Мокрієвич, Воспоминания, с. 373.

⁴⁾ Каторга и Ссылка, 1924, № 6 (13), с. 13.

⁵⁾ Л. Дейч, Южные бунтари, „Гол. Минувшего“, 1920—21 гг. сс. 50—51.

⁶⁾ „Каторга и Ссылка“, 1924, № 3 (10) сс. 16—247.

⁷⁾ Яворський, Емський акт, „Прапор Марксизму“, 1907, № 1, с. 129.

Київі в лютому 1879 р. після події на Жилинській вул. («вооруженное сопротивление» Івічевичів, Брантнера, Дебогорія-Мокривича, Феохари та инш.), а в травні того ж року засуджено на 14 років 10 місяців каторги. На Кару її привезли в 80 році, в 81 перевели в красноярську тюрму, в 82 знов привезли на Кару, в 83 знову перевели в іркутську тюрму, а 87 знову вернули на Кару (все через «непокорный нрав»), де вона й померла 7 листопаду 1889 р., прийнявши отрути з протесту проти «телесного наказания» товаришки, Надії Сигіди. Про цю подію—т. зв. «Карийську трагедію», коли одночасно вмерли від отрути на Карі 4 жінок і 2 чоловіків, докладно розповів уперше той же Осмоловський в журналі «Былое» за 1906 р., кн. 6¹⁾. Подія ця зробила велике вражіння і в Росії і за кордоном; Степняк-Кравчинський розповів про неї в оповіданні «Царь-цапля, царь-чурбан». Згадавши про деяку участь Ковалевської в гуртку, що його заснував Стефанович, слід тепер сказати й про инших Українців, що мали стосунки до справи Стефановича. Між иншим, ми мали свідцтво Ф. К. Вовка та О. О. Русова, що ніби то в Чигиринській справі Стефановича ніхто з Українців участі не брав²⁾. Тепер з офіційних матеріалів відомо, що це твердження неправдиве. Очевидно, Вовк та Русов мали на увазі лише своїх однодумців—«громадян», а може вони писали так з бажання відмежуватись від Стефановича, людини невисокого морального рівня³⁾.

Дійсно ж, до Чигиринської справи мала стосунки окрім Ковалевської іще Круківська. Юлія Йосипівна Круківська, за чоловіком Бубнівська, з дворян Чернігівщини, народилася р. 1846, вчилася в гімназії, а потім була вчителькою. Пропагандистську роботу розпочала в 1878 р., причому була знайома з родиною Косачів та Макаревичів (з т. зв. Єлисаветградського українського гуртка) і вперше була заарештована того ж року за те, що допомогла Ганні Макаревичевій, що мешкала в Парижі, здобути собі паспорта Олександри Косач. Але, як сказано в «Хронике социалистического движения в России», її звільнили з-під арешту «в виду недостаточных улик». Р. 1879 її було вдруге заарештовано в Київі, в помешканні Стефановича, де вона, після арешту останнього, палила з Йосипом Давиденком папери й нелегальну літературу. Виявилось, що вона мала постійний звязок через Давиденка з одеськими революціонерами. Київська судова палата присудила Круківську 6—8 липня 1879 р. на заслання в Іркутськ, але сенат, переглянувши цю справу, засудив її р. 1880 на 13 років 8 місяців каторги, яку вона відбувала з 1882 р. на Карі, а в 1890 р. її вислали «на поселение» в Читу⁴⁾.

До чигиринської справи притягнуто було ще одного Українця—Малавського, але він дійсно не мав з Стефановичом та його товаришами жадних стосунків.

Дуже сумна доля випала цій скромній, тихенькій людині.

Володимир Євгенович Малавський, син урядовця з Волини, народився 1853 р., вчився в київському університеті, брав участь в студентському українському гуртку, але скоро залишив науку через злидні й жив приватним учителюванням. Р. 1874-го, як сказано в «Хронике социалистического движения», він був «заподозрен в пропаганде», а р. 1877 його заарештували на помешканні, де Стефанович мав зустрічі з своїми чигиринцями. Це й було, як каже Дебогорій-Мокривич, єдиною «уликою» проти нього, бо справді з Стефановичем він нічого спільного

1) Див. також збірник „Карийская трагедия“, ГосИзд., 1920. Там і портрет Ковалевської.

2) „Былое“, 1907, 6, с. 156.

3) „Былое“, 1907, 4, с. 142.

4) Про життя Круківської на Карі згадує також А. Прибильова в „Русск. Богатство“, 1914, № 3.

не мав. Але судова палата одночасно з Круківською засудила його на заслання в Сибір, а Сенат засудив на 20 років каторги. В № 7 «Народной Воли» від 23 грудня 1881 р. вміщено було листа Малавського—«Письмо осужденного к русскому обществу», де він пише, що з чигиринською справою він познайомився вже в тюрмі, що справді в нього знайдено було прокламації й фальшовані телеграми від уряду—ті, що з'явилися в Києві та Одесі вже після його арешту, але до діла Стефановича він не причетний. За спогадами Дебогорія-Мокрієвича, який вчився з Малавським іще в гімназії, та Білоконського, що зустрівся з Малавським в Красноярській тюрмі, а знав його ще з Києва¹⁾, Володимир Малавський був з себе яскравим типом „мирного пропагандиста“, дуже близького ідеологією до київських „громадян“. Товариші були певні, що його виправдає суд, але, коли його попередили про можливість арешту, він не хотів переховуватися. В Красноярську (1881 р.), як згадує Білоконський, йому влаштували втечу, але він не схотів як слід переховуватися, вийшовши з тюрми під виглядом надзирателя; його швидко знайшли і після цього начальство дивилося на нього, як на „опасного и беспокойного человека²⁾“. За втечу йому прибавили іще 15 років каторги і р. 1882 привезли на Кару, звідки р. 1883, вкупі з іншими товаришами, відправили в Петербург, спочатку в Петропавлівську кріпость, потім в Шліссельбург, де він помер р. 1886 від сухот. В. М. Фігнер в книзі „Запечатленный труд“ (Ч. 2-га, с. 182) згадує про страшні страждання Малавського, що вмирав у камері-одиночці без жадної допомоги й догляду. І в карійській тюрмі Малавський був тихий, скромненький, „флегматичний Українець“, як звали його товариші.

З інших київських Українців-народників на Карі були: Микита Левченко, Лобанов-Лобанчук, Бубнівський, Андрузський.

Микита Олексієвич Левченко був видатний революціонер 70-х років. Народився він р. 1858 в Севастополі³⁾ в родині ремісника-міщанина, змалку працював в слюсаря, потім був набірником⁴⁾. Освіти не набув, але багато читав і вчився самотужки. Стеклов, згадуючи про Левченка, з яким він був на засланні в Якутському, каже, що хоча він з соціального стану був робітник, але справляв вражіння інтелігента⁵⁾. Левченко рано став революціонером і належав до групи південних терористів. Працюючи в Києві, в університетській друкарні, він на початку 70-х років провадив активну пропаганду, маючи величезні знайомства та ве-

В. Є. Малавський.

(Фотографія з часів перебування на Карійській каторзі).

¹⁾ Белоконский И. П., Отрывки из воспоминаний, „Гол. Минув.“, 1914, с. 151—53

²⁾ Дебогорий-Мокрієвич, Воспоминания, с. 360.

³⁾ О. Рябінін-Скляревский („За сто літ“, кн. I, с. 157) каже, що батько Микити ввійав у Крим р. 1859 з Атен і походив із кол. Задунайських Запорозжців, а мати Микитина—Грекиня.

⁴⁾ Кара и другие тюрьмы Нерчинской каторги, с. 259. (В Осоловського року смерті не показано).

⁵⁾ Ю. Стеклов, Воспоминания об Якутской ссылке, „Каторга и Ссылка“, 1923, № 6, сс. 71—72.

лику популярність і серед лівих народників, і серед «громадян», і навіть серед лібералів-земців. Разом із братом своїм, також відомим революціонером Павлом, Микита заснує в Києві слюсарню, яка служила за місце конспіративних явок та нарад. В 1876 р. він організує таємну друкарню, в якій друкує прокламації «Исполнит. Комитета»: ця друкарня була в Києві, в Афанасьєвському Яру, в помешканні Дебогорія-Мокрієвича. В тому ж році він познайомився з Чубаровим, а через нього і з Стефановичом, Дейчем, Бохановським. В зв'язку з чигиринською справою він був заарештований, але його скоро

М. О. Левченко.

(Фотографія з часів перебування в Якутському).

гального стану. З Києва він поїхав до Харкова, а звідти його викликали знову до Києва, і він тут, разом з Флоренком, допоміг втечі Дейча, Стефановича, Бохановського — був за погонича на возі, а Флоренко був за надзирателя. Звіден він переїхав до Одеси, потім до Ростова, потім знову до Києва. З собою він вивіз таємну друкарню яку врешті, як вже знаємо, залишив в с. Пирогово під Києвом. В 1878 р. Левченко брав жваву участь в організації наради „конституціоналістів“ (земців із чернігівцем Ліндфорсом на чолі), „соціалістів“ (Дебогорій-Мокрієвич, Вал. Осинський, Вол. Свириденко, Мар. Ковалевська, Лешери), українофілів „громадян“ (Антонович, Житецький, Беренштам), але самому бути на цій нараді йому не довелося. Дебогорій-Мокрієвич домовився з кон-

ституціоналістами про випуск 600 примірників брошури і доручив цю справу Левченкові, але через розгром всієї організації ця справа не здійснилась. Левченко бував на зборах „Старої Громади“, і на фотографії „громадян“ разом із студентським „цвинтарем“ від р. 1874 ми бачимо його проворуч (за його стільцем стоїть М. Воблий¹⁾).

«Громадянин» Андрієвський був делегований вкупі з Шульгіним та Ковалевським домовитися з Левченком про влаштування української друкарні²⁾. Микита перевіз свою друкарню до Одеси, де працював разом з Йосипом Давиденком, випускаючи прокламації, — ті самі, що ними зашиано було всю Херсонщину й Басарабію. В Одесі Левченко був близький до відомого терориста І. М. Ковальського і провадив величезну роботу серед робітників. Повернувшись р. 1879 до Києва, він поїхав у с. Пирогово, щоб налагодити роботу друкарні за-для чорнопредільців, але тут його, за вказівками провокатора Абрамського, було заарештовано. Він довго не називав себе і відмовлявся від всяких зізнань, доки його «личность» не установили шпиги. Разом із 20 товаришами (М. Р. Поповим, Ігн. Івановим, Юрковським та инш.) Левченка р. 1880 судив військовий суд і післав його на 15 років на каторгу. На Кару він прибув в лютому 1881 р., в травні 1882-го втік, але його знайшли й за це прибували 10 років каторги. Р. 1890 його перевели в акагуйську тюрму, р. 1891 випустили у «Вольную команду», р. 1895 оселили в Якутську, р. 1905

¹⁾ Фотографію вміщено в „Ілюстр. історії України“ акад. М. С. Грушевського, вид. 1908 р., с. 513.

²⁾ Яворський, Емський акт, „Прапор Марксизму“, 1927 р., № 1, с. 140.

він переїхав до Іркутську і того ж року повернувся до Европ. Росії¹⁾. Революція 1917 р. застала Левченка в Саратові, де він вступив до партії с.-р. і був обраний на члена «Учредительного Собрания»; в Саратові й помер р. 1920²⁾.

«Никитку», як звали Левченка конспіративно, згадують всі сучасники, як людину енергійну, відважну, віддану справі революції. Дейч каже, що Левченко «не смотря на продолжительный срок каторги, всегда был в наилучшем расположении духа», «придерживался крайних воззрений и от слова способен был перейти к делу»³⁾. Про його життя в Якутському і дружбу з нашим поетом П. Грабовським буде інше мова окремо.

Петро Хведорович Лобанов-Лобанчук народився р. 1853 в с. Вороб'ївці Київського повіту, був робітник-металіст («жестянник»). До революційної діяльності пристав рано, вступивши р. 1874 в залізничні майстерні (до того працював з 64 р. як учень в «мастерск. жестян. изделий» на Хрешатику) і зазнайомившись із Дебогорієм-Мокривичем, Ковалевським та Предтеченським (Бубнівським). Р. 1876 він їздив у Львів немов би за-для того, щоб підшукати там працю, але фактично за нелегальною літературою; відомий зрадник Веледницький показував, що Лобанов кілька разів перевозив з-за кордону літературу. Привозив він з-за кордону, видимо, книжки-метелики Подолинського. Р. 1878 приїхав до Одеси, але повернувся до Києва, звідки примушений був зникнути і мешкав потім в Кременчуці, Харкові, Ростові. Заарештували його р. 1880 в Харкові під прізвищем Щербини; він довго не хотів відкрити справжнє своє ім'я, через що його повезли до Петербургу і тут, завдяки фотографії, відкрили, хто він. Тоді він показав, що належить до «соціально-революционной партии», що жив довгий час під прізвищем Гудзя. В серпні 1881 р. його судив військовий суд у Києві й присудив на 15 років каторги, але чомусь тут же поменив термін до 6. Тоді Лобанов подав заяву, в якій писав, що він ні від чого не зрікається і що не згоден із пом'якшенням присуду: «смягчение наказания, благодаря раскаянию, произошло неправильно, потому что мною ничего подобного не было заявлено. Не только не раскаивался в «сделанных мною поступках», но на суде я заявил, что принадлежу к русской социально-революционной партии, которой я обязан как умственным, так и нравственным своим развитием». Відомий начальник київського жандармського управління Новицький, переславши цю заяву до департаменту поліції, писав, що Лобанов «личность весьма серьезного и закаленного характера», що він «представляет человека достаточно развитого, замкнутого, решительного характера и вообще его можно отнести к числу натур, не отрекающихся от своих идей, раз установившихся, не смотря ни на какие препятствия к выполнению их»⁴⁾. Лобанов-Лобанчук таким був і на карійській каторзі, куди прибув р. 1881, а р. 1885 його оселили в Баргузіні Забайкальської області⁵⁾.

Микола Миколович Бубнівський (Предтеченський) народився на Поділлі, р. 1853 в родині селянина. Хлопчиком пішов заробляти до Києва, згодом став слюсарем і працював на заводі Доната на Звірінці. Зазнайомившись із Заславським, він став одвідувати нелегальні збори й читати нелегальну літературу, був близький до інших товаришів Заславського (прим. Наддачина), провадив пропаганду серед робітників і розпропагандував робітника-Француза Долера, згодом, відомого революціонера. Після

¹⁾ Балабанов, К истории рабочего движения на Украине, ГИЗ, 1925, К, сс. 48—50.

²⁾ Кара и др. тюрьмы Нерчинской каторги, с. 251. Тут же вміщено власне оповідання Левченка про втечу з Карн.

³⁾ Дейч, 16 лет в Сибири.

⁴⁾ Балабанов, op. cit., с. 39.

⁵⁾ Балабанов, op. cit., сс. 43, 46; в „Карийцах“ Осмоловського—на 12 років.

арешту Заславського шукали й Бубнівського, але не знайшли, бо він перейшов на нелегальний стан. В квітні 1873 р. в Києві було заарештовано на квартирі зі зброєю й піроксиліном Онисима Федорова, і під час арешту туди прийшов Бубнівський. Федорова й Красовського в цій справі «изготовления разрывных снарядов» військовий суд присудив до смертної кари, а Бубнівського, під прізвиськом Предтеченського, на 20 років каторги. На суді він тримався твердо, непохитно і не хотів давати визнань, але виявилось, що він брав участь в розклейці прокламацій про вбивство шефа жандарів Мезенцева, що проживав іще в Полтаві, де працював в залізничних майстернях, звідки втік р. 1878 до Харкова, звідти до Києва. (Цікаво, що лише через 2 роки після того, як повішали Федорова, дізналися, що останній—Арон Гобс,—той самий, про якого згадує Плеханов, як про керівника революційного гуртка робітників на Нов. Бумагопрядильні під час страйків 1878 р.).

Бубнівський прибув на Кару в березні 1880 р., 1888 р. випущений у «вольную команду», а 1890—його оселили в Читі. Дружиною його була згадана Юлія Круківська.

Андрій Федорович Андрузський, з дворян Полтавщини, народився р. 1857, скінчив гімназію в Полтаві і вчився в київському університеті, але чомусь не скінчив курсу, склав іспита на геометра таксатора й вступив до юнкерської школи, але звідти його скоро виключили й послали, як «вольнопределяющегося» в Лифляндський піший полк. В квітні 1879 р. його заарештували й в лютому 1880 р. судили військовим судом «за дерзкие речи в киевском военном госпитале». В «Хронике социального движения» сказано, що се був «совершенно исключительный процесс; в нем фигурировало только одно обвиняемое лицо». Далі сказано, що Андрузський, «находясь по болезни в киевском военном госпитале, занимался там пропагандой среди своих товарищей и солдат. Его речи были дерзки и зажигательны; уже раньше, по его признанию, он принимал широкое участие в беспорядках, устраиваемых киевскими студентами, и имел столкновение с полицией; он уверял, что революция неизбежна, что необходимо уничтожить начальство, и что сейчас же по выходе из госпиталя он собственноручно выстрелит в генерал-губернатора, что совершенно бесполезно служить в солдатах и проливать свою кровь в случае войны, что он устроился бы в каком нибудь госпитале и не обнажил бы сабли»¹⁾. Суд присудив його на 4 роки в каторгу і 16 жовтня 1880 р., одночасно з іншими Українцями, Андрузський прибув на Кару, звідки р. 1883 його відправили на поселення в Петровський завод Забайкальської області. Процес Андрузського був справді виключний, бо Андрузський був революціонер-одинець, що не мав стосунків з гуртками та організаціями. Товариші з каторги згадують його, як людину кипучу й закохану в свої «козакофільські традиції»; він завжди розмовляв лише поукраїнському, через що, коли йшли в Сибір, то один з політичних, Г. В. Белоцветов прохав забрати з його возка Андрузського, бо той багацько говорить, а Белоцветов його не розуміє.

До менше помітних українських народників, що були на Карі, належали Лозянов, Диковський, Березнюк, Опришко, Осоловський, Феохарі та Ляшенко, Павло Тимофійевич.

Лозянов був родом з Таврії, з Дніпровського повіту, син причетника, народився р. 1857, вчився в семінарії, але курсу не скінчив, бо пішов у народ за пропагандиста і р. 1879 був заарештований. Року 1880 київський військовий суд присудив його в справі М. Р. Попова, разом із Мик. Левченком та Ігн. Івановим на 13 років 4 місяці каторги. На Кару він прибув р. 1881, р. 1887 випустили його у «вольную команду», при-

¹⁾ Хроника социал. движения, сс. 130—131. (Російський переклад).

чому він був за «вольнокомандського» старосту. Лозянов і на каторзі, і на засланні в Якутському, куди він прибув р. 1892, де й помер р. 1903, був добрим товаришем, добре співав і організував вкупі з Микитого Левченком хор.

В тій же справі М. Р. Попова та Ігнатія Іванова був засуджений на 15 років каторги і Мусій Андрієвич Диковський, син священника. Народився він р. 1857 в Одеському повіті, вчився в одеській семінарії, але курсу не скінчив і пішов у народ. Заарештовано його було теж р. 1879, р. 1881 він прибув на Кару, в травні 1882 р. втік з тюрми, але його знайшли й за втечу прибавили 10 років каторги. Р. 1890 його переведено до акадуйської тюрми, через рік випустили у «вольную команду», а р. 1899 оселили в Читі. На каторзі Диковський ретельно вчив французької мови, передаючи французькі слова по-українському, через що товариші говорили про нього: «Лом—чоловік, лахвам—його жінка»¹).

Березнюк (Тищенко) Іван Іванович, матрос чорноморської флоти, народився р. 1845 в Дніпровському повіті на Таврії, в родині селянина. Перебуваючи у флоті, Березнюк пристає до революційного гуртка, а р. 1878 його заарештували в Харкові, коли було зроблено спробу визволити Фоміна з харківської тюрми, причому Березнюк мав удавати з себе жандара. Військовий суд присудив його до безстрокової каторги. Р. 1880 Березнюк втік з іркутської тюрми, але його знайшли і прикували до тачки. На Кару Березнюк прибув р. 1880 одночасно з Андрузським, Попком, Осмоловським. До нього, як штрафованого, не відносилися маніфести про поменшення каторги, але р. 1890 його перевели до акадуйської тюрми, а р. 1895 оселили в Читі. Помер він р. 1917, після Лютневої революції, яку радісно із піднесенням зустрів. За спогадами сучасників, Березнюк був вірним салдатом революції. Це був один з південних матросів, добре розпропагандованих народниками-пропагандистами. Як згадує його однопроцесник В. С. Єфремов²), Березнюк був учнем відомого Вітенберга, якого повішали в Миколаїві р. 1879, і брав участь у підготовці міни під полотном залізниці, коли Олександр II мав їхати з Криму. На каторзі Березнюк, хоч стояв нижче освітою від інших товаришів, але користувався великою популярністю: він керував майстернями, допомагав при всяких втечах, при всяких протестах і розмовах з «начальством» Звали його «Гаврило», або «Гаужембло», розмовляв він завжди по-українському. Дейч згадує про нього, кажучи, що він «отличался высокими нравственными качествами. Добродушный, чрезвычайно снисходительный к другим, он пользовался всеобщим расположением. Березнюк был одним из стойких людей: он никогда не шел на компромиссы с начальством, всегда отличался веселым расположением духа. Одна только слабость была за ним—пение высоким дискантом. Товарищи кричали ему: «Гаврило, перемени вал». Березнюк был «должностным лицом»—«куроцаном»—тоб-то завідував постачанням харчів³). Те ж саме говорить про нього М. П. Орлов, що сидів з ним в акадуйській тюрмі: «Все время,—и на дознании, и в тюрьме он вел себя безупречно, круто отвергая предложения подать прошение о помиловании для немедленного освобождения⁴). Про нього згадують, як про великого гумориста. Коли він одружився і коли товариші питали про його дружину, він відповідав: «Бувають моменти, коли я дивлюсь на неї без ненависти».

Трохи іншого складу людина був другий моряк з Миколаїва, Григорій Опришко, колишній фельдфебель (народ. 1848 р.). Він був штундист—один з тих миколаївських штундистів, яких розпропагандував ві-

¹) Портрет його вміщено в зб. «Кара и др. тюрьмы Нерчинской каторги».

²) «Былое», 1907, № 5, сс. 81—100.

³) Дейч, 16 лет в Сибири, с. 134.

⁴) «Каторга и Ссылка», 1928, II, с. 107.

домий І. М. Ковальський. Коли до його рук попали прокламації, він поставився до них, як до штундистської літератури, й став розповсюджувати. Одеський суд р. 1878 присудив його на 10 років каторги, яку він відбував на Карі з 1880 до 1882 р., коли вмер в тюремному лазареті, причому за рік до смерти подав прохання про помилування. Це була людина мало розвинена, сухенька й дуже чудернацька. Він мало цікавився життям товаришів, не брав участі в спільних виступах проти «начальства» і цілими днями сидів над писанням—переписував у зшиток оголошення з останньої сторінки часопису.

Г. Ф. Савченко-Осмоловський
перед арештом.
(Фотографія з 1879 р.).

Григорій Федорович Савченко-Осмоловський був Українець з походження й виховання, хоча безпосередньої участі в українському рухові не брав. Народився він р. 1858 в Херсоні, був сином поштового урядовця, скінчив учительську семінарію і р. 1879 поїхав за учителя в Басарабію, де й почав пропаганду серед селян. Тут, у міст. Каушанах Бендерського повіту, його й заарештували р. 1879 за розповсюдження прокламацій. Це були ті самі прокламації, що їх друкував Микита Левченко в Одесі і якими було засипано всю Херсонщину й Басарабію (про що згадує і Достоевський в „Бесах“, ч. 2, с. 336). Прокурор намагався усталити зв'язок Осмоловського з таємним кишинівським гуртком, пришив його до т. зв. процесу 19-ти (Геліс, Минаков та інші) і суд присудив його до 15 років каторги. Осмоловський прибув на Кару р. 1880; р. 1887 вийшов у „вольную команду“, р. 1890 його

оселили в Якутську, а р. 1900 він повернувся на Україну; помер р. 1917 в Миколаїві, де після революції був товаришем міського голови. Після Лютневої революції він організував комітет допомоги політичним в'язням, що вийшли з миколаївського централу, причому прийняв їх прямо з тюрми в своє невеличке помешкання. На каторзі він був не лише добрим товаришем, але й організатором конспіративної пошти, книгозбірні і, так би мовити, літописцем, бо записував все, що чув від товаришів. Він склав перший біографічний словник „Карийці“, перший описав згадану вже трагедію 1889 р. і ці свої літературні вправи продовжував і в Якутському (брав участь в Сибіряковській етнографічній експедиції р. 1894—1896)¹⁾, і на волі (в „Русск. Ведомостях“, у „Восточн. Обозрени“).

Степан Ілліч Феохарі був родом селянин з Одеського повіту; хоча дід його був Грек, але родина була українська (народ. р. 1858). Молодий робітник (він був скульптор) Феохарі пристав до революційного гуртка. Р. 1878 він брав участь в демонстрації з приводу суда над Ковальським в Одесі і стріляв у поліцаїв, але його тоді не знайшли. Примушений переїхати до Києва, Феохарі того ж року був заарештований на Жилинській вул., одночасно з Брантнером та Свириденком і був засуджений на 5 років 4 міс. каторги. За поміч втекти з іркутської тюрми Яцевичеві, Березнюку, Пашкові й инш. (цю втечу фактично організував Феохарі) його засудили до «плетей» й позбавили пільг. На Карі, куди

¹⁾ Про його етнографічні спостереження в Якутії згадує Е. К. Пекарський в „Известиях импер. Академии Наук“, 1905, февраль, т. XXII.

він прибув р. 1880, Феохарі також допомагав втекти Мишкіну, Хрущову та инш. (р. 1882) і брав участь в усіх спільних виступах проти начальства. Про нього товариші казали, що він був «майстром на всі руки»—працював у слюсарні та столярні. Р. 1884 його оселили в Якутській області, а р. 1890 він повернувся до Одеси, але тут визнали його за «турецького подданого» й заслали до Константинополю, де він перебував 5 років, бідував, заробляючи як пічник та тесляр. Лише завдяки клопотанню секретаря Російського посольства Майкова (сина поета) Феохарі повернувся до Одеси, де він живе й тепер.

Був на Карійській каторзі ще один Українець—Севастіян Омелянович Іляшенко (нелегальне—Куценко), що служив революції, як відваж-

Будинок Г. Ф. Осоловського на Чуранчі.

ний перевізник з-за кордону літератури й шрифту. Народився він р. 1849 у Пирятинському повіті на Полтавщині і змалечку працював на заробітках в Херсоні та Одесі, як кочегар на пароплавах, потім перейшов за машиніста на бендерську залізницю і короткий час працював як слюсар в майстернях одеського депа. Майстернею ж цією завідував член Одеської Громади Сивуляк, що близько стояв до Мальваного і рекомендував Іляшенка, як людину певну¹⁾. З доручення Громади Іляшенко й почав перевозити з-за кордону спочатку книжки, а згодом і шрифт з Тульчі. В цих операціях йому допомагали Аксельрод, Піотровський («Пан»), Романовська²⁾. Як свідчить Осоловський, Іляшенка заарештовано вперше р. 1876 в Одесі й присуджено адміністративно «за ввоз заперещених изданий из Лондона» на 1 рік тюрми із забороною служити на пароплавах, що ходять за кордон³⁾. Знову його заарештовано, коли «провалилась» справа із перевозкою шрифту, в Ніжині, в липні 1879 р.; при арешті знайшли в нього твори Шевченка, львівського видання р. 1875, а в плавнях закопаного ним ящика із шрифтом. Іля-

¹⁾ Ол. Рябінів-Скляревський, Київська Громада 1870-х років, „Україна“, 1927, № 1—2, с. 159—161.

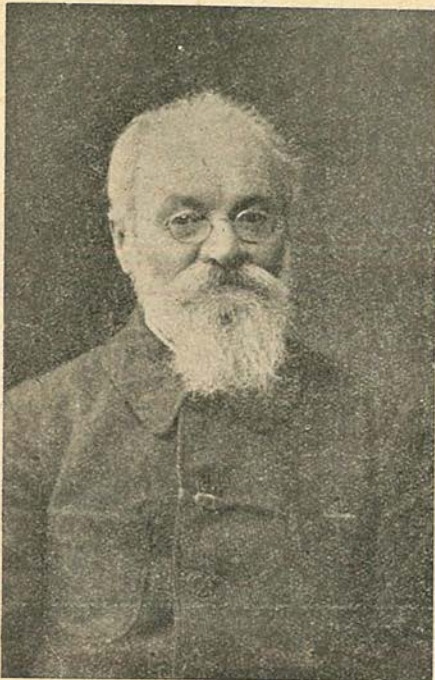
²⁾ Ibidem.

³⁾ Осоловський, Карийцы, с. 134.

шенка судили по «процесу 21-го» в Києві 12—26 липня 1880 р., одночасно з М. Р. Поповим, Мус. Диковським, Лозяновим та инш. й засудили на 15 років каторги, яку він і відбував на Карі до 1890 року, коли й помер в тюремному лазареті. Іляшенко був людина малоосвічена, мовчазна й захована в собі.

Нарешті, мушу сказати іще про двох Українців на Карі, які, одначе, там не проявляли себе за Українців і були «общеруссами»,—Стебліна-Каменського та Яцевича.

Ростислав Андрієвич Стеблін-Каменський був син полтавського поліцеймейстера. Народився він р. 1858, вчився в полтавській гімназії, а потім у харківському ветеринарному інституті, якого не скінчив, бо пішов у народ. Р. 1875—76, будучи гімназистом, він брав участь в українофільському гуртку в Полтаві, в який входили крім нього гімназисти Яцевич, Харечко, Отелевець, Хохуля, Лейвін, Синькевич, Сажін, Цибульський, Остоменко, Линик та инш.¹⁾ Гурток цей вивчав твори українських письменників та ставив собі за завдання підготувати членів до пропаганди. Ходили в гурток і полтавські семінаристи, з яких видавався Памфіл Левицький, доля якого дуже цікава. Бувши потім студентом київської духовної академії, він бував на зборах „Молодої Громади“ (з П. Г. Житецьким до самої смерті останнього його в'язала дружба ще з років переславської бурси), але потім пішов у ченці, став архієреєм, був членом Синоду й помер р. 1922 архієпіскопом у Полтаві. Але ставши князем церкви, він не забував старого свого українофільства: уславився р. 1906, як редактор україн-

С. І. Феохарі,
(Фотографія з 1928 р.).

ського перекладу Євангелії, а в своєму рідному селі Плішивці Гадяцького повіту, побудував відому церкву в запорозькому стилі²⁾. Гурток полтавський скоро розпався, а Стеблін-Каменський потім був притягнутий спочатку до процесу 193-х (присуджений на 5 м. тюрми), а р. 1879 був заарештований в Києві, на Жилинській вулиці і засуджений на 19 років каторги, яку й відбував на Карі з 1880 по 1885 р., коли оселився в Якутській окрузі; 1893 р. переїхав до Іркутську, де застрелився р. 1894. Стеблін-Каменський був дуже розвинений, збирав матеріяли до історії Сибіру, був близьким приятелем Попка (написав його біографію), але від колишнього свого українофільства відстав.

¹⁾ Дм. Лейвін, Памяти Рост. Анд. Стебллина-Каменского, „Кат. и Ссылка“, 1924. № 5 (12), с. 283. Лейвін не визначає, що гурток був українофільський, але про це сказано в „Хронике социал. движения в России“, с. 78 і в „Своде указаний, данных некоторыми из арестованных по делам о госуд. преступлениях“ „Былое“, 1907, № 6, сс. 125—126.

²⁾ Деякі відомості про гурток Стебліна-Каменського я одержав від кол. його члена, доктора медицини Ів. Єгоровича Харечка, що й тепер живе у Полтаві.

В «Своде указаний» («Былое», 1907, № 6, с. 125—126) сказано, що фундатором гуртка був полтавський адвокат Мик. Ів. Троцький, що мав безпосередні зв'язки із Київською Громадою й Ф. К. Вовком. Інших відомостей про Троцького я ніде не знайшов, і перевірити його ролю в полтавському гуртку не довелося.

Забув про своє українофільство й шкільний товариш Стебліна-Каменського з Полтави, син полтавського протоієрея, Микола Васильович Яцевич; він народився р. 1861. Р. 1879 був засуджений в одній справі з Березнюком (спроба визволити Фоміна) на 15 років каторги, яку відбував на Карі з 1880 по 1890 р., причому за втечу з іркутської пюрми йому прибавили 14 років. Р. 1890 його оселили в Забайкальській області а на початку нового століття він виїхав з Сибіру й помер р. 1910 в Полтаві. Про нього знаходимо такі спогади в записках І. Ф. Волошенка (також Українця з походження, але також „общерусса“): „Яцевич очень интересный субъект. Если его узнать, то получится другое мнение о моих соотечественниках (хохлах). Это уже один из коренных типов—хохол-философ¹⁾... Так заманчиво было бы видеть в нем нашу гордость и славу—некарийскую понятно, а радикальную, т. е., по моему, истинно-русскую и человеческую“²⁾. Осмолівський та Феохарі згадують лише, що Яцевич був людина дуже розумна і що був він завжди добрим товаришем.

П. А. Грабовський в Сибіру. Серед політичних засланих в Сибіру був поет П. А. Грабовський (1864—1902).

Деякі літературні матеріали про Грабовського ми мали й до революції, дещо написано про нього й після революції, але все ж треба сказати, що й досі ми не маємо навіть повної біографії цього яскравого поета-революціонера³⁾. І це тому, що доля поета-засланця була надто сумною і що свого часу товариші його не подбали про збирання матеріалів про його недовге страдницьке життя, громадську й літературну діяльність.

Павло Арсенович Грабовський народився р. 1864 в с. Пушкарном Охтирського повіту на Харківщині, в родині паламаря. Дитинство було сумне: великі злидні, завжди хорий батько помер рано від сухоти; тяжка й нужденна наука в мало-культурного дякона з 10 років—нужденне перебування в охтирській бурсі, де вчитель-ліп «зневажав Українців» і переслідував за «мужицьку мову». З 1879 р.—наука в харківській

П. А. Грабовський перед 1-им арештом.

¹⁾ Н. В. Яцевич и его процесс*, сообщ. П. Э. Ивановская, Кат. и Ссылка, 1928, № 5 (42), с. 149.

²⁾ Ibid., с. 150.

³⁾ Біографічні дані про Грабовського вперше з'явилися в I томі зб. „Вік“, с. 451 (1902 р.); автобіографія—„Літ.-Наук. Вістн.“, 1903, кн. IV, сс. 50—52; спогади про Грабовського: „Каторга и Ссылка“, 1924, № 5 (12), сс. 294—306, М. Полякова; „Червоний Шлях“, 1926, № 7—8, сс. 290—292, Сторінка з біографії поета-засланця (П. Грабовського); Ів. Єрофіїва, „Черв. Шлях“, 1927, № 5, сс. 142—144, Спогади про П. А. Грабовського, О. Шетліха; „Література“ Зб. 1-й, Київ, 1928 р., с. 106—208, 3 спогадів про Павла Граба та його добу, М. В. Ркліцького; Гр. Сьогобочній, Про життя Павла Грабовського, СПб, 1908 р.

семінарії, й також злиденне перебування. Але тут почала рости свідомість: зацікавився художньою літературою, почав багачко читати по-за школою (бо школа «крім мертвої науки нічого не дала»), «не раз хотів кидати школу, але не мав на це «повних літ»; шукаючи книжки по книгарнях, букиністах та книгозбірнях, придбав знайомства серед інтелігенції, учнів, студентів й рано зацікавився життям нелегальних гуртків.

На жаль, до цього часу ми мало знаємо про перші кроки «народництва» Грабовського. Мало подають матеріялу про це й названі спогади М. В. Рклицького, що зазнайомився з Грабовським саме в ці роки¹⁾. Відомо лише, що р. 1882 Грабовського було заарештовано із забороненими книжками, що він змушений був, після виключення з семінарії, проживати 2 роки на селі під поліційним доглядом, а р. 1885 знову переїхав до Харкова й заробляв тут якусь кошійчину приватними лекціями та роботою в часописах. На жаль, докладно ніхто не чув і від самого Грабовського, що то була за робота в нього по часописах. Коли Грабовський помер, то в іркутському часопису «Восточное Обозрение»²⁾ в його некролозі писалось, що він ніби-то працював у «Южном Крае» відомого Юзефовича і що на засланні він про це згадував «с присущим малороссийским юмором; он рассказывал потом и о своем сотрудничестве с Говорухой-Отроком и др., о тех усилиях, которые он употреблял на то, чтобы и в этой комбинации проводить здоровые воззрения». Перевірити ці відомості мені не пощастило, бо ніхто з товаришів Грабовського з Якутії про це не говорив ані в пресі, ані особисто. Трудно вірити словам некролога, тим більше, що там іще сказано, буцім-то Грабовський вчився в харківському університеті, та курса не скінчив і що, буди студентом, він «попав в руки какого то профессора, эксплуатировавшего его труды и знания по народному образованию для издания солидного сочинения по этой отрасли». Які могли бути «труды и знания по народному образованию» в хлопця 21 років, і як міг він, семінарист, вступити до університету, коли він і семінарії не скінчив?

Рклицький каже, що, повернувшись до Харкова, Грабовський прилучився до харківського гуртка народників, що складався тоді з С. П. Балабухи, Лідії Лойко (Квашіної-Самаріної) та Н. А. Мерхальова. Цей гурток мав власну друкарню й провадив пропаганду, але тримався цілком старих народницьких традицій і працю свою провадив окремо від харківських «народовольців» (хоча й «попліч», як каже Рклицький), що стояли вже на ґрунті терористичного активізму. Група народовольців складалася з відомого потім плісельбуржця П. А. Антонова (що забив у Харкові р. 1886 шпига Федора Шкробу), Телічеїва, Лисянського, Бражнікова, Макаревського та инш.

Як доводить Рклицький, обидві групи працювали виключно серед інтелігенції та учнів (і в самому Харкові, і по околицях—у фельдшерській школі на Сабуровій дачі, у відомій в історії революційного руху державівській сільсько-господарській школі). На думку Рклицького, робота серед робітництва не налагоджувалась тому, що «народу, себ-то робітників і селян, на яких базувалась програма народників, цього елемента в революційному підпіллі майже не було»³⁾.

Далі Рклицький в кількох фразах малює нам безпорадний стан харківських народників, що відірвалися від «ґрунту» і втратили будь-який зв'язок із масами. «При умові відокремлення від мас, читаємо далі, без їх безпосередньої участі й допомоги, лише міцна віра в соціалістичну

1) № від 1 грудня 1902 р.

2) Ще менш дав матеріялу стаття С. Мазуренка, — «От „черного передела“ до коммунистической партии» — „Пути Революции“, 1926, кн. II—III (5—6), сс. 5—27.

3) Рклицький, Із спогадів про Павла Граба та його добу, „Література“, зб. 1, с. 197.

правду, як в ідеал і щастя людей, могла підтримувати енергію в тогочасних політичних борців і кликати їх на нові й нові жертви»... Український рух також існував за тих часів у найбезвинніших формах. Про те, що українське питання в Харкову нагадували лише ненависна російському урядові трупка Марка Кропивницького та панахида в роковини смерті Т. Г. Шевченка, що її конспіративно що-року одправлявано в Мироносицькій церкві. На панахиді цій, як це було заведено, присутня була виключно молодь, чоловіка з 30, не більше, що збиралися на заклик студента університету М. В. Левицького — відомого потім «артільного батька»¹⁾.

Ці цікаві рядки становлять справжній мартиролог народницького руху другої половини 80-х років. Вони свідчать, що цей рух відмирав. Народники справді вже не годні були притягти до себе більш-менш численні кола «мас», і це тому саме, що остаточно відживав себе навіть у думках народників отой самий своєрідний «категоричний імператив», що звався «народом». Виходило справді, що «народу», «на якому базувалась програма народників», не лише «в революційному підпіллі», а і взагалі не було. А числені маси робітників та селян вже не йшли радо на зустріч народницькій пропаганді. Правдиво визначив Рклицький і ту решту колишнього романтичного піднесення, якою мусили втішати себе люди «старої генерації» — український театр та панахиди по Шевченкові, на які збиралося чоловіка з 30 студентів. Це ті самі панахиди, про які Драгоманов іще р. 1879 писав у «Громаді», що вони «лише шкодять Шевченкові».

Грабовському доля судила тоді вступити до лав народництва, коли воно вже було остаточно засуджене діалектикою подій на відмирання. Народники іще мріяли про «народ» і про «мирний соціалізм», але робити вже нічого не робили, навіть в царині суто-культурницьких змагань, і це знов підкреслює той же Рклицький. «Навіть», читаємо в нього «не порушували питання про потребу народницьких нелегальних виданнів українською мовою».

Таким був і Грабовський, — не лише в ці роки, але й пізніш, в заслани. Навіть ті злидні й сумні пригоди, що їх він зазнав у салдатах, в Балаганську і у відомій судовій справі «балаганців» (про неї мова далі), навіть близькі стосунки із революціонерами «нової генерації», із «пролетаріяцями» та соціал-демократами не зломали його відданість народницькій ідеології. І він, як його старші товариші, жив лише отою «вірою в соціалістичну правду, як в ідеал щастя людей»; і він не здатний був щось робити, — бодай розповсюджувати книжки, метелики. Рклицький свідчить, що лише одного разу, коли мова зайшла про наступну роботу на селі, Грабовський «зауважив між иншим: «От би добре було як би прокламації до селян та складати по-українськи. От би раді були!».

Ми вже бачили, що тоді недостачі в таких прокламаціях і літературі не було, і Грабовський та його товариші могли б, як би були здатні до цього, перейти від мрій до діла.

Недивно, що наш поет і в Якутії робив вражіння людини, яка все ще жила своєю незламаною «вірою в соціалістичну правду»; не дивно, що він завявди унікав суперечок з молодими соціал-демократами, і Фелікс Кон не перебільшує, кажучи про Грабовського: «Елейно-сентиментальний народник, впадаючий в екстаз при одном звуке слова «народ», он даже в намеке на пролетарскую идеологию видел такое отступление от заветов апостольского народництва, что с ним даже спорить нельзя

¹⁾ Ibidem., с. 198.

было... Он даже не спорил, он скорбел по поводу извращения движения»¹⁾.

Восени 1885 року Грабовського забрали до війська, і служив він салдатом «62-го резервного батальйона» у м. Валках. Тут з ним підчас муштри трапилась пригода, яка змінила його становище: він «образив на словах» офіцера. Докладно про цю пригоду розповів той же Рклицький.

За порушення дисципліни Грабовського заслали в іншу військову частину до Ташкенту, але він туди не дійшов, бо в Оренбурзі його, з телеграфного наказу харківського жандарського управління, заарештували й відправили до Харкова. Сталося так тому, що, як розповідає Рклицький, харківські жандари відкрили, що народницька група намагалась скористуватися днем 25-ліття «19 лютого 1861 р.» за-для мирної демонстрації і навіть порозкидали прокламації по базарах, а подекуди порозсилали їх селянам поштою²⁾.

Ів. Ерофіїв, на підставі архівних матеріалів харківської жандармерії, розповідає нам про це «оживлення» в народницьких гуртках. На допиті «рядовой... Павло Арсеньев Грабовский признал себя виновным, что разделял взгляды партии Народной Воли, исключая террора, что получал, хранил и раздавал для чтения другим запрещенные сочинения «Народная Воля», «Черный Передел», «Зерно», «Вольное Слово», «Рабочая Газета», «Громада» (женевское издание) и др. книги»³⁾.

Поки жандарі вишукували інших «неблагонадежных», Грабовський 2 роки сидів у в'язницях, спершу в Харкові, потому в Ізюмі⁴⁾, і лише навесні р. 1888 рушив з «партією» у Сибір, куди його — в Балаганське Іркутської губ., адміністративно заслали на 5 років. Шлях «по етапах» був довгий і складний, і Грабовському довелося багато днів проживати у відомій бутирській тюрмі в Москві. Тут зустрівся він з земляком М. І. Ромасем, з яким приятелював і в Сибіру, з яким довелося судитися по т. зв. «Балаганському процесу». В Москві зазнайомився з Грабовським політичний засланець М. Поляков, що присвятив нашому поетові такі теплі спогади. «Явился он к нам в Бутырки, згадує Поляков, — нервно взвинченным, больным до последней степени. Вести с ним беседы на политические темы было чрезвычайно трудно. Здесь он оставался украинфильски односторонним, хотя на социалистических основах»⁵⁾... Восени того ж 1888 р. Грабовський вирушив на Сибір; із згаданими бутирськими товаришами розстався в Красноярському і лютою зимою прибув до Балаганського.

Але прожити тут довелося лише 1 рік, бо сталася нова пригода, яка малює нам Грабовського справді, як людину, непохитно віддану своїм переконанням. Під той час, 22 березня 1889 р. трапилась т. зв. «Якутская драма» — розстріл салдатами групи політичних засланців. Подія ця, як і згадана вже драма на Карі того ж року, зайвий раз змальовувала режим, що його запроваджувало «начальство» за для політичних в'язнів та засланців. Звістка про цю сумну подію, не дивлячись на цензуру, обійшла всю країну⁶⁾; коли ж стався над учасниками невдалої одсічі царським катам суд, і коли навіть декого покарали на смерть, про подію писала й закордонна преса.

1) Ф. Я. Кон, На поселении в якутской области, „Кат. и Ссылка“, 1928, № 6, (48), сс. 88—89.

2) Рклицький, *op. cit.*, сс. 199—200.

3) Названа стаття Ерофіїва „Чер. Шлях“, 1926, № 7—8, с. 291.

4) Про перебування його у в'язницях докладно розповів у згаданій статті Рклицький.

5) Названа стаття „Каторга и Ссылка“, 1924, № 5 (12), с. 302.

6) Сучасник і товариш Грабовського з Якутського заслання О. Шетліх говорить, що про це знали і в Польщі (О. Шетліх, згадана стаття, с. 142).

І от, балаганські засланці—Вікт. Павл. Краніхфельд (к. офіцер), Уланівська, Новаківська, Попов, Ожигов, Вл. Іванов і Грабовський по-рішили висгупити із протестом проти вчинків «начальства». Що иншого засобу протесту не могло бути за-для них, політичних засланців, відри-заних від усього світу в «местах отдаленных», то вони й заходились пи-сати й розсилати прокламації. Цитований вже М. Поляков каже, що ініціатива в цьому вийшла від Грабовського, але перевірити це твер-дження неможна. Відомо лише, як із матеріялів судової справи, так і зі спогадів сучасників, що Грабовський брав близьку участь у скла-данні тексту й у розсиланні «протесту»—він надписував конверти¹⁾. Текст протесту вони розсиляли по часописах, а також по відомих ім колоніях політичних засланців, прислали також і в мін-во внутр. справ. Під протестом, що його було писано немов-би на гектографі (установити важко; Спасович, відомий адвокат, що боронив їх в сенаті, каже: «раз-множено способом, весьма похожим на печать»²⁾), вони всі поставили свої справжні підписи.

Текст цього протесту опублікував Р. Кантор в «Каторге и Ссылке» за 1922 р., № 4, с. 181—191.

Починається цей текст так:

Русскому Правительству. Государственных ссыльных Балаганского округа Иркутской губернии. Заявление.—22 марта настоящего 1889 года, в Якутске, местным вице-губернатором Осташкиным совершена возмутительнейшая расправа с нашими товарищами—государственными ссыльными; шесть человек убито, 28 человек смер-тельно и легко израненные, избитые и изувеченные преданы военно-полевому суду.

Далі «протест» подав кілька фактів нелюдського знущання адміні-страції й поліції з арештованих та засланців. На кінці сказано:

Подаяя и распространяя настоящее заявление, мы не обращаемся к гуманно-сти, к чувству человечности и справедливости русского правительства. Близкое зна-комство с условиями и историей ссылки и наш личный тяжелый опыт устраняет в нас всякие сомнения на этот счет. Где руководящим мотивом действий является произвол, злоба и месть, там нет и не может быть места этим чувствам. Цель же нашего заявления—выразить открыто всю ту степень презрения и негодования, которую порождает в нас эта безчеловечная расправа, эта система обращения ссылки в акт грубой мести, и представить ее на суд ру-ского общества, в полной и непо-колебимой уверенности, что кровь наших товарищей и протестующий голос ссылки вызовут в нем новый запас революционной энергии, большую степень напряжен-ности в борьбе с деспотизмом, в борьбе за лучшее будущее нашей родины. Июнь, 1889 г. Балаганск. Далі йдуть підписи³⁾.

30 липня того ж року один примірник «протесту» надійшов до мін-ва внутр. справ, і звідти, через департ. поліції, пішов наказ про негайне заарештування всіх протестантів. Заарештованих перевезли до іркут-ської тюрми, де вони сиділи 3 роки, при чому один з них, Попов, помер в іркутській тюрмі. До справи цієї притягли ще Мих. Ів. Ромася, також Українця й товариша Грабовського з бутирської тюрми (докладно про нього—нижче), якому Грабовський надіслав у Павлодар листа. Одер-жавши в павлодарській тюрмі (Ромася й інших було ув'язнено за «со-противление власти в Тюмени», по дорозі на заслання, Павлодар—на Семипалатинщині) листа із закликом приєднатися до протесту, Ромася відповів, що, на його думку, в такій формі недоцільно протестувати: «протестовать против произвола надо в России с динамитом в руках»⁴⁾. Цей лист Ромасів прийшов до Балаганську, коли Грабовський вже був у іркутській тюрмі; лист перехопили жандарі, й Ромася скоро привезли у тую ж тюрму.

¹⁾ Примірник „протесту“, що зберігся в „Деле архива Деп-та Полиции по IV де-лопроизводству, № 139 за 1889 г.“, писаний його рукою (я порівнював до тих авто-графів Грабовського, які зберігалися в Осмоловської).

²⁾ В. Д. Спасович, Сочинения, т. VII, с. 290.

³⁾ Назване діло архіву Деп. Поліції „О составлении ссыльными в Балаганске: Кранихфельд, Грабовским, Ожиговым, и Улановско преступного воззвания“.

⁴⁾ З автобіографії М. І. Ромася, „Кат. и Ссылка“, 1927, № 4 (33), сс. 162—167.

Якутський суд 8 листопада 1891 року засудив всіх протестантів у каторгу на 4 роки, але вони оскаржили цей присуд у сенат (причому Ромась не підписав заяви про це), одночасно обравши В. Д. Спасовича за свого оборонця. В сенаті справу розглядали 9 березня 1892 р. Після блискучої промови оборонця сенат присудив всіх на заслання «на поселение в отдаленнейшие места Сибири»¹⁾.

На кінці 1892 р. (чи на початку 1893), Грабовського, Краніхфельда і Улановську (дружина останнього) заслали у Вілюйське, Якутської округи—туди саме, де жив М. Г. Чернишевський; через 1/2 року прибув до Якутського й М. І. Ромась.

Тут перебував Грабовський до 1896 р., коли йому дозволили жити в самому Якутську, звідки 1899²⁾ він переїхав до Тобольську.

М. Вілюйське положене за 700 верстов від Якутського (на північний захід) і їхати до нього треба через тайгу й болота; на всі сторони навкруги—тайга, подекуди—зовсім дика, де не ступала ніколи нога людини. Про Вілюйське Чернишевський писав:

Вилуїск—нещо в роде маленького оазиса среди пустыни, да и сам этот оазис почти ничего не производит. Даже скотоводство в городе ничтожно: кругом города пески, леса и болота... Вилуїск это по названию город; но в действительности это даже не село, даже не деревня в русском смысле слова,—это нечто такое пустынное и мелкое, чему подобного в России вовсе нет³⁾.

Фактично, в самому Вілюйську Грабовський мешкав не довго, бо скоро переїхав у с. Нюрбу, Мархинського улусу, за 300 верстов на захід від Вілюйська, до Краніхфельдів, які завели там деяке власне господарство, за-для чого одержали наділ і побудували хату. Тут, в Нюрбі зустрів його й Ромась, і згаданий вже О. Шетліх; бували тут у нього й інші товариші з Якутського, в їх числі Григорій Осоловський, Павло Лозанов та Микита Левченко. Сумне життя чекало на Грабовського тут. Пошта надходила до Вілюйська один раз на місяць, книгозбірні в місті нема, освічених людей тільки й єсть, засланці, яких порозселено поза містом, за 200—300 верстов; взимку—дуже короткий день, люті морози.

Январь в Якутской области,—читасмо ми в одного з „Якутян“, неумолим; неделями стоит под 50 по Реомюру, ниже 40 не падает. Туманно тогда, небо тускло, солнце медное, с тремя бледно-радужными отсветами сверху, а то еще с мечевидными лучами от них. Мерцают приполярные призраки сквозь туман в бледно-радужном ободке,—какое то диво нездешнего мира... Повисит это диво низко над белыми долами и гор, озер таежных и скванных рек, увидит, что все тут в порядке: нигде на белом кладбище ни шороха—и прочь, никого не обогреть, ничем не порадовав⁴⁾.

А як важко було виносити ці морози завжди хоровитому Грабовському, та ще без достатнього одягу—про се годі й казати. А треба було якось жити, коротаючи часи страшної нудьги та одержуючи 12 карб. «казенного пособия» на місяць.

Тут, у цій страшній схованці від усього світу, в ці саме роки (1893—1901) найбільше розвинувся хист його, як поета: тут і написав він найкращі свої вірші.

М. Поляков згадує, що вже в бузирській тюрмі Грабовський почав віршувати:

¹⁾ Спасович підкреслював, що „балаганці“ „осуждают систему, кидающую сотни людей в полное распоряжение этапных офицеров, смотрителей тюрем и целого легиона Осташкиных, воспитанных на почве безпашашного сибирского прощавола (Спасович, *op. cit.*, с. 309).

²⁾ Сьогобочний цитує листа Грабовського з Якутську від 1896 р.; сам Грабовський в автобіографії пише, що туди він приїхав через 6 років (з 1892) життя в Вілюйську, а через 2 роки (значить—у 1898) виїхав у Тобольск; Поляков для останнього переїзду визначає 1899 р., а Шетліх каже, що р. 1897 Грабовський виїхав з Вілюйську. За відомостями Осоловської (дружини карійця), Грабовський і р. 1899 жив іще в Якутську; це свідчать і дати його писань по сибірських часописах і наліше його на фотографії, подарованій Осоловським.

³⁾ Чернышевский в Сибири, Переписка с родными, вып. II.

⁴⁾ Майнов, На закате народовольчества, „Былое“, 1922, № 18.

Он отличался большими версификаторскими способностями. Стены этапных зданий были усеяны длиннейшими шуточными стихотворениями, повествованиями о нашем этапном путешествии... В литературе черпал он и силу преодоления своего недуга, и художественное и нравственное удовлетворение, как национально-настроенный человек и как писатель и поэт, завоевавший себе хотя скромное, но всем грамотным Украинцам известное и уважаемое имя¹⁾.

Сам Грабовський, в автобіографії²⁾ згадує, що іще з іркутської тюрми він «почав посилати до галицьких часописів вірші і де-що прозою, а також листуватись з українськими писателями». Вірші й листи від земляків були йому єдиною втіхою. Тим-то він так нетерпляче, як згадують товариші, чекав на пошту; за-для цього він пішки йшов з Вілюйську і потім з Якутську верстов 30, на зустріч пошті. Тим-то й листи його звідти були такими сумними.

Чимало довелось мені блукати по світах, — писав він р. 1894 з Вілюйську, — чимало лиха, неприязна доля шпурляла мене посеред життєвого моря; то й не знаю вже, чи діжду коли кінця-краю своїм митарствам нескінченним, чи побачу хоч ще раз свою країну рідну з її горем невсипущим та радощами.

М. І. Ромась в цитованій автобіографії згадує, що Грабовський страшенно нудьгував у Нюрбі: «Грабовський... очень скучал, вел довольно оживленную переписку с Сигидой, Якубовичем³⁾ и многими другими товарищами, писал много стихотворений на украинском языке, переписывался с И. Франком и Павликом в Галиции, и тосковал по Украине без конца»⁴⁾.

Що сумував Грабовський—про це знали всі його товариші, і иншим, як не сумним, ніхто його там ніколи не бачив. «Завжди він був сумний, небалакучий, якийсь захований в собі»,—згадував про нього Г. Ф. Осмоловський.

Та як почуватися тому,—наче б у відповідь на це писав сам Грабовський,—у кого там десь, далеко, осталося все найрідніше та найдорожче, кому все ще вчувається з-під стогону неперехідних борів чарівний згук рідної мови, доноситься джурчання сріблястих потоків, а в очах миготять принадна блакить теплового південного неба“... „Ніколи ще, здається, безнадійність та зневіра не огортала мене таким сумом, ніколи не захмарували мого зору, як саме нині. Кругла самотина ніколи не дошкуляла так... Я призиваюся до думки, що згину тут, серед тайги, в самотині, не діждавшись кращої днини. Що найгірше—це одиноцтво, кругле, страшенне, без надії, що воно коли-небудь скінчиться, що заставляє навіть тратити всяку ціль життя»⁵⁾.

Життя, справді, було сумне й тяжке й світлими точками в ньому були лише дні прибуття пошти та відвідування товаришів. Разів 2—3 протягом зими де-хто з товаришів-засланців рушав подорожувати—відвідати товаришів, оселених по різних «улусах» та «наслєгах». За-для цього в Якутів наймали коняку «в тело» за 1½—2 карб. у добу; на цій коняці й «розвальнях» їхали до одного товариша, забирали його, їхали до третього й так далі. Гостювали, привозили звістки, книжки, журнали, часописи; возили й книжки з нелегальної книгозбірні, що знаходилась у Чурапчі (200 верстов на північ від Якутською) в хаті Г. Ф. Осмоловського. Цей останній мав власну хату, яку потому подарував товаришеві, коли переїхав до Якутську. В цій хаті часто збиралися засланці, ті, що їхали в Якутське, або з Якутського, неодмінно спинялися на день два в Осмоловського. Книгозбірня ця, як оповідає цитований вже Ястремський, склалася як з тієї, що її був заснував М. С. Тютчів у Жехсогонському улусі, так із тих книжок, які Ястремський потайки перевіз

1) „Каторга и Ссылка“, 1924, № 5 (12), с. 302.

2) „Літ.-Наук. Вістник“, 1903, кн. IV, с. 52.

3) Надія Костянтинівна Сигіда, як вже згадувано, померла від отрути на Карі 7 листопада 1889 р. і тому з Нюрби Грабовський не міг вже з нею листуватися, — Ромась помилявся; а Сигідю Грабовський йшов етапом з Москви, і, як свідчить цитований Поляков, в неї закохався. Сигіда буцім то казала Полякову: „Что мне делать с Пянько?“ („Кат. и Ссылка“, 1904, № 5 (12), с. 208.

4) Цитована автобіографія, с. 164.

5) Гр. Сьогобочній, *op. cit.*, с. 15.

з Кари. Хоча й рідко, але приїздив сюди й Грабовський, читав вірші, одного разу прочитав вірша «Я не завидую рабам»¹⁾.

Я не завидую рабам,
Що позивали до неволі,
Ні тим приборканим пташкам
Що не літали в чистім полі.
Усім годити, потурати,
Над братнім горем не тужити,
А супокій за ціль обрати...
Хіба ж для цього варто жити?

Хто без жалю од себе гнав
Найкращі людські почування
Той не знає, та й не знав
Ні щастя в світі, ні кохання.
Кому не важко—що й казати,
Рідніше душу в яму класти
Ще ж гірше—серцем замерзати
Так самотою і пропасти.

О. Шетліх, який мешкав тоді у Вілюйському, згадує, що «Грабовський любив говорити лише про Україну та Галичину і, як поет та ідеаліст, не дуже заглиблювався в програмові та партійні тонкощі, хоч і з охотою дослухався до суперечок на ці теми». «Від нас західників,— продовжує Шетліх, він сподівався дізнатися, як стоять справи в Галичині, з якою він мав безперервні звязки і куди надсилав свої поетичні твори»²⁾. Осмоловський та І. М. Ромась порадили Грабовському писати й до сибірських часописів, і він на це згодився, почав надсилати дописи у «Степной Край» (Омськ), «Сибирский Листок» (Тобольск) та «Восточное Обозрение» (Іркутськ). В перші два часописи він писав і з Вілюйську, і з Іркутську, в другий із них із Тобольську; в «Восточное Обозрение» він писав з Якутську та з Тобольську, надсилаючи лише вірші.

В дописах своїх він змальовував сумними рисами сибірське життя: поневір'яння Якутів; здріства «начальства», темні звичаї купців, міщан—невсипуче п'яцтво, азартну гру в карти. Писати про тяжке життя засланців та бідоласних сибірських «бродяг» (карних), тоді було не вільно, та й перелічені теми, що їх обрав собі Грабовський, були надто ризиковані. Дивно навіть, як редакція «Сибирского Листка» випускала на свої шпальти дописи ці за підписом «Панько». Що правда, власником цього часопису була дружина засланця Костюрина, а сам він—Віктор Костюрин (також колишній карієць, засуджений року 1878 у справі 193-х на заслання, а р. 1879 у справі Малинки й Дробязгіна в Одесі на 10 років каторги), хоча й неофіційно, був так би мовити, душею всієї видавничої справи. Але, тим більше ризиковані були саме в такому часопису дописи Панька.

Наведу, як приклад, уривок з одного допису (заголовок: «Из Якутской жизни»), в якому Панько, розповівши про поневір'яння бідного Якута, якого розорили начальники та старости («князья»), писав:

Везде меня поражала бедность, везде передо мною вставали картины человеческого существования, лишь только я входил в якутскую юрту или встречался с местными жителями. До невозможности грязные, в ужасающих отряпьях, с отмороженными носами и щеками, большей частью слепые, таковы были преимущественно мои первые знакомцы из якутов. Сердце сжималось при виде края сурового и нечеловеческого...³⁾.

І се писалось в часопису, в якому трохи чи не поруч містили оповідання Івана Кронштадського про те, як йому «Всеvyšний Промысел судил быть свидетелем последних минут Нашего Великого Государя—Миротворца»!

Влітку, коли сніги таяли, починались білі ночі, й на Лені весело вигукували перші пароплави, Грабовський і зовсім переїздив до Вілюйського, де були товариші, де можна було мати нові й певніші вісті з України. Начальство—ліберальний справник Фелікс Кочаровський (або дом його усунуто за «послаблення»), ніколи не перешкодив. Як розпо-

¹⁾ Вірш цей, надрукований р. 1917 в «Художньому альбомі» «Україна» (с. 56) виданою С. Г. Волченком в Полтаві. Що в інших виданнях наддніпрянських його, оскільки мені відомо, не вміщено, то подаю його тут.

²⁾ О. Шетліх, Спогади про П. А. Грабовського, «Черв. Шлях», 1927 р., № 3, с. 142—144.

³⁾ «Сибирский Листок», № 30 від 26 травня 1894 р.

відав Шетліх, Кочаровський колись жартуючи казав Грабовському, «щоб написав до своїх, аби вони надсилали йому газету в міцніших конвертах, бо й він може читати його нелегальну українську газету» («всі ми мали зброю, листів він не передивлявся»,—додає Шетліх). Дозволялось застанцям бувати в будинку, де мешкав Чернишевський—над самим Вілюєм. Одного разу, як згадує Осмоловська, коли вони були в цьому будинкові, увагу всіх притягли до себе відомі словники Рейфа, що стояли, поруч з іншими книжками, на полицях в хаті Чернишевського¹).

Дозволялось брати і ці словники, і інші книжки: брав хто і що хотів,—про повернення й мови не бувало. Грабовський мав на думці вчитися чужих мов. А на словниках Рейфа були якісь нотатки Чернишевського,—дрібненьким, семінарським «бісером»... Звичайно, мов не навчився Грабовський, хоч йому і дуже хотілося того, бо ж він робив вільні переспіви з європейських поетів, користуючись тими російськими перекладами, що їх робили товариші. Такими перекладами, як свідчить Поляков, користувався він іще в бутирській тюрмі, бо він не знав жодної чужої мови, окрім «кажеться, враждебно-родственного польского».

Щодо російських віршів Грабовського в «Восточном Обозреніи» (за підписом П. Г.), то вони, уявляючи собою переробки його українських поезій були досить слабенькими з боку стилю й техніки віршу²).

Наведу, як приклад, останній російський вірш Грабовського «Журавли», вміщений в «Восточном Обозреніи», в № 101, від 6 травня 1900 р.:

„Журавли“.

Над цепью темных гор, над полем опустевшим,
Над лугом сумрачным, над лесом пожелтевшим,
Над этим адом наших мук кромешным
Несетесь вы с клокотаньем безуспешным
От бедных хат, от нищенских селений,
Где гинет сила юных поколений...
Во тьме, в грязи веками прозябая...
Куда лазурь влечет вас голубая?
Куда, куда? В край зелени и света
Стремитесь вы без всякаго запрета,
Царя над грустной, хмурою землею?
Так обождите! Брат ваш здесь томится
С крылом подбигым—скоро взор затмится...
О, где вы, где? Возьмите в путь с собою!

* * *

Посланцы севера! В далеких южных странах
В богатом крае роскоши и песен,
Поведайте о вечной мгле—туманах,
О том, как мир наш и угрюм, и тесен.
Поведайте о нищете ужасной,
Слезях горючих, о ночах бессонных
О черством хлебе, скорби ежечасной,
Волзненных отчаяния столах.
Поведайте: что гонит вас в чужбину,
Что заставляет с родиною проститься?
Оплачьте нашу горькую судьбину,
А если рок и там, как здесь, глумится
Над бедняком, лишенным часто крова,
Тогда молчите—никому ни слова! П. Г.

¹ Словники Рейфа були тоді дуже коштовним виданням („Параллельные словари языков русского, французского, немецкого и английского, для употребления русского юношества, по словарям Академии Российской, Французской, Аделунга Гейнзуса, Джонсона, Вебстера и по другим Лексиконам составленные Филиппом Рейфом. Санкт-петербург и Карлсруэ. 1853, 1858, 1868“).

² Про це читаємо і в цитованих спогадах Рклицького, який признає, що російські вірші Грабовського „були просто ні на що не здатні“, були „шаблонові й переповнені загальними місцями та виразами“—Рклицький, *op. cit.*, с. 204.

Хіба ж безпорівняння не кращий той же вірш, але в українській формі (питую його закінчення):

Так летить же в край південний,
Сухі ниви напувайте,
Щоб не гинув люд нуждений
Тихим вітром повівайте!

Скажіть щире привітання
Всім коханим, всьому краю,
Як сумую з безталання,
Як за ними умираю.

Влітку Грабовський взагалі відживав, веселішим ставав. Шетліх каже, що він частенько «ходив до озера Сисіюль за 3 верстви до Якутська при шляху, прислухатися, чи не чути поштових дзвінків».

8 грудня 1896 р. Грабовський переїхав до Якутську й захорував після довгої й тяжкої дороги, при чому з горла пішла кров. «Приїхав,—писав він в листі на Україну,—і першим чином занедужав: двоє суток текла кров, мучив віддих. Лікар казав, що хвороба в легких, гниють, праве понівечене. А ще треба калатати цілих 10 років! Не дурю себе надіями може на весні лопух зросте наді мною»¹).

Але ж у Якутському Панькові було вже значно краще: і місто більше, з деякими ознаками культури, і товариство чимале.

Якутське тоді налічувало по-над 5 тисяч чоловіка мешканців, була в ньому книгозбірня громадська, був невеличкий краєзнавчий музей (в ньому був якийсь час за консерватора Осмоловський), були й аматорські драматичні вистави; була й лікарня, й аптека, й школи були, нижчі й середні, були й лікарі й адвокати... А головне—колонія політичних засланих була й велика й різнобарвна щодо складу: були й народники, й народовольці, були й поляки-«пролетаріятці», були й молоді еседеки—«адміністративні», були навіть і такі перестарки, як «нечайські салдати». Всі вони мешкали під поліційним доглядом, одержували «пайкових» 12 карб. на місяць, але дозволялося й заробляти: хто служив по установах (Осмоловський—в музеї, Статистичному Комітеті, Давиденко—в прокурора), хто заробляв тимчасовою працею у комісіях та етнографічних експедиціях, хто заробляв ремісництвом (як Феохарі, Дулемба та Лозянов, який відкрив в Якутському фотографію)²), дехто давав репетиції учням (усплавився в цьому і згодом відкрив легальну школу для якутських дітей Всевол. Мих. Іонов). Не було заборони передплачувати й одержувати всілякі журнали й часописи, а на руках було багато й нелегальної літератури. На 12 карб. важкувало було існувати, хоч все було дуже дешево: м'ясо—2 карб. пуд, масло—50 к. «безмен» (2½ хунта) і т. п. Більшість політичних ходило харчуватись до поселенки з «варних («бродяжка») Мотрони Васильовни Непомнящої, що про неї так тепло згадує Ю. Стеклов у спогадах³). Ця добра жінка годувала за 20 коп. добрим обідом, і в хаті її, яку прозвали «улусною» (бо туди завітали всі, хто приїздив до Якутського з Улусів), було завжди людно,—був тут справжній клуб⁴). В «улусній» бували й диспути, але бували вони й на помешканнях, особливо ж часто в Осмоловського, який одружився з місцевою вчителькою. Диспутували здебільшого народники («старики»,—звалися вони в Якутському) з еседеками, серед яких були там Ф. Кон, Ю. Стеклов, Г. Циперович, Хинчуж (тепер—видатні радянські діячі). «Молодь»—еседеки нападали і на ідеологію «стариків», і навіть на деякі риси побуту: вони негативно поставилися до праці в урядових установах, до того, що дехто співав в церковному хорі. Диспути з приводу принципів питань бували гарячими, довгими: Катін-

¹) Гр. Сьогобочній, *op. cit.*, с. 16.

²) Звідки й вийшли портрети Грабовського, Осмоловського, Левченка, що ми маємо тут.

³) „Каторга и Ссылка“, 1923, № 6, с. 71—92.

⁴) В книзі Кротова „Якутская ссылка 70—80-х гг.“ М., 1925, є фотографія засланих-харчовників Матрьони Васильовни, із нею самою, її чоловіком та сином, певне, роботи того ж Лозянова.

Ярцев, згадуючи про життя засланців, каже, що диспути ці були такими ж, як і «повсюду на Русі в конце 90-х годов». «Капитал» Маркса,— продовжує він,—«обсуждался тогда горячо и страстно. Уже знакомство с 1-м томом являлось признаком начитанности. 2-й и 3-й том читали немногие. Произведения Г. В. Плеханова, как «Наши разногласия», «К вопросу о развитии монистического взгляда на историю», «Обоснования народничества в трудах Г. Воронцова» были в числе тех книг, на которых воспитывалось наше поколение... К нам доходили произведения Эд. Бернштейна. Его книгу «Die Aufgabe»—я реферировал перед товарищами. Популярностью среди ссыльных ревизионизм не пользовался»¹). «Старики» на цих диспутах завжди мали авторитетного лідера—«Филиппыча»—згаданого вже В. П. Троцьанського (П. Г. Жуковського). «Панько» (це був не лише літературний псевдонім,—так звали його всі) і на цих диспутах був завжди мовчазний, сумнівний, говорив рідко, а коли говорив, то завжди був за народників. Ми вже читали згадку про нього Ф. Кона, який іще сказав про Панька: «Это был верующий, сектантски реагирующий на всякие отступления от догмы, признаваемой им за святыню. На Каре было немало «народников», но Грабовский даже по сравнению с ними казался ветхозаветным»²).

Панько й тут весь віддався своїм літературним заняттям: писав вірші, писав дописи до газет, листи писав на батьківщину й у Галичину, записував те, що чув від товаришів про їхнє життя й революційну діяльність. Безперечно, жив він багатим розумовим життям, хоча й не помітним зовні; він бо взагалі був тихенький, скромненький, мовчазний. О. Шетліх в цитованих спогадах висловлює жаль, що не збереглися після смерті Грабовського його цікаві зшитки; Е. К. Пекарський пише, що Грабовський переписав був за для себе рукопис «Каракозівці» Вяч. М. Шаганова про Чернишевського і «видав її в Праці на українській мові»³). Щоби мати більше матеріалу за для своїх творів, Грабовський ходив від одного товариша до другого; завжди, увійшовши, у кожусі й валянках сідав ближче до грубки й слухав, що говорили; бувало, що перебирався він жити днів на 2—3 в «улусную» Мотрони Васильовни, особливо, коли там був великий «з'їзд» улусників, або ж, коли приходила нова «партия» засланців. Любив він іще жити в хаті Генриха Дулемби, до якого почував приязнь і який йому платив тим же. Проте, здається, всі любили цю милу, хорошу людину. Генрих Дулемба був Поляк «пролетаріатець», робітник-«мидловар», старенький вже, але дуже моторний, жвавий. Родини він ніколи не мав, і його невеличка «квартира» на передмісті («за логом»—тоб-то за яром) завжди правила за перший притулок всім «новичкам», що приходили з «партією». Сам він жив дуже бідно, голодував (заробляв, як тесляр, та дуже мало), але завжди був радий прийняти гостей і віддавав їм останнє. «Старий холостяк, с нежной душой, он весь отдавался заботе о приезжающих, особенно семейных», згадує про нього Катін-Ярцев⁴). Він завжди бігав до «полицейського управління» довідатися, чи не прийшла нова «партия». Одного разу (р. 1897) він, захекавшись вбіг до Осмоловських із радісною звісткою «Партія пшишла! Партія пшишла!»⁵). На цей раз прибуття партії було справді великою подією, бо прибули «шлісельбуржці».—прямо з Петербургу—Шебалін, Мартинов, Янович («пролетаріатець») та Суров-

¹) Катін-Ярцев, В тюрме и ссылке, „Кат. и Ссылка“, 1925, № 3 (16), с. 138.

²) Ф. Я. Кон, *op. cit.*, с. 89.

³) Э. К. Пекарский, Из воспоминаний о каракозовце Шиганове, „Кат. и Ссылка“, 1924, № 3 (10), с. 214.—Мені, на жаль, не пощастило побачити цю роботу Грабовського і навіть перевірити це свідчення.

⁴) *Op. cit.*, с. 135.

⁵) Дулемба розмовляв на своєрідному воляшюкові, що його звали: „язык пана Дулембы“.

цев. Їх усіх засиляли ще далі, але вони спинились на кілька днів у Якутському. Їм дозволили прийти до товаришів, і в Дулемби, і на помешканні Осмоловських, де влаштували навіть «вечір» на пошану прибулих, їх вітали дуже тепло (про це згадує і Стеклов в цитованій статті, с. 88).

Взагалі слід сказати, що, не зважаючи на ідеологічні розходження, жили всі дружньою сім'єю, допомагаючи тим, хто найбільше бідував. На фоні ж темрявого життя якутських міщан, купців та урядовців, які «без просипу» пиячили, грали в карти, бешкетували (а й платні ж одержували тоді урядовці—15—20 карб. на місяць!), життя засланців, хоч і яке нужденне й сумне, було світлим і культурним явищем: взяти хоча б їхні розваги—диспути, вечірки з читанням у голос, екскурсії—прогулянки «в провінцію» (як каже Стеклов)—в сел. Мархинське (8 верст від Якутського), або в с. Павлівське.

Р. 1897, одного дня, прийшла до Грабовського велика радість: прислали йому з України альманах «Складку», а в ньому вперше по цей бік кордону було надруковано його поезії: «Дітям», «Пустка», «До», «Народові Єврейському», «Всі жита грозою збито»¹⁾.

А ці вірші дуже характерні для Грабовського-поета: поруч із малюнками, писаними його м'якими, похожими фарбами («Всі жита грозою збито»), маємо поезію, що малює його, як поета-громадянина («Народові Єврейському»).

Таке було життя Грабовського в Якутському. І тут він, завжди почувуючи себе недобре від хвороби, що все більше і більше руйнувала кволий його організм, трохи відживав з весни—коли чути було на Лені витук першого парошляву (а бувало це в 20 числах травня ст. стилю)...

Р. 1899 Грабовському вирішили закінчення заслання і дозвіл оселитися «вільно» десь у Сибіру. Він обрав м. Тобольське, куди й переїхав того ж року, приписавшись там до міщанської громади. Про життя його там ми знаємо дуже мало, бо ще ніхто з сучасників-тоболяків не відгукнувся. Відомо лише, що хвороба його й там робила сумне своє діло, що він там знайшов працю у ветеринарному відділі губерньського правління, а місяців за 2 до смерти призначено його на секретаря «губерньского совещания о нуждах сельско-хозяйственной промышленности», писав статті у «Сибирский Листок», одружився, але бідував і сумував, як і в Якутії.

29 листопаду (ст. ст.) 1902 р. Грабовський помер від сухот. В «Сибирском Листке», в № 95 від 1 грудня того ж року з'явилося таке оголошення:

+

29 ноября скончался послѣ тяжкой болѣзни
Павель Арсеньевичъ ГРАБОВСКИЙ.

Литинъ въ пятницу и субботу въ 6 час. вечера;
выносъ тѣла въ Ильинскую церковь изъ квартиры
въ д. Ермолаева въ воскресенье въ 9 час.

О чемъ жена извѣщаетъ друзей и знакомыхъ.

В № 96 того ж часопису, від 5 грудня вміщено теплу статтю-некролога В. Костюріна «Павел Арсеньевич Грабовський», в якій сказано, що після Панька лишився син 2 років і дружина,—учениця місцевої фельдшерської школи, що поховали Панька—згідно з його бажанням, недалеко від могил декабристів, поруч із могилою Кюхельбекера, що на

¹⁾ Складка. Альманах. Року Божого 1897. Спорудив К. А. Білиловський, СПб, 1897. Поезії Грабовського за псевдонімом „Павла Журба“, сс. 93—96.

могили покладено вінки: від товаришів з установи з надписом «безкорыстному труженнику и дорогому товарищу»; від «друзей», із незабудок з надписом: «малорусскому поэту» від редакції «Сиб. Листка» («как символическое пожелание, чтобы стихотворения покойного не были забыты дорогими ему сердцу украинцами»—додає від себе Костюрин) і ще один віночок без надпису.

В некролозі іще сказано: «Скромность и бескорыстие были отличительными чертами покойного... Земляки Грабовского должны собрать и издать его произведения. Писателям малорусским лучше, чем кому либо известно, что сотрудничество Грабовского в маленьких изданиях или не оплачивалось вовсе, или плохо оплачивалось».

Інші Українці-народники в Якутії. Як уже згадувалось, окрім Грабовського були на засланні в Якутії Українці-народники: М. Левченко, П. Лозянов, Г. Осмоловський, С. Феохарі, М. І. Ромась, М. А. Ромась, О. І. Михалевич, В. Г. Мальований. Мешкали вони в Якутії не всі одночасно й не всі однаково: дехто був засланий адміністративно, дехто одбував заслання після відбуття каторги.

Михайло Іванович Ромась був лише Українець з походження й ніколи за часів своєї революційної діяльності, оскільки це видно з усіх відомих матеріалів про нього, за Українця себе не вважав, хоча О. Шетліх в цитованих спогадах згадує про нього, як про Українця. Народився він р. 1866 в Миргородському повіті на Полтавщині, вчився в сільській школі та в лубенській гімназії; з 1885 р. почав «ходити в народ» по селах Миргородщини й Хорольщини, р. 1888, коли був гімназистом 8 класи, був заарештований в Катеринодарі й відправлений в бутирську тюрму. Тут він зустрівся з Грабовським, який вважав його за свого друга й земляка. Потім, як вже знаємо, він сидів з Грабовським в іркутській тюрмі і був засуджений в тій же справі «балаганців» на поселення в Сибіру і знову зустрівся з Грабовським у Вілюйському (р. 1893), а р. 1898 переїхав у Бодайбо й служив там на «приисках» діловодом до 1900 р., коли виїхав до Петербургу. Звідти його знов заслали в Єнісейську губерню. Р. 1903 він повернувся у Миргород, де його знову заарештували й заслали в Коливань; повернувся р. 1905 і проживав у Полтаві, а помер р. 1927 у Москві¹).

З цитованої вище автобіографії видно, що М. І. Ромась справді був другом Грабовського, але цим і обмежується все, що зв'язувало його з Українцями; навіть і в автобіографії він не називає себе Українцем.

Михайло Антонович Ромась був Українець і з походження і з виховання. За молодих років стояв близько до українського руху, але так само як і попередній, як революціонер, в роки свого розумового розцвіту, зв'язків із українським революційним рухом не мав. З походження він був Киянин, (народився на Чернігівщині), був робітником на залізниці. В другій половині 70-х років увійшов він у київські революційні гуртки і був там дуже популярний. Заарештовано його р. 1879 й заслано «за пропаганду» у Вологодську губ., звідки—у Якутію. Короткий час був він у Нюрбі під Вілюйським і тут зазнайомився з Грабовським, але заслали його далі, в Намський улус, де він, як було відомо товаришам в Якутському, дуже бідував і голодував. Р. 1884 повернувся до Києва, а з 1897 по 1902 р. знову був засланий у Вілюйське за приналежність до т. зв. «Партии Народного Права». Про його діяльність в цій партії дещо розповідає М. Горькій в «Моих университетах»²). Про М. А. Ромася згадує В. Г. Короленко в IV т. «Истории моего современника», оповідаючи про своє життя в Амзі (Сибір). Згадує про його молоді роки й М. Р. По-

¹) Автобіографія, „Кат. и Ссылка“, 1927, № 4 (33), сс. 162—167.

²) Сс. 77—122. Про „Партию Народного Права“—„Былое“, 1907, № 7.

пов, характеризуючи його, як «чистої крові малоросса»¹⁾. Після революції 1905 р. Ромась мешкав в Севастополі, а після 1917 р.—в Одесі, де й помер року 1923 або 1924-го²⁾.

Опанас Іванович Михалевич,—відомий представник «українофілів» старої генерації. В студенські роки він був членом київської Старої Громади (р. 1873) і членом гуртка Ф. К. Вовка, а р. 1875 його було на короткий час вислано на Волгу. Скінчивши університет, працював, як земський лікар, на Чернігівщині та Полтавщині, потім з р. 1878 в Єлисаветграді³⁾, де заснував, разом із Стрижевським (автором відомих казок) український гурток, в складі якого були О. О. та С. Ф. Русови, Тобілевич, Саксаганський, Садовський, Кропивницький, Липтварьов, Грабенко (письм. Андрій Конощенко) та інші⁴⁾. Гурток цей, хоча й додержував народницьких традицій, зосередив свою роботу виключно на питаннях культурницької пропаганди й фактично далі невдалого й вузького розповсюдження 2—3-х книжок не пішов. Сам Михалевич, як згадувалося, заходився перекладати на українську мову нарис політичної економії Міля.

Р. 1884 Михалевича заарештували, та швидко звільнили й віддали під догляд поліції, але року 1886 знов заарештували і заслали в Сибір, в «Тункинское селение» (Іркутської округи), а потім в Якутське. Про Михалевича згадує також В. Г. Короленко⁵⁾. На засланні був Михалевич 10 років і повернувся знову до Єлисаветграду, де перебував ще й р. 1907⁶⁾.

Дуже мало знали якутські політичні засланці 80-х років видатного українофіла Володимира Григоровича Мальованого,—може тому лише, що мешкав він у Якутському недовго. Цей видатний представник Одеської Громади 70-х років⁷⁾ був засланий до Сибіру двічі: перший раз без строку в 1879 р., але двічі тикав і перебував у Драгоманова в Женеві (1881—1883 рр.), потому знову поїхав на Україну, але в Києві його пізнали, заарештували (р. 1883) й відправили в Киренське, а звідти, р. 1889—в Якутську округу. В самому Якутському Мальований, як згадує Феохарі, жив рр. 1889—1890. Це була людина освічена, непохитна в своїх поглядах, дуже близьких до народовольців; він дуже сумував і цікавився звістками з батьківщини. Але в його часи в Якутському не було ще Українців-земляків, і тому був він там цілком самотній. Його перевели р. 1890 чи 1891 до Томську, де він і помер 1893 р. в лікарні від пістряка шлунку⁸⁾.

¹⁾ М. Р. Попов, Из моего прошлого, „Минувшие Годы“, 1908, № 2.

²⁾ Див. також—Балабанов, с. 51. Кротов, Якутская ссылка, с. 213. Балабанов прозиває Ромася „Михаил Ромасев“,—так, як писалося в жандармських протоколах.

³⁾ Ол. Рябінін-Скляревський, З революц. українськ. руху 1870—1880 рр.—Єлисаветський гурток, „Україна“, 1927, № 4, с. 122—123.

⁴⁾ Того ж автора: Одеська Громада 1870-х років, „Україна“, 1926, № 5, с. 123.

⁵⁾ „Русск. Богатство“, 1903, № 6, с. 95.

⁶⁾ В „Былом“, 1907 р., № 6, с. 123 і 157 сказано, ніби-то Михалевич був засланий на Кару, але це не стверджується.

⁷⁾ Про нього докладно в статті О. Рябініна-Скляревського „Одеська Громада 70-х років“, „Україна“, 1926, № 5, сс. 117—137.

⁸⁾ Закінчуючи поки що на цьому публікацію розшуків даних про Українців-народників, мушу знову сказати, що я вніс у перелік цей лише людей, про українство яких я зустрічав десь більш-менш певні відомості. Я не зважився приєднати до цього переліку, наприклад, карійців: Калюжного, Олександра Андр., мічмана з Миколаїва, хоча про нього, як про „українофіла“ сказано в статті О. Рябініна-Скляревського в „Україні“, 1926 р., № 5, с. 127, виноска (де неввірно названо його Олександром Методієвичем), Калюжного Олександра Методієвича, полтавця, студ. харк. університету, Калюжного Ів. Вас., з Харківщини, також студента харк. університету, Кравцова Вас. Христофор., з Волині, студ. квіт. університету (про нього в другій статті того ж Рябініна-Скляревського в зб. „За сто літ“, кн. I, с. 160, сказано, що він був до 1878 р. українофілом), як і інших, бо не знайшов достатніх для того даних. Сподіваюсь, що й інші дослідники збиратимуть матеріял про українських революціонерів і додадуть багато нового до моїх розшуків; це тим більш потрібно, що у фундаментальному виданню „Всесоюзного О-ва Политкаторжан“: „Деятели революционного движения“ у перших двох випусках навіть про Шевченка та Куліша не сказано, що вони—Українці.

Перші літературні кроки В. Винниченка.

Про перші літературні спроби В. Винниченка ми нічого не знаємо. Виступає він уперше на ниві української літератури з своєю повістю «Краса й сила» 1902 р., якою одразу звернув на себе увагу: в ній почувався молодий свіжий талант, який уніс в літературу нові сюжети, нову їх трактовку. Цю повість було надруковано в «Кіевской Старинѣ» 1902 р. «послѣ исправленія», як каже редактор цього журналу В. Науменко в рецензії на одну з перших літературних спроб В. Винниченка—поему «Повія», про яку я далі скажу¹⁾. Які тут було пороблено виправки, ми сказати не можемо. У цій рецензії на «Повію» В. П. Науменко каже, що «раньше всего принесъ въ редакцію Винниченко рассказъ на русскомъ языкѣ (заглавія не помню), очень жиденькій и скромно взялъ его назадъ».

Щодо «Повії» то про неї В. Науменко каже, що «это произведение В. К. Винниченка однимъ изъ первыхъ дано было въ редакцію «Кіевской Старины», но не печаталось, т. к. стихотворныхъ произведений рѣшено было не печатать вообще, а данное произведение къ тому же признано было довольно слабымъ». Треба сказати, що цей твір є справді «довольно слабій», але тому що про перші кроки літературної діяльності В. Винниченка ми нічого не знаємо, вважаю за потрібне познайомити з ним читачів.

Написав його В. Винниченко ще за студенських років, бо на обгортці, де вміщено рецензію В. Науменка, є така адреса: «Университет. Владимир Кириллович Винниченко».

Розказується в цьому творі історія селянської дівчини наймички, яку звів панич, очевидно ж студент. Коротенький зміст твору такий: починається він розмовою парубка Миколи з дівчиною Софією, яку він кохав, але яка закохалась у панича:

Що ж вийдеш, мила? не обманеш?

Софіє! серце!.. ну скажи!..

Чи вийдеш? вийдеш? і не гляне!

Скажи, Софія!.. що ж мовчиш?

Софія йому відповідає, що вона сама не знає, що з нею, діється:

Я не знаю

Хіба ж відас от той гай,

Чого хвилюється, шумить.

Йі сама, що хочу, що бажаю!

Але Микола знає, що вона кохав панича й умовляє її, щоб вона покинула службу у панича й повернулася на село до батьків, бо цей панич звів уже багато дівчат. Софія відповідає, що вона цього зробити не може, бо причарував її панич. Микола нагадує їй, як Софія обіцялась його кохати, з ним побратися, а тепер «надсміялася над ним з паничем»; він лає її гадюкою. «Злобой неситой, його скосилося лице» і він загрожує їй:

Тривай! тривай! твої ці сміхи

Сльозою кінчатся, плачем

Твої покрийтяться утихи!!

¹⁾ Переховується вона в рукописному відділі Всенародньої Бібліотеки УАН під № 622. За сприятливі умови працювати у рукописному відділі Всенар. Бібл. УАН складала свою щирю подяку Ю. П. Діяківському.

²⁾ До університету ж В. Винниченко вступив у 1901 р.; 1902 р. його було заарештовано за пропаганду серед робітників, кинуту в в'язницю і виключено з університету—А. Річцький, Винниченко в літературі і політиці, 1926, с. 12. Виходить, що ця повість припадає на 1901—1902 р.

Софія молить вибачити їй:

Прости, Миколе (sic)... ось благаю

Тебе на вклопшках... прости.

І впала долу, головою

Але в цей час появився панич, і Софію.

Його торкаючись ноги.

З глумлінням тільки подивився

На преклоненну (sic) він Софію.

Микола пішов, попрощавшись з

І довго потім стан його ще меж вербами
вимічався

На дворі було чудово: з долини віяв

Тихенький вітер і щebetав

Деся соловейко на калині;

З-за лісу місяць випливав

І землю світом обливав.

А у Софії

В душі, мов пекло. Наче змії,

Думки обкутали тугой (sic)

І одна сумніше від другої (sic)

Змінялись в серці.

Згадала вона, як кохалась з Миколою, як потім причарував її панич; згадала й застереження Миколи, але вона не вірить, щоб любий панич міг її обдурити (все це передано у Винниченка в довгому монолозі Софії). Приходить панич, дорікає їй, що вона тут когось чекала, цілує її, а потім каже, щоб вона прийшла до нього у ночі «сквозь окно» (панич розмовляє російською мовою). Дівчина обурюється, каже, що він хоче її «згубити», але панич заспокоює її, каже, що він тільки жартував, і вона

Знов сіяла

Вся щастям чистого кохання.

А бажанням

Гидким палала знов душа

. Гидка красуня панича.

Далі автор каже, що настала осінь..., будинок, панами кинутий, пустів. І Софія

Вмиаясь гіркими сльозами,

Й собі покинула село.

Цим кінчається перша частина. У другій частині розказується, як узимку, коли був великий мороз, Микола з матір'ю й сестрою сиділи у хаті й лагодили старе хамуття.

Микола дуже постарів, заріс густою

бородою,

Де-де блищить вже свинною,

Ознакою горя і годів.

Було вже о півночі, коли хтось зашкрябав у вікно. Микола вийшов і повернувся з якоюсь людиною:

За ним в полатаній свитині

Полузамерзшая (sic) людина

Ввійшла, вклонилась і упала.

А ранком бідна і не встала, і тяжко захворіла. Микола мов

З рідной, любовою дитиною,

падьгаючись з нею,

придивився до неї і пізнав свою Софію. Коли й Софія опритомнилася і впізнала Миколу, вона дуже зраділа. Коли вона одужала, так, що могла говорити, то розказала все своє життя. Вона кохала панича, але чистим коханням. І от раз панич приїхав з міста і навіз якихось ласощів. Коли вона попоїла цих ласощів; то

наче сила

Яка все тіло запалила,

Я мов, сказала, на очі

Наліг туман, вся кров палала...

Я вся трусилаєсь... і дівочий

Забувши сором, батька й мати,

На все згодилась...

Почалося тяжке життя, всі сміялись з неї, і коли настала пора їй родити, то пани хотіли її прогнати, та челядь упросила, щоб залишили, поки Софія зможе кудись піти з малою дитиною. Коли ж народилась дитина, то пани віддали її у «воспитательный», а потім прогнали й Софію. Софія три дні стояла на бульварі й вижидала, щоб хто-небудь найняв її. Нарешті до неї підійшла якась Єврейка і згодила її йти за нею. Ця Єврейка привела її в дім розпустити. Що було робити? До панів вертатись вона не хотіла: краще смерть! П о т о м¹⁾ хліба добувати вона не могла, бо зледащіла за паничеве кохання,

¹⁾ Підкреслене в автора.

А ще до того (що ховались?) Гидкі кипіли ще бажання.
По жилах кров іще кипіла,

І почалось для неї страшне життя. Часом вона згадувала своїх батьків, і тоді гірко плакала, а часом мов скажена робилась: гуляла, пила, співала, танцювала, з гостями билася страшенно й в часті сиділа. Раз прийшов до них її панич. Побачивши його вона скипіла,

Заграла п'яна кров моя. Піднявся крик, мене схопили,
І я, накинувшись, вчишилась Зв'язали руки, всю побили
Йому у чуба. Та куди! І у кімнату однесли.

Хазяйка мовчала, бо Софія була крапца за всіх і найбільше здобувала їй грошей. А Софія після цього знову пила, і знов гуляла. І от раз забаяжалося Софії поїхати в той «воспитательный», куди віддали її сина. Забрала вона з собою і всіх своїх (неясно, може й гостей) і коли вони там сміючись усе розглядали, вона від жалю вся дріжала і все оглядала дітей, бажаючи пізнати свого сина. Але не пізнала. Так минали роки. Вона стала, як усі:

Так саме й крала гаманці Мене за те.
З рещень гостей, так саме й били

Нарешті вона захворіла на погану хворобу і пролежала в шпиталі щось з сім місяців. Після цього вона вже не хотіла жити в домі розпусти, а пішла служити. І в кого тільки вона не служила:

В панів робила, в мужиків, В Расю навіть заїзжала.
Дітей качала у Жидів, А полюбовників що мала!

Нарешті просиділа в тюрмі два роки: вона служила у панів і
Серебра
рублів на сорок там украла.

Після в'язниці вона ще рік служила, а потім застудилась і знов поїхала у шпиталь. І там тільки «прозріла» і вирішила повернутися у рідне село, щоб там померти. Закінчуючи свою довгу сповідь, Софія просить своїх хаздів (Миколу і його матір), щоб вони взяли ті гроші, що вона заховала у хусточку, і поховали її, бо вона чує, що скоро вмре.

І правду бідна предрекала: Ще світом трохи понудила
Ще тижнів з двоє проскрипіла, І богу душу віддала.

Уся повість розподіляється на дві частини: перша має 299 віршів й описує, як ми бачили, історію кохання Софіїного до панича. Цю частину можливо написано під впливом першої частини повісти Нечуя-Левицького «Бурлачка» (1881 р.), де теж описується, як Василина покохала щиро панича Ястшебського, хоч раніше кохала парубка Василя, як цей Василь остерігав її, кажучи, що через цього панича не одна вже дівчина на селі плаче. Коли згодом, як Василина вже цілком закохалась у панича, Василь зустрів її, то він казав Василині: «Чого ж ти, Василино, мовчиш? промов до мене хоч словечко, мое серце. Чи слати до тебе старостів, чи ні?»—«Я й сама не знаю», насилу, насилу промовила Василина. Василь радить Василині покинути панича, та йти до дому, але вона відповідає, що панич її не одурить. «Стережися, Василино! сказав на це Василь. Колись згадаєш мої слова». Василина мовчала. Тоді все стало ясно Василеві. «Ти полюбила панича? крикнув не своїм голосом Василь. Будь же ти тричі проклята на весь свій вік», крикнув Василь, піднявши кулаки вгору над самою Василининою головою. Потім він скочив через вузьку річкуку і пішов між вербами. І між зеленими вербами тільки білів його солом'яний бриль. Коли ж Василина спам'яталася і, повернувшись додому, побачила панича, вона подумала: «Серце мое, ясний місяцю! Як я тебе люблю! я за тебе готова оддати свою душу». Взагалі вся ця сцена зустрічі Василини з Василем дуже нагадує таку ж саму сцену розмови Софії з Миколою. Звичайно тут міг бути вплив і Шевченківської тематики про зневажену дівчину-покритку, але подібність цієї першої частини повісти В. Винниченка до «Бурлачки» Нечуя-Левицького дуже велика.

Щодо другої частини повісті В. Винниченка—частини більшої (518 віршів), де розказується про поневіряння Софії, коли її прогнали пани, про її життя в домі розпусти і т. ин., то вона неначе становить продовження відомої повісті П. Мирного під тим же самим заголовком «Повія»¹⁾. Тоді в 1901—2 році були відомі тільки дві частини цієї повісті (надруковано їх було в альманасі «Рада» 1883—1884 рр.). Друга частина кінчається у П. Мирного тим, що Христина (майбутня повія) після смерті матери вдруге йде до міста і там, очевидно, за планом авторовим, мала стати повією. Може початок цієї повісті відомого вже тоді письменника-народника П. Мирного й наптовхнув початкуючого Винниченка розказати дальшу історію Христини—своєї Софії. Тим більше, що у того ж таки П. Мирного він знайшов подібний мотив і для першої частини своєї повісті—кохання селянської дівчини з паничем, правда, не так розвинений, як у Нечуя-Левицького, не такий близький усіма деталями—це в оповіданні «Морозенко» (1898), де теж розказується про кохання Катрине з міським паничем, який годував її солодкими медяниками. Отож, як бачимо, В. Винниченко мотиви для своєї повісті взяв у своїх відомих тоді попередників. Але коли першу частину—кохання Софіїне до панича він розробив у дусі Нечуя-Левицького, використавши навіть всі його ситуації і навіть подекуди вживши подібних виразів, то в другій він мусів іти самостійним шляхом, бо зразка перед ним не було—була тільки тема: Софія—повія. І тут, хоч і не яскраво, проступають уже вперше особливі риси Винниченкової манери—його реалізм, правдиве змалювання життя. Він не ідеалізує селянки, хоч і покривдженої, і його Софія, опинившись на дні життя, стає цілком розпусною жінкою, вона краде гаманці, краде срібло у тих панів, у яких служила, п'є, гуляє. Таких рис, як відомо, немає у Христини, повії П. Мирного (коли взяти на увагу й четверту частину його повісті ще тоді, 1902 р., не надруковану, де описується її життя, як повії). Але й у першій частині, використавши фабулу Нечуя-Левицького, уживаючи часом його виразів, В. Винниченко теж виявив і нові прийоми творчості: ми не бачимо у нього таких детальних описів дієвих осіб, як це звичайно буває у Нечуя-Левицького, особливо коли він описує молодих дівчат, і з чого потім сміявся В. Винниченко: образ красуні Софії повстає перед нами з окремих рис, розсипаних по всій повісті.

Щодо Шевченка, то крім загальної теми—зневаженої дівчини-покритки, ми можемо побачити у Винниченка й окремі вирази, які нагадують Шевченка: так з приводу радості Софії від кохання автор каже:

Співай, небого, та тихенько,	Як горе-лихо йому буде.
Щоб не почувли злії люди,	А надеміяться—надеміються—
Бо надеміються над серденьком,	Такі вже люди ²⁾ .

¹⁾ Спершу заголовок у В. Винниченка був «Софія—шлюха», але його закреслено й написано «Повія».

Цікаво, що цей сюжет про сумну долю сільської дівчини, що стає на слизький шлях проституції, рано вже цікавить і П. Мирного. У своєму щоденнику (за оп. ч. ССХСХІ) 9 травня 1863 р. П. Мирний пише: «Після обіду писав одну повістину віршами, як гине наша краса дівоча од паничів». В іншому зошиті (за оп. ч. СХХХV) знаходимо й цю, очевидно, «повістину віршами», що має назву «Продана». Тут розповідається, як Мирний зустрів на вулиці повію, як вона до нього пристала, як він закликав її до себе, а вона розказала йому своє життя: як її звалтував погальнений панок, як вона опинилася на вулиці і стала повією:

І почала торгувати
Тілом і душею

(Повія, т. V, ДВУ, Примітки, с. 630).

Тільки навряд, чи В. Винниченко міг знати про цю «віршовану повістину» П. Мирного.

²⁾ Пор. хоч би з «Катерини»: «Серце в'яне співаючи, Коли знає за що, Люди серця не спитають, а скажуть ледащо».

Або такий пейзаж природи, коли Софія повертається до свого села:
 Лютує вітер; завива І сніг пуховий по долині
 По полю дика хуртовина За хвилией хвилю заміта.

Щодо форми, то з наведених уривків видно, що вірші у цій повісті дуже слабкі; особливо вражає погана навіть на той час українська мова (особливо часте вживання неприродної форми орудного відмінка жіночого роду—на ой—тугой, рідної дитиною і т. ін.). Видно, що молодий зрусифікований автор ще не опанував, як слід, українську мову.

ПОВІЯ.

«Що ж вийдеш, мила?.. не обманеш?..

Софіє!.. серце!.. ну, скажи!..

Чи вийдеш?.. вийдеш?.. і не гляне!

Скажи, Софія... що ж мовчиш?

Чому ж на мене хоть не глянеш?

Чи я обрид тобі? чи може

Образив дэ-коли? Чи пані

Пустить не хоче? Чи не гоже,

Міркуєш, в півночі гулять?

Скажи ж, скажи! Промов хоч слово,

Хоч раз до мене усміхнися!..

Мовчиш? Мовчиш? Мові мови

Не хочеш й слухать і дивитися

Не хочеш вже... Мабуть забула,

Як перше пильно обнімала,

Як вік любити обіщалась!..

Забула серденько?»—Зітхнула

Софія тяжко.—«Я не можу...

Сказати тобі!.. о, милий Боже!

Миколе! милий!.. не питай!..

Не треба, серце, ...я не знаю

Й сама, що хочу, що бажаю!

Хіба ж відає от той гай,

Чого хвилюється, шумить?

Чи можу ж знати, чого серце

То бється часом, то щемить?

Прости, Миколе! ...ну не сердься!

Кажу ж тобі: й сама не знаю,

Кого люблю, кого кохаю!..»—

І в очі боязко зирнула.

Схлившись сірома головою.

— «І ось все щастя вже мицнуло!..

Мицнулось, сталося брехньою!

Не знаєш ти, кого кохаєш?

Гадюко гидка! А за ким,

Мов тїнь, ти ходиш? А стриваєш

Кого ти, ходючи за млин?

Не знаєш ти?! Так я скажу,

Кому ти серце віддала

(А може й сором?!)—Паничу!

От тому кату, що з села

Не одну дівчину згубив

Біленьким личком та хустками!

Не одну покриткою пустив

Меж люди, бідну, з байстриюками.

А що? вгадав?»—Як нежива

Стояла й слухала Софія

Й, мов покошена трава,

Поблідше личенько схлила.

— «Вгадав, вгадав!.. Собі на горе,

На муки тяжкі я вгадав!

На що ж тебе я так кохав?

На що ж тобою так втішався?

На що ж я серце все віддав

Тоді одній? Щоб надеміюся

Над щирим серцем, над коханнем

Панич білесенький, рум'яний!..

Софіє! серце!.. кинь його!..

Забудь його! Вернись до неньки!

Вернись знову на село...

Покинеш? вернись, серденько?»—

І в лик поблідий і смутний,

З палким благаннем заглядав;

І млів, надіявся і ждав.

— «Не... можу я...»—прошопотала.

Зкипів Микола—«Так сміялась

Ти тільки з мене! Знать брехня

Була вся ширість та твоя!..»

Й за руку з гнівом ухопив.

— «Миколе! милий! Бог святий

Тому зарукою, що правду,

Єдину правду я скажу.

Сказав ти зараз: паничу

Я серце й душу віддала?

Се певно!.. так! (Здригнувсь Микола).

Хоть я не знала і сама,

Що так се буде, і ніколи

Такая думка не була—

Сміяється з тебе, жартувати

З тобою тільки й кепкувати

З кохання щирого твого.

А що кохаю я його,

Тобі сказати до сій години

Боялась я. Як в найми я

Пішла в проклятий сей будинок,

Я з'тоді стала не своя!

І день, і ніч перед очима

Все він один—все той панич

З своєї усмішкою, з своїми

Очами чорними, як ніч,

Річами, поглядом орлиним!

Згубила з'тоді я спокій!

Минулись жарти мої, сміхи,
Життя дівочого утіхи.
Минувся і вік веселий мій..
Неначе чим причарував
Мене до себе! Де б ходила,
Стояла, сіла, якась сила
До його тягне!.. Щоб позвав,
На край би світа полетіла,
Щоб тільки бачиться! Одна!!

І зупинилась. Мов стіна,
Микола зблід. Злобой несентной
Його скосилося лице.

— «Та знаєш ти.. чи є ж на світі
Кара люгійша, як от'се?»

Міні, міні, котрий кохає
Тебе всім тілом, всею душею,
Котрий за батька, матір має
Тебе одну, котрий своєї
Тебе душею би купив,
Тому ти кажеш, що другого
Кохаєш, любиш! На що ж жив
Я досі тільки за для тебе?
На щό ж я віку молодого
Нікчемно так укоротив?
На що ж тоді ти обіщалась
Любити вік, зо мною побратись?
Щоб потім гірко надсміятись
Укупі з милим паничем!!!
Тривай! тривай! Твої ці сміхи
Сльозою кінчатся, плачем
Твої покритуться утіхи!!

— «Прости, прости,—скрізь жах
шоптала.

Прости! прости! тоді кохала
Тебе я вірно! Я не знаю,
Як се так сталося зо мною..
Прости, Миколе... ось благаю
Тебе на вколюшках... прости!..»

І впала долу головою
Його торкаючись ноги.
З глумлінням тільки подивився
На преклоненну він Софію.
— «Устань, устань—я вдовольнився!

Устань, кажу, бо щось там мріє,
Як раз дивися, що панич!
А в його знаєш які очі:
І нічю бачить, мов той сич,
А надто хусточку дівочу.
Прощай, однак! Чого ж стоять?
Ще будеш клопіт потім мать,
Як твій панич зо мною побачить!

А що образив, то пробачте!—
І гірко, гірко засміявшись,
Пішов, схилившись, в село,
І довго потім стан його
Ще меж верб'ами вимічався.

Зітхнувши тяжко, і Софія
Пішла в будинок. Наче спав
Зелений гай; з долини вів
Тихенький вітер, щebetав
Десь соловейко на калині;
З'за лісу місяць випливав
І землю свігом обливав,
Мов мати ласкою дитину.
І тихо, тихо скрізь було,
І любо так. А у Софії
В душі, мов пекло. Наче змії,
Думки обкутали тугой
Й одна сумніше від другої
Змінялись в серці. І згадала
Вона з Миколою коханне.
Згадала все: як дожидала,
Бувало, в гаї з хвилюванням,
На вечорницях як гуляла,
Як пильно, пильно обіймала...

Згадалось все. — «Ось тут стояв
Він перший, перший раз зо мною.
Ось тут гуляв, а під вербою.
Он там..., уперше обнімав..
А тут..., а там...!» і нагадала
Уже другеє—«Тут встрівала
З ставка як йшов—(се б панича),—
А тут уперше він почав
Зо мною балакать... Пам'ятаю,
Неначе тільки що було,
Тоді ще тільки розпвіло
Усюди... Милий! Як згадаю
Щасливу, любов ту годину,
Його усмішку, чорні брови,
Його ласкаву панську мову,
Душа до його вревься, лише
І все ніщо: ні батько, мати,
Микола, хлопці, увесь світ!
Один панич! Одного знати
Його я хочу і любить!
Мое він щастє, моя втіха,
Мое життя, і плач, і сміхи,
Мої він радощі дівочі!..
Микола каже—«він погубить!»
Та хто повірить?! Чи ті ж очі,
Що так снують, чи ті ж губи,
Що так цілують, у брехні
Вкорити можна?! Та ніколи!
Напевне бреше сам Микола..
А може й справді?.. Тільки ні!
Він так правдивий, такий щирий,
Мене кохає так без міри..
А Мотря?.. Галя.. а Марія?!»

І замутилася Софія.
— «Він їх згубив... вони казали,
Що він їм тоже присягався
Любить, не стратить... е, брехали!

Чи то ж такий би надсміввся
 З клятби своєї, з креста святого?!
 Не можу вірити!.. А хоч так,
 Хоч сьому й правда, все однак
 Йому не дамся молодого
 Згубити віку. Покохаюсь
 Ще місяць, два, ще надивлюсь
 У чорні очі, ще уп'юсь
 Палким коханнем, попрощаюсь
 І знов вернуся у село».—
 І знов на серці розсвіло,
 І знову щастє засіяло.
 І навіть тихо заспівала.
 Співай, небого та тихенько,
 Щоб не почули злії люде—
 Бо надсмійоуться над серденьком,
 Як горе-лихо йому буде.
 А надсмійоуться-надсмійоуться—
 Такі вже люде! Бо не знають,
 Чого безмірно так кохають
 Невинні серцем. Не озвуться
 Вони на горенько твоє!
 Заплачеш, серденько мое,
 Одна, одна на самоті.
 А горе буде. Та дивись.
 Оглянься назад: чи се ж отті
 Правдиві очі, що колись
 Тобі світилися коханнем?
 Чи се ж та щирая усмішка,
 Що правдой чистою сияє?
 Гляди: як крадеться! мов кішка!
 А очі? очі? лиш бажаннем
 Поганой похоти палають!
 Софія хутко озирнула,
 І зачервонілося лице,
 Мов сонце яєне проснулось.
 Шкодà, шкодà! Сліпе на все
 Коханне чистої дівчини.
 Мов мати любої дитині,
 Зраділа, бідна, паничу.
 — «Се ви..., а я...»—та й замовчала.
 — «А ти же думала, что кто?
 Бить может ждала ти кого?
 Скажи же Соня! что ж ти ждала?»
 І злість вже губи покривила.
 — «Та що ви?! ждала! Та кого ж я
 Помимо вас тут ждати можу?!»
 Й в очах вже слези заблищали.
 — «Ну, полно, полно! Верю я!
 Так, значіт, душечка моя,
 Меня одного только любіш?»
 — «А то ж кого?!»—й зачервоніла,
 До його личенько схилила.
 Софія, зглянься! Бо погубиш
 Себе на віки! А Софія
 Пильніш, пильніше обнімала,

Тремтіла, мліла, замірала.
 Ось, ось пропала вже надія.
 — «Пуєтїть... вже годї...»—й схаме-
 нулась.
 — «Еще немножко... поцелую
 Последний раз...»—«Ні, ні!.. вже буде!..
 Вже час до дому... Я жаргую
 І так вже довго»—«А прїйдох
 Ко мне сегодня.. сквозь окно?»
 — «Ні, ні, ні за що! й як воно
 Не сором вам казати!»—«Врьюшь!
 Должна прїїти!.. сердиться буду!»
 Щось ніби в неї зідригнулось.
 — «Так тому правда... тільки глузду
 Йому хотїлось»...—й повернулось
 Від його серце.—«Ви згубити
 Мене бажаєте?.. Прощайте!..
 Ідїть Марію так кохайте!..
 Мене ж не треба так любити!»
 Й пішла було.—«Постой, стой!
 Куда ти дурочка?»—схопився
 Панич за нею.—«Фу, какой
 Прескверный прав же у тебя!
 Вѣдь я шутил!» Софія стала.
 — «І правда сє?»—«Божуся я!»
 Повірила і знов сияла
 Вся щастем чистого кохання.
 — «Так ти не сердїшься?»—«Хто? я?
 Ні, голуб мій! Я знов твоя
 Душею й серцем!» і бажаннем
 Гидким палала знов душа
 Гидка красуня—панича.

Настала осїнь. Чорні хмари,
 Мов поле чистеє отари,
 Застлали небо. Почорнів
 Зелений гай; із-за долини
 Мороз повіяв, і будинок,
 Панами кинутий, пустів.
 А що ж Софія? За панами,
 Вмиваясь гіркими слезами,
 Й собі покинула село.

II.

Лютєє вітер; завива
 По полю дика хуртовина
 І сніг пуховий по долині
 За хвилей хвилю замїта.
 В селі мов вимерло навкруги—
 Й душі не видно, тільки світ
 Де-де тонесенькою смугою
 З вікнн занесених блищить.
 Спокійно, любо й тепло в хаті;
 Мигає лампочка; Микола
 З старим хамуттям коло столу
 Сидить і лагодить. Узнати

Його й не можна: постарів,
 Заріс густою бородою,
 Де-де блищить вже сивиною,
 Ознакою горя і годів.
 Стара з дочкою-молодою
 Сиділа теж і підсобляла
 Миколі лагодить. Тишою
 У хаті дихало, лиш спали
 Маленькі діти та сопінням
 Своім полохали спокій.
 І вже до півночі було.
 Аж ось щось з улиці в вікно
 По склу заскрябало тихенько.
 — «А хто такий?»—спитавсь Микола.
 Заскрябло знов.—«А, ну, серденько,
 Подай кужух, он там над полом,
 Піти спитаться, хто такий...
 Замерзло може»... Чрез який
 Там час вернувся назад Микола.
 За ним в полатаній свитині
 Полузамерзшая людина.
 Ввійшла, вклонилась... і упала.
 А ранком, бідна, вже й не встала,—
 Заслабла тяжко; застудило
 Сердешну вітром. Дві неділі
 Боролась з смертю. В сю годину,
 Мов з рідной, любово дитиною,
 Микола падькаючись з нею,
 В лице їй якось придививсь,
 І вмить, мов сон, бува, що снівсь,
 Згадав він личенько друге,
 Друге личенько—красою,
 Мов сонце ранком, молодою
 Воно пишалося; Софії
 Було те личенько, та тії
 Краси не стало—тінь Софії
 Тепер лежала перед ним.
 Й схилився Микола, на слабу
 Софію дивлячись з тугою.

Неділі тільки вже другої
 Открыла очі і тонку,
 Мов мертву, руку протягнула
 Сама за їжей і питтям.
 А що зраділа! мов дитя,
 Миколу визнавши—і забула
 За болість наче б то; згадала
 Життя колишнее, минуле,
 Коханне з ним і навіть стала
 Неначе трохи здоровіше.
 Шкода, шкода! Дурна надія!
 Тяжкая болість, наче свічку,
 Топила-плавила Софію.
 Спускалась ніч. У димарі
 Ревла, гуділа хуртовина.
 І вітер буйний із долини
 Стучався снігом у вікні.

Хустиною вкрита, подушками
 Навкруг обложена, сиділа
 Слаба Софія. Мов горіли
 Упалі очі і сльозами
 Блищали часом. А усі
 Припавши пильно до слабої
 Сиділи й слухали. Тугою
 Слова взивалися її.
 — «І ти пішов, не захотівши
 Мене простить, а я, мов Юда,
 Тебе продавши, обманвши,
 Пішла к паничику до блуда...
 Ні, ні! не те!.. що я сказала?
 Я не хотіла, я не знала
 Всього, що буде! О, щоб знала,
 Я кращ була б там утошилась,
 Скоріш повісилась, убилась,
 А не пішла б і не ходила
 До його щó-ніч! Не стояла б
 До ранку Божого із ним!
 Та я не знала, бо... кохала...
 А як кохала! мов святим,
 Його річам давала віру.
 Нікого: батька, всього мира
 Я не послухала б, за ним же,
 На край би світа хоть пішла!
 Та що ж? хіба і не повів же?..
 Та далі, далі!.. Ось пройшла
 Весна... й там літо... Вже кінчались
 Веселі дні... Перед прощанням,
 Свою тугу палким коханням
 Хотівши мов угомонить,
 Що ранку, вечіра гуляли,
 Тремтіли, мліли, обнімались.
 І всі те знали і сміялись.
 І я сміялась, бо загубить
 Себе я зовсім не гадала.
 І що ж? Хіба уберегла?
 Мов сам пекельний сатана
 В просту він душу мою влавив—
 Боживсь не стратить, присягався,
 Ніколи й словом не образив.
 Кохав, здається, й... надсміявся,
 Без жалю, гірко надсміявся!
 А я, дурна, давала віру
 І упивалась без міри
 Його брехнею... От то раз—
 Ще пам'ятаю—у вівторок
 Поїхав він чогось у город.
 І Боже мій: я ізвелась
 За сю годину ні на що!
 Змарніла, зблідла й все його,
 Було, мов неньку, виглядало...
 Приїхав він... Такий веселий,
 Привітний, цирний, обнімає
 Мене, цілує... А я то? я?

Неначе з радощів здуріла.
 І обнімала, й цілувала
 І знову пильно обнімала,
 В лице гляділа йому, мліла,
 Тудилась пильно до серденька,
 І тихо плакала й сміялась.
 А він й собі всіміхавсь тихенько,
 Щоб був на кутні засміявся!
 А в вечері, ще не занявся
 На небі місяць, уже ми
 Зійшлися любо. Мов встрівались
 У перший раз, так милувались!
 І вже остатні то були
 Мої невинні милування...
 Хіба ж я думала, гадала,
 Що він загубить? Чи ж я знала,
 Що всі клятби, усе кохання,
 Всі щирі речі—все брехня?
 Хіба ж я знала, що погибель
 Була в тих ласощах, що їла
 У той проклятий вечір я?
 Не знала! А він так щиро,
 З такою ласкою трактував,
 Так пильно, пильно обнімав,
 Так цілував мене без міри!
 І все прохав, щоб їла я.
 Дурна, дурна! а я раділа
 Й прокляті ласощі ті їла,
 Щоб подавилася була!..
 Я тільки з'їла, наче сила,
 Яка все тіло запалила;
 Я, мов, сказалася..., на очі
 Наліг туман..., вся кров палала...,
 Я вся трусилась... і, дівочий
 Забувши сором, батька, мати,
 На все згодилась...»—й заридала
 Сірома тяжко. Посхиляли
 Низенько голови старі
 І сумно сльози утирали.
 ...— Сміялись з мене тоді всі,—
 Сміявся пан, сміялась пани,
 (Вони усього ще не знали!),
 Сміялась челядь вся погана!
 А я ридала... й на мої
 Ті сльози гіркий, криваві
 Ніхто і словом не озвався!
 Байдуже всім!.. А він? коханий?
 Та що йому? він надсміявся,
 Себе потішив, а міні
 Купив хвартух, нову хустину
 І, мов маленьку дитину,
 Втішав дяцьками й в самоті
 Не так вже пильно обнімав.
 А я... простила; я ридала
 І дужче, дужче все кохала...
 І ось мій строк вже наставав.

А як благала батька й мати
 В село мене не відібрати!
 Молила, плакала, прохала,
 Панів прохала, ті просили
 І ледве, ледве ублагали.
 І я ридала, і раділа...
 І ось я в городі. Мене
 Тут зараз в друге одягнули
 І до паничка «пріслугою»
 Приставили. Життя моє
 Було й солодке, і гірке...
 А сліз я скільки проливала,
 Було, сидючи в самоті!..
 Було, сховаюсь, щоб не знали,
 І гірко плачу. Й жаль міні
 Так стане рідного всього—
 І батька, й матери стареньких,
 Дівчаток любих, веселеньких,
 Усього рідного того,
 Що так любила я, кохала
 І що на віки вже пропало.
 І так поплачу й наче легче
 На серці стане, а згадаю,
 Було, коханого, й заграє
 Вже серце й наче веселенько,
 А як обійме й до серденька,
 Було, притуле, й забуваю
 За світ, за горе... Та по малу
 І те вже щасте почало
 Тікати від мене—докучала
 Уже я милому свому!
 Не так прощавсь вже, як було,
 Йдучи у школу ту свою,
 Не так вже щиро пригортав,
 Не так привітно озиравсь
 До мене ранком... Вже минало
 Моє те щасте й наставало
 І горе й сором: всі вже знали,
 Що я повинна породити...
 І з того часу почались
 Мої всі муки непросвітні,
 Рікою вже сльози полились...
 Спокій й часу я немала—
 То горе тугой обвивало
 Розбите серце, то глумління
 Усеї челяди вливало
 Ще більш отрути в неспокійну
 І так вже душу... А пани!
 На мене ж гнівом запалали!
 Прогнаць хотіли..., та вблагала,
 Спасибі челядь до пори,
 До тої тяжкої пори,
 Як я, закрившись хустиною,
 В руках з маленькою дитиною
 Сама б уже змогла піти.
 А сором мій? А батько, мати?

А горе їхнє? а муки?
 О, щоб могла все те на руки
 З собою на віки я узяти!
 Шкода! шкода! як би то сила,
 Я б пташкою легкой полетіла
 До них стареньких! я б закрила
 Від них все горе! а сором свій
 Ціною душі не показала б;
 Я б так гляділа їх спокій!..
 Та що ж? Не сила? Я лежала
 Від їх далеко... і сама!
 Сама, сама! І ні привіту,
 Ні лапки, жалю... навіть діти
 І ті цуралися мене...
 А сміху, глуму!.. Як би знали
 Усі, що з мене так сміялись,
 Все горе тяжкєє мое.
 То схаменулися б вони.
 Та й я їх бідних не виню.
 Пани, пани!.. От ті міні
 Заїли вік, вони одні
 Згубили доленьку мою!
 За що ж? за що? що їм зробила?
 Що їм зробило те невинне
 Дитя моє? Вони схопили
 Його у мене й однесли
 У виховатільний... Я взнала,
 Та пізно вже... Мов, обірвалось
 Щось в мене в серці... О, кати!
 Мою останню утіху,
 Останнє щастє й те украли!
 Вони боялися «скандала»,
 Лихої слави собі, сміху!..
 Та з того жаху і прогнали
 Й мене на вулицю... Зв'язала
 Свою одежу я в хустину,
 Панів прокляла з їх будинком
 Й пішла собі... Куди і що?
 Й сама не знала! У село
 Іти, вістому, не могла,
 Умерла б краще! Лиш служити
 Хоть де небудь, щоб заробити
 На хліб, на воду! І пішла
 Наймалъся я. Три дні стояла
 Я на бульварі й вжидала,
 Щоб хто наняв, поки одна
 Якась Жидівка не згодила
 Іти за нею. Я пішла.
 Вона була ще молода,
 Мов пані, вдіта й все дивилась
 На мене пильно. Й ще тоді
 Вона міні огидна стала,
 Та я тоді не розбирала!
 І ось до неї ми прийшли.
 На зустріч нам повибігали
 Відкільсь все панни молоденькі,

І нас обставили, й тихенько,
 На мене глядючи, всміхались.
 Не знала я, куди мене
 Лихая доля занесла.
 Таке, знать, щастя вже мое!
 А привела мене вона
 На гірший сором, на поругу
 Й до панн не в найми, не в прислугу,
 А у товаришки. Вони
 Такі й, як я, були пани.
 Та ви не знаєте сього!
 У вас нема того паскудства,
 Тієї огульної розпусти,
 До чого панство там дійшло.
 Нема у вас, щоб торгували
 Дівчата тілом, обіймали
 За гроші кожного! і я
 Була повинна там зостатъся,
 За гроші з кожним обійматъся...
 О, доле гірка моя!
 Я спершу стала й опіратись,
 Хотіла бігти і... зосталась!
 Зосталась я..., куди ж втікати?
 Кого ж я в городі там знала?
 А грошей більш уже не мала...
 В село іти? Куди? до кого?
 До батька, матери? Дорога
 Була закрита—ще тоді,
 Узнавши все, мене прокляли.
 А більше йти куди я мала?
 Туди.. в будинок? до панів?
 Та краще смерть! А працювати
 І потім хліба добувати
 Вже не могла: я зледацила
 За паничевєє коханнє;
 А ще до того (що ховатись?)
 По жилах кров іще кипіла,
 Гидкі кипіли ще бажання...
 І я зосталась... й через тиждень,
 Мов мертва, п'яна вже лежала.
 Я не знесла того паскудства,
 Тієї погані, розпусти,
 Тих мук і сорому... О, Боже!
 Міні здавалось, що попала
 У пекло я! Згадать не можу
 Без жаху й сорому години
 Гидкої тій. Я обіймала,
 Кого хотіла й не хотіла;
 Мене возили, примушали
 Співать їм, грати, через силу
 Горілку пити, й я робила,
 Робила все, що всі хотіли...
 І не знесла, і напилася:
 Хотіла муки утопить,
 Вином хотіла сором змить...
 Й не змила я, а... появилася!

А через рік уже була
Така, як всі. І тільки часом,
Було, згадаю батька, мати,
Рідненький край, де я росла,
Дівчаток, досвітки, сховаюсь,
Щоб хто з гостей, бува, не бачив,
І гірко, гірко зариваю.
Й не я одна ридала так.
Були й другі, та всі ховались.
Ховались бідні, бо усяк
Над ними б тільки надсмівся.
А чим ми винні? Чи то ж я
Іти в гидоту ту хотіла?
Чи я ж не плакала—просила
Свого ката-панича
Мене не стратить? Хто ж примусив
Мене покинути село?
А хто ж виной, що обілляся,
От'тою тихою сльозой?
От ті ж, от ті, що з нас сміються,
Що в нас й душі не признають!
І я пила, і я гуляла:
Хотіла сором свій забути!
І забувала. Мов скажена
Тоді робилась: я гуляла,
Пи́ла, співала, танцювала,
З гостями билася страшенно
Й в часті сиділа. От то раз
Гуляла я. Коли до нас
При́хав хтось і нас позвали.
Війшли ми в залу. Боже мій!
Я стала мов несамовита:
Стояв панич! І сором свій,
І горе, муки, і обиду
Згадала вмить. Скипіла я,
Заграла п'яна кров моя,
І я, накинувшись, вчинилась
Йому у чуба. Та куди!
Піднявся крик, мене схопили,
Зв'язали руки, всю побили
І у кімнату однесли.
Я вся тремтіла від злоби!
Як би могла, я б розірвала
Його в шматки, повідирала б
Своєю рукою ті гидкі
Брехливі очі. Та не сила!
Я і від того ще раділа.
На другий день я вже устала
І знов пила, і знов гуляла.
Моя ж хазяйка все мовчала—
Боялася, бо я була
Там краще всіх. Я краще всіх
З гостями панькалась, пила
І краще гроші заробляла!
Краса моя, краса моя!
На горе тяжкеє, на сміх

Міні здалась ти! не спокій,
Не щастє з милим принесла ти,
А горе, муки, глум людський...
Ох тяжко як!.. Та далі, далі!
І так я там коверзувала.
І гості всі мене любили,
І чаще всіх з собою брали,
Полтавкой-душкой прозивали,
І що бажала, те й робили.
І забажалось раз міні—
(Для сміху наче б то!)—одвідать
Той воспитательний, куди
Пірнув мій син без знаку, сліду.
І всі поїхали, сміючись,
Й сміючись, все там розглядали,
А я від жалю вся дріжала.
— «І він же тут...», він, мій голубчик,
Мій любий син... А се не він?
Ні, ні! він кращий, не такий...
Ні, мій хороший, се ж рудий!..
А може се мій любий син?
А може се?.. а може се?..
І до другого підбігала,
І цілувала, й милувала,
Гляділа пильно у лице,
І всіх грошима наділяла.
І ті дивились та сміялись:
«Чи не свого вона шукає?»
І я сміялась.., а на серці
І муки, і сором, й жаль палають.
Мовчати ж треба,—не озветься
Ніхто до горя, й я мовчала,
А дома плакала, стогнала
І злюю долю проклинала.
Й три роки так я проживала
У тому пеклі. І помалу
За всякий сором забувала.
Я вже не билась, не пила,
З гостями гучно не гуляла,
Я покорилась й заробляла
Так саме гроші, як і всі:
Так саме їдила усюди,
Так торгувала своїм блудом,
Так саме й крала гаманці
З кишень гостей, так саме й били
Мене за те. І так жила б
Ще довго я, та... заболіла...
Погана болість та була.
Казати сором... Й пролежала
В больниці я, мать, тижнів з сім...
А як устала, то ні сил
І ні охоти більш не мала
Іти на сором знов, на муки.
Я нанялася. Й мої руки
Біленькі, пешені, в роботі
Тяжкій, пекарній почорніли

Й лице, так цвівшее в гидоті,
 Од поту й праці помарніло.
 І де я тільки не бувала?!
 Чого не бачила, не взнала!
 У кого тільки не служила!
 В панів робила, в мужиків,
 Дітей качала у Жидів,
 В Расею навіть заїзжала.
 А полюбовників що мала!
 Гидка, гидка! Я вже не знала
 Ні бога в небі, ні гріха!
 І напослідок просиділа
 В тюрмі два роки. (Я служила
 В панів одних і сребра
 Рублів на сорок там украла!).
 Після тюрми ж ще рік служила,
 А там раз тяжко застудилась
 І у больницю знов попала.
 І там то тільки я прозріла
 Очами темними своїми;
 І там то тільки оглянулась
 Я на мое, мов сон, минуле,
 Гірке, нікчемнее життя.
 Життя, життя! Чи я ж то знала
 Життя справдешнее? чи мала
 Спокій і щасте коли я?
 І ось за батьком-матір'ю іду
 Гидка, погана на той світ.
 Якої явлюся? що скажу?

Який за все їм дам одвіт?
 Який... який?.. один одвіт:
 «Простіть, простіть, за все простіть!»
 А я простила уже всім!..
 Й тепер одного лиш бажаю:
 Умерти там, де пожила я
 Щасливо й лубо—у своїм
 Ріднім селі. А вас прошю:
 Візьміть хустиночку отсю—
 Мої там гроші..., не чужими
 Сльозами гіркими вони
 Міні досталися, своїми
 Руками й потом заробила...
 Я їх зібрала для труни,
 І цілий вік їх берегла...,
 Було, що з голоду вмірала,
 А з їх і грошика не брала.
 Того й пішком сюди прийшла...
 Так ось візьміть і поховайте...
 Мене у вас... Ні, не втішайте—
 Я чую вже, що скоро вмру...
 Та й буде з мене горювати,
 Піду тепер уже шукати
 Спокія й щастя у труну»...
 І правду, бідна предрекла—
 Ще тижнів з двоє проскрипіла
 Ще світом трохи понудила
 І Богу душу віддала.

Матеріали з громадського і літературного життя України ХІХ і початку ХХ ст.

До біографії Мих. Ол. Максимовича—в 125 річницю його уродин¹⁾).

(Папери діда та батька).

Між переданими з Золотоноського Музею до Харківського Центрального Історичного Архіву паперами Максимовичів є папери, що стосуються до діда та батька Михайла Олександровича Максимовича. Є також папери з колекції архівних документів самого М. О. Хоч між цими паперами є невеличкий зімнятий аркушик, на якому рукою В. Науменка олівцем написано «Разсмотрѣны (ничего интересного нѣтъ, все, что нужно для биограф. свѣдѣній о М. А. Максимовичѣ мною выписано)», проте, тепер, після перегляду тих паперів можна сказати, що деякі відомості про рештки паперів діда та батька М. О., що зберігаються тепер у Харківському Центральному Історичному Архіві, слід подати, щоб хоч у дуже загальних рисах дослідник, який цікавитиметься М. О. Максимовичем, знав про ці папери. Взагалі відомості про фамільні архіви, що завнали великої шкоди підчас років громадянської війни, про їхній теперішній стан цікаві є широкому колу дослідників. От через це я й подаю цю свою замітку, спиняючись в ній тільки на паперах діда та батька Михайла Олександровича, бо на рештках його колекції архівних матеріалів варто спинитися окремо.

Папери Івана Івановича та Олександра Івановича Максимовича, діда й батька М. О., в, очевидячки, тільки незначні рештки паперів, зв'язаних з їх іменем.

Що ж нового дають вони проти тих відомостей, що їх маємо ми про діда та батька М. О.? Відомості про них здебільшого йшли від одного джерела—від самого М. О., який в своїй автобіографії²⁾ та в своїй праці «Бубновская сотня»³⁾ подав дані й про батька й про діда свого⁴⁾. Ці ж папери, що їх довелося переглянути мені, дають чимало цікавих окремих даних та подробиць.

Щодо паперів Івана Івановича Максимовича, «любившого,—як пише в автобіографії М. О.—суровую старосвѣтскую простоту жизни и въ народѣ извѣстнаго подъ именемъ «старого майора»—то їх можна розподілити на такі найголовніші групи: документи про військову службу Ів. Ів., маєткові справи і приватне листування. Решта паперів то є окремі розрізнені папери, що в цілому, проте, подають досить виразний образ життя й господарювання Ів. Ів.—небагатого поміщика. Щодо документів про військову службу Ів. Ів., то їх збереглося небагато; це є тільки уривки, з яких треба відзначити іменний список роти Брянського мушкетерського полку 1791 року, капітаном якої був Ів. Ів., та його прохання

¹⁾ Редакція „України“ вшанувала пам'ять М. Ол. Максимовича в 1927 р., з нагоди століття його першого збірника українських пісень. З нагоди нової ювілейної дати подано буде серію матеріалів з його біографії й історії творчості.

²⁾ „Кіевская Старина“, 1904, вересень.

³⁾ Собр. сочин. М. Максимовича, т. I, Київ 1876 р.

⁴⁾ Крім того є дані в „Малорос. родословнике“ В. Модзалевського.

1787 року, щоб його з Брянського полку перевели до Стародубівського карабінерного полку, де за полковника був у той час родич Ів. Ів.—Іван Федорович Максимович.

Щодо справ маєткових, то, насамперед, треба відзначити низку паперів про скуповування Ів. Ів. земель, переважно в прохорівських¹⁾ козаків та дрібного панства. Збереглася ціла низка купчих за десятки років (є купчі й 1796 року й 1821 року); деякі купчі на дуже невеличкі кавалки землі. Ці купчі вказують на те, що Іван Іванович був один із багатьох представників тогочасного збирача земель—поміщика, що округляв свої володіння, що збільшує свої землі поволі, потроху, але невпинно. Природня річ, збирання земель завжди йшло в супроводі з боротьбою з сусідами, і, дійсно, низка паперів стосується до судової боротьби Ів. Ів. з сусідами, переважно козаками. Збереглася дуже велика справа про судові суперечки між Ів. Ів. та келебердянськими козаками за острів на Дніпрі поблизу Келеберди. Суперечки ці тривали багато років. Роля Ів. Ів., як вказують папери, не була пасивна, він, можна собі таку думку скласти, не спинався і перед уживанням сили, коли цього потребували економічні інтереси. І не тільки козаки, але й сусіднє небагате панство відчувало руку Ів. Ів. Ось два листи, що на першому з них стоїть написане рукою Ів. Ів. «№ 1 получил 1823 года сент. 23 дня», а на другому «№ 2 получил 1823 года сентября 23 дня».

Перший лист такого змісту:

Милостивой государь Иванъ Ивановичъ, ви приказали своимъ крестьянамъ, чтобъ не дать собствененого хлѣба моего и разругали и обидили мать мою, то я винуждна жавтришний день подать прошение, ибо ви не имнете права удержать собствененого хлѣба моего и матирь моей ибо ему не Кикоть хазаинъ а ми а луче прошу одать а ни спорица. Остаюсь вамъ съ почтеннемъ покорнишая слуга Настасія Базилъвичива.

Другий лист теж майже такого змісту:

Милостивой государь Иванъ Ивановичъ. Пошливши я отъ своего крестьянина, что ви изволите говорить что ни возьмете жита и я васъ прошу ни мешаца ибо то жито собствененое мое, та буди ви меня чемъ побезпокоете то прошу не погнѣваца, ибо я собствененою своєю имѣю право забрать а васъ прошу в чужи дѣла не мѣшаца. Остаюсь вамъ покорнишая слуга В а р в а р а Н ѣ ц н е в и ч и в а.

Ці два характерні листи (страшна ортографія) вказують на повсякчасні сварки з сусідами. Крім цих листів є ціла низка листів від родичів, знайомих. Коло знайомих своїм становищем відповідає становищу самого Ів. Ів.—це небагате, середнє панство, і листи завжди повні згавками, запросини в гості; вони не подають великих нових подробиць. Між листами є ціла низка жіночих листів і ці листи, як їх порівняти з чоловічими, мають силу українізмів: «забули», «були», «милесенький дядечку» тощо. Більшість листів то є всілякі віншування з ріжними святами, запросини в гості; вони не подають великих нових подробиць про життя Ів. Ів., але в цілому справляють таке вражіння, що Ів. Ів. був особою, до якої з пошаною ставилися й його родичі, й його знайомі з кола дрібного та середнього панства. Так, один із численних племінників Ів. Ів. звертається до нього з проханням «привзвать къ себѣ мою тещу и жену» також і ту особу, що, як говорить в листі, «между мною и моей жены дѣлаеть великою розвратъ» і прохає «усовѣститъ оныхъ».

У цілому папери Ів. Ів. потверджують ту характеристику, що її дав дідові Михайло Олександрович.

Між паперами сина Ів. Ів. Олександра Івановича зберігся дуже характерний лист, який змальовує, що старий Максимович цікавився й долею та успіхами свого онука Михайла Олександровича.

¹⁾ Село Прохорівка Золотоноського повіту, де жив Ів. Ів., пішовши в одставку. Про це село див. у „Бубновской сотні“ М. О. Максимовича.

Наводимо цього листа:

Любезные мои дѣти Александръ Ивановичъ Гликерія Федоровна¹⁾. От 7 числа прош. апрѣля письмо вами пущенное я 26 получилъ и желаю навсегда о васъ имѣть пріятное для меня увѣдомленіе, усердное ко богу моленіе честное повѣденіе і вѣрная государю служба всегда цвѣтеть блаженством; всѣ мы родные ваши по отпуску сего благодаря Господа въ добромъ здоровіи пребываемъ; посылаю вамъ что богъ далъ мнѣ провізіи прошу принять і сугубо прошу людей не удерживать боле одного дня: теперь время рабочее і въ поли около хлѣба і почтовыхъ дорогъ весьма поспѣшная работа рабочие пѣшие і волами удвоены по 20-е июня хлѣбъ і рогатой скотъ за безцѣнокъ продается і въ денгахъ величайшая скудость;

Прошу меня увѣдомить о Михайлѣ въ какую должность онъ приготовляется і какъ скоро ожидаетъ ему назначенія мѣста, мое истинное желаніе чтобы онъ хоча бы еще года два или і болше наукою себя усовершилъ, а тѣмъ бы способнѣе могъ себя уразумить і оспенить. Желаю вамъ отъ бога всѣхъ благъ і пребываю усердной вашъ отецъ Иванъ Максимовичъ.

ч. 2 мая 1824 года. Прохоровка.

И я вамъ свидѣтельствую мое усердіе і покорность. Елисаветъ Максимовичева.

На другому аркушикові цього листа написано:

Вечины 11 частей рыбы разной 35 курей 23 коровой сала 3 мѣшка проса 1 мешокъ пшеницы чистой мытой.

Мнѣ дрожекъ дорогихъ ненужно ибо въ денгахъ великой имею недостатокъ я просилъ чтобы въ 40 или въ 50 р. есть имѣете то пришлите до колодезя каната 15 саженой. Симъ весьма нуждаюсь і достать здѣсь нѣгде. Посылаю списокъ изберегите у себя для знания впредь.

У цей час, коли Ів. Ів. писав листа синові, йому вже безперечно відомо було, що Михайло Олександрович скінчив уже фізико-математичний відділ московського університету, отже характерно, що Ів. Ів. мріє про дальші успіхи свого онука.

Щодо паперів батька Михайла Олександровича—Олександра Івановича, то велику групу становлять папери, що стосуються до його довгочасної служби на шостенському пороховому заводі, подаючи дрібні деталі про цю службу незначного урядовця (копії рапортів начальству, прохання про звільнення від служби).

Чимало збереглося й листів до нього родичів, сусідів тощо. Між цими листами великий відсоток становлять листи брата Хрисанфа Івановича, що служив у перекопському нижньому земському суді, та сестри Катерини Івановни, одруженої з Деркачем Левом Павловичем. Іван Іванович Максимович влітку 1826 року був уже дуже хворий (він і помер того ж року 9 вересня), отже листи мають заострення взаємин між двома таборами—синами та дочкою Івана Івановича та їхньою мачухою Елизаветою Павловною, другою жінкою Ів. Ів. У листах Хрисанфа Ів., що жив далеко від батька, але діставав повідомлення про його хворобу з Прохорівки, видно турботу й про батька, і про те, що буде після його смерті. Так, у листі до Олекс. Івановича з Перекопа від 9 липня 1826 року він пише:

Батьюшка здѣланною духовною отдалъ 3-ю часть всего имѣнія мачехи — і строеніе тоже. Денегъ ни водки ни даже посуды нѣчого уже нѣтъ а все прибрано. Но какъ бы то ни было і чѣмъ бы что ни кончилось, но намъ необходимо отдать долгъ Батьюшки, ибо имѣніе нажитъ можно, но отца никогда.

Ціла низка паперів (листів тощо) мають сварки братів Максимовичів після смерті батька з їхньою мачухою.

Листи Катерини Івановни Деркач характерні, як взагалі жіночі листи тогочасні, своїми українізмами. З великого числа листів, що мають побут дрібних поміщиків, характерний лист одного з знайомих Олекс. Ів. від 1819 року січня 20 дня, де говориться: «Годи бъ уже вамъ около пороху коптитися, казалось бы лутче заняты здѣсь винокурениемъ, пріеязжай пожалуста, и вмѣстѣ будемъ курить въ паровой винокурнѣ».

Між паперами Олекс. Ів. потрапляємо на чернетку заповіту, що його думав лишити Олександр Іванович. І ось у цій чернетці вказано:

¹⁾ Батько та мати Мих. Олекс.

3 часть Михаилу: 1. Хутор Родаха со строением и землею окопанною. 2. Садовый грунтъ въ Прохоровкѣ съ Засенковскою лаводою. 3. Ольховый лѣсокъ въ кутахъ возля Просовскихъ и Базилевичевъ. 4. часть болота отъ Кушовки по грунту противъ Сушковъ. 5. По горѣ лѣсное мѣсто.

І в саміснѣмому кінці цієї чернетки написано: «къ третей части семью Панька и брата его Игната».

Сидячи в Прохорівці, Олекс. Ів. розважався ще й тим, що лікував селян, і через скаргу одного з лікарів виникла ціла справа. Довелось Олекс. Ів. виправдуватися. У паперах його збереглася чернетка його повідомлення приставу третього стану Золотоноського повіту від 10 січня 1847 року з Прохорівки, де Олекс. Ів. пише, що він «занимався съ давнихъ временъ познаніемъ врачебныхъ растений¹⁾ и разныхъ способовъ лѣченія нѣкоторыхъ болѣзней въ сельскомъ быту случавшихся кромѣ любоострастной».

Він відзначає, що мав «утѣшеніє помогать простолюдинамъ», бо ж селяни або зовсім не лікуються, або лікуються в знахарів та знахарок. Лікував він, переважно, травами та користався з підсобників, «каковы напрімѣръ сочиненія Каменецкаго, Нелябина, Бутковского, Чириковского и сельскій домашній лечебникъ отъ министерства государственныхъ имуществъ».

Тихе сільське життя небагатого поміщика порушували іноді сварки та сутички з сусідами, переважно козаками, і батько відомого українського етнографа пише таке «объявление», де є цікаві згадки про обирання парубками сільськими собі отаманів:

Его благородію господину золотоношского земского суда засѣдателю Григорію Ивановичу Фесенку жительствоющаго въ селѣ Прохоровкѣ помѣщика чиновника 9 класса Александра Иван. сына Максимовича. Объявленіе²⁾.

Жительствоющіе въ селѣ Прохоровкѣ молодые люди, или парубки, разныхъ сословій, собираясь въ значительномъ количествѣ, подъ предводительствомъ избранного или атамана, проводятъ ночи на улицахъ и въ шинкахъ съ пѣнями и крикомъ, нарушая симъ спокойствіе утружденныхъ дневными занятіями жителей, что запрещается законами. Сверхъ того проходящихъ, даже благородныхъ особъ, въ вечернее время неоднажды останавливали на улицахъ съ крикомъ „лови“. Въ прошломъ году извѣстній буйствомъ козачій сынъ Степанъ Коваленко молодому козаку Николаю Лопатѣ разбилъ руку и черезъ то сдѣлалъ его неспособнымъ къ военной службѣ; сего жъ года февраля 14 вечеромъ парубки Мойсей Шаповаленко, Иванъ Бубличенко и Антонъ Олейниченко съ товарищи причинили побои крестьянину моему Ивану Костенку, отъ чего у него здѣлалась опухоль правой руки, шеи и груди, а потомъ нервная горячка, отъ которой 25 февраля и помер.

Донося о семъ вашему благородію честь имѣю покорнѣйше просить: о принятіи со стороны вашей полицейскихъ мѣръ для обузданія буйныхъ парубковъ и восстановления тѣмъ нарушаемого спокойствія жителей Прохоровки.

17 марта 1837.

Такі папери Максимовичів, діда та батька Мих. Олександровича.

Крім паперів цих двох осіб, є низка паперів Ів. Леонт. Максимовича—прадіда Мих. Ол. та папери Максимовичів другої половини ХІХ та початку ХХ віку до 1917 року та й кілька пізніших документів революційної доби. У цілому все це є уривки великого фамільного архіву.

Подав Микола Горбань.

М. О. Максимович на київській катедрі.

У збірнику «Література», т. І, 1928 р. виданому «Комісією Новітнього Укр. Письменства», П. Лозієв опублікував під заголовком «Знадоби до життя М. О. Максимовича» формулярний список про його службу. Він зберігається також в архівних фондах міністерства народної освіти. Цей формулярний список дає хронологічне тло службової діяльності

¹⁾ Для батька Мих. Олекс.—ботаника з фаху в перші роки його наукової праці, слід відзначити цю рису.

²⁾ Це чернетка, де багато є позакреслованих та повикреслованих слів.

Максимовича, але ще більш доповнюється документами департаменту міністерства народної освіти, де докладніше змальовані факти біографії М—ча, ніж вони були подані С. І. Пономарьовим ще при житті самого М—ча ¹⁾.

На першому місці стоїть лист М—ча до управителя міністерства народної освіти С. С. Уварова, досі не опублікований:

Ваше превосходительство, милостивый государь!

Въ два послѣдніе года я сталъ чувствовать совершенную необходимость въ болѣе южномъ климатѣ для восстановления моего разстроеннаго здоровья. Сія необходимость обратилась въ потребность душевную съ тѣхъ поръ, какъ назначенъ университетъ въ Кіевѣ, близъ коего находится моя родина. Назначеніе сіе радуєть меня сколько важностию своею для обновляющагося нынѣ просвѣщенія и воспитанія общественнаго, столько и возможностью улучшить и удовольствовать мою личную жизнь безъ перемѣны того служебнаго поприща, къ которому я себя приготовилъ и приучилъ. Изъявляя сіе глубокое душевное желаніе мое и съ надеждою на то вниманіе и участіе, которыми Вы меня удостоили, покорнѣйше прошу ваше превосходительство назначить меня в университетъ святаго Владиміра профессоромъ минералогіи либо физики, естли уже заняты каведры зоологіи и ботаники. Хотя главнымъ предметомъ моимъ доселѣ были двѣ послѣднія науки, но и первыя двѣ никогда не выходили изъ круга моихъ занятій: я не разъ преподавалъ ихъ, иногда писалъ объ нихъ и столько объ нихъ думалъ, что въ состояніи, приступивъ къ ихъ преподаванію, въ скорое время оказать въ томъ требуемое успѣхи,—тѣмъ съ большимъ наслажденіемъ, что при этомъ я и для собственного знанія развилъ бы подробнѣе сіи науки, особливо столь занимательныя, какъ физическая географія и геогнезія, кои до сего времени были упускаемы изъ виду въ университетскомъ преподаваніи.

Но естли на всѣ сіи каведры уже назначены профессоры, въ такомъ случаѣ осмѣливаюсь убѣдительнѣйше просить Ваше Превосходительство назначить меня профессоромъ російской словесности, согласно съ желаніемъ г. попечителя кіевского округа. Чувствую всю особенность и важность моего прошенія, но я не смѣлъ бы обратиться съ нимъ къ вашему превосходительству естли бы не чувствовалъ въ себѣ столько любви къ русской словесности, столько привычки къ труду и изустному преподаванію, что съ ними могу въ недолгое время одолѣть предстоящую трудность и неукоризненно занимать сію каведру, — естлибъ не былъ убѣжденъ, что въ Кіевѣ преподаваніемъ русской словесности въ ея историческомъ развитіи и современномъ видѣ могу быть гораздо полезнѣе, нежели здѣсь изустнымъ преподаваніемъ ботаники. Что словесность не была для меня чуждымъ предметомъ, что я иногда принималъ въ ней нѣкоторое участіе, сіе извѣстно вашему превосходительству, но занявшись ею профессорски, я исполнялъ бы въ Кіевѣ давножеланное мною изученіе славянскихъ языковъ и можетъ быть былъ бы такъ счастливъ, что успѣлъ бы тѣмъ принести пользу и самой русской словесности, кромѣ ея распространенія между Малороссіянами и Поляками, тамъ я могъ бы докончить удачнѣе Малороссійскій Словарь и продолжать успѣшнѣе Собраніе Украинскихъ Пѣсень — предпріятія, удостоившіяся одобренія вашего превосходительства.

Осмѣлившись изъявить все сіе такъ, какъ оно есть въ душѣ моей, еще разъ убѣдительнѣйше и покорнѣйше прошу ваше превосходительство оказать мнѣ благодарное участіе ваше перемѣщеніемъ меня изъ Москвы въ Кіевъ, гдѣ я надѣюсь обновиться въ здоров'и моємъ и спокойствіи душевномъ.

Съ глубокимъ уваженіемъ и сердечною признательностію, имѣю честь быть, милостивый государь, вашего превосходительства покорнѣйшій слуга Михаилъ Максимовичъ ²⁾.

1834 года марта 14 дня. Москва.

Після цього С. С. Уваров просив куратора київської шкільної округи фон-Брадке направити проханя «зная Максимовича съ весьма хорошей стороны», і 27 березня фон-Брадке доповів Уварову про те, що незаміщення катедри російської словесности він «счелъ бы неприличнымъ при открытіи университета», а тому просить про затверження М—ча ординарнымъ профессоромъ російської словесности, при чому додає, що «желалъ бы въ профессорѣ російской словесности имѣть чиновника, котораго по его прежнему званію можно бы было временно допустить къ исправленію должности ректора».

Призначений на профессора російської словесности в Кієві 4 травня 1834 року, Максимович був на цій посаді до 26 квітня 1841 року. Звіль-

¹⁾ В „Журналѣ Министерства Нар. Пров.“ 1872 р. і окремо.

²⁾ „Дѣло департамента мин. нар. пров.“, № 49488/К. 1546.

нення його з посади сталося після заяви ради університету на ім'я куратора київської шкільної округи князя Давидова¹⁾. М—ч просив раду звільнити його зі служби через хворість, опис якої подано в свідощті університетського лікаря доктора медицини Доллера.

Михаилъ Александровичъ сынъ Максимовичъ, — говоритьсь в цьому свідощті, отъ роду 36 лѣтъ, слабаго отъ природы тѣлосложенія, по истеченіи нѣсколькихъ лѣтъ своей университетской службы, подверженъ сталъ геморроидальнымъ припадкамъ и разстройству нервовъ... Въ 1829 году сильныя приливы геморроидальныя къ головѣ произвели совершенную потѣрю зренія въ правомъ глазу (amaurosis)... Въ продолженіе послѣднихъ трехъ лѣтъ присоединились еще ломоты артритическія въ костяхъ цѣлаго тѣла, а особливо ногъ, съ наростію на средней части правой берцовой кости, и опухоли въ обѣихъ коленяхъ... Г. профессоръ Максимовичъ при малѣйшей переѣнѣ погоды чувствуетъ сильныя въ ногахъ ломоты...

В звязку з такою хворобою, говоритьсь в заяві куратора на ім'я міністра, М—ч «полтора года уже принужденъ большую часть времени оставаться дома безвыходно... и полгода уже не въ состояннн читать». Далі князь Давидов повідомляє, що:

Совѣтъ университета, свидѣтельствуя, что г. Максимовичъ разстроилъ здоровье отлично усерднымъ исполненіемъ своей должности и отнесъ его, по болѣзненному его состоянію, къ числу лицъ, коимъ сроки къ полученію пенсін сокращаются десятию годами, а равно принимаая во вниманіе особенныя и отличныя заслуги г. Максимовича, оказанныя имъ какъ обрабатыванію въ нашемъ отечествѣ ботаники и російской словесности разнообразными его изслѣдованіями въ сочиненіяхъ, такъ и учрежденію и образованію университета св. Владимира въ которомъ онъ былъ первымъ ректоромъ, — проситъ объ увольненіи его, Максимовича, отъ должности ординарнаго профессора и объ исходатайствованіи ему въ пожизненную пенсію полного годового оклада получаемаго имъ нынѣ жалованія, то есть 1142 руб. 85⁵/₇ коп. серебромъ съ назначеніемъ отпуска оной изъ переяславскаго уезднаго казначейства въ полтавской губерніи.

Клопотання університету підтримували куратор шкільної округи й міністр С. С. Уваров. Але комітет міністрів, на підставі 14 пункту додатку до 1665 статті «Свода Пенсіоннаго Устава», не затвердив клопотання міністра про призначення Максимовичу пенсії в розмірі річного окладу утримання, а призначив йому дві третини останнього. Але, беручи на увагу хворобу Максимовича та зроблену ним роботу, комітет міністрів ухвалив видати йому, крім того, «соотвѣтственно бывшиму примѣрамъ», одноразово річний оклад утримання.

У вересні 1843 р. М—ч після прохання куратора, знов почав читати лекції з російської словесности, не рахуючись на штатній посаді.

„Почти два года, повѣдомляе Пономарьов, М—ч преподавалъ русскую словесность здоровью ему еще служило, и теперь он готов былъ продлить свою службу, но вскоре последовало назначеніе ему преемника, и в июле 1845 года навсегда перервалась педагогическая деятельность М—ча“.

З офіційних відомостей та належних суди фактів виявляється инше. 15 серпня 1846 року куратор звертається до міністра з пропозицією знов призначити М—ча на професора російської словесности:

Ознакомясь лично съ г. Максимовичемъ, говоритьсь в заяві куратора, я удостоверился, что онъ, по состоянію здоровья, можетъ съ совершенною пользою продолжать службу въ должности профессора, а по познаніямъ своимъ можетъ быть весьма полезенъ для университета. Посему имѣя въ виду затрудненія, болѣе 5 лѣтъ встрѣчаемыя въ замѣщеніи каедръ русской словесности въ университетѣ св. Владимира, остающейся и до сихъ поръ вакантною, каедръ, имѣющей особенно важное значеніе въ здѣшнемъ краѣ, гдѣ распространеніе теоретическихъ и практическихъ знаній въ отечественномъ языкѣ и словесности составляетъ одну изъ главнѣйшихъ обязанностей мѣстнаго университета, я полагаю бы не только полезнымъ, но даже необходимымъ воспользоваться вызовомъ г. Максимовича для замѣщенія этой каедръ.

При університеті було ще два спеціалісти з російської словесности: магістер Костири та кандидат Селін, тому то куратор вважає за найкраще призначити на катедру М—ча залишивши Селіна, при кафедрі ад'юнктом. а Костири командирувати закордон для вивчення слов'янських мов. Але, коли ця командировка не відбудеться, то куратор гадав зробити такий

¹⁾ „Дѣло департамента мин. нар. проsv.“, № 4976.

розподіл викладів: один буде читати теорію словесности, другий її історію для студентів філософського факультету, та третій для студентів всіх інших факультетів.

На цю пропозицію міністр наказав відповісти, що він не находить надобности въ отпраткѣ магистра Костыря за границу и затѣмъ опредѣленіи Макенмовича, тѣмъ болѣе, что есть студенты, приготавлиющіеся въ преподаваніи русской словесности и славянскихъ нарѣчій въ университетѣ, впрочемъ Максимовичъ можетъ быть допущенъ временно на прежнему основаніи.

Незатверження М—ча на посаді професора, треба вважати й пояснювати занепадом його педагогічної діяльності на той час, про що згадує М. К. Чалий:

По ходатайству М. В. Юзефовича, в 1843 г. кн. Давыдов пригласил М—ча читать лекции русской литературы по найму, с платою по 14 руб. за час. Но, прожив на своей Михайловой горе четыре года в отставке, наш словесник еще более отстал от науки и, конечно, не мог удовлетворить любознательности своих слушателей, затронутую чтеніями Костыря. Читал же он свои лекции по своей печатной книжке слово в слово, прерывая по временам скучное до тошноты перечисленіе писателей духовнаго чина рассказами о своем знакомстве с Пушкиным, Гоголем, Иннокентіем и другими знаменитостями да ожесточенными нападками на барона Брамбеуса ¹⁾.

Подав Володимир Данилов.

Листування О. О. Русова з Я. П. Полонським в справі споминів про Шевченка для празького видання „Кобзаря“.

У своїй статті під назвою «Як я став членом Громади» ²⁾ О. О. Русов вважає найсвітлішою полосою свого життя першу половину 70-х років, коли він брав участь в діяльності Київської Громади. У той час, додавав він, їй все вдавалося й вело до бажаних результатів: «Висилає мене Громада до Праги друкувати Кобзаря,—я їду і не лише друкую його зі споминами Костомарова, Тургенева, Полонського й Мікешіна, але навіть здобуваю для Громади право доставки першого тому його до Росії».

Докладніші відомості про умови й обставини, в яких провадився друк цього празького видання «Кобзаря» в 2-х томах (1876 р.) подав Ол. Ол. у своїх споминах, що їх надруковано було в «Україні», 1907 р., II, с. 125—136. До них ми й направляємо читачів, що бажали б ближче познайомитись з цією важливою в історії шевченкознавства подією. Тут же згадуємо лише про ті моменти, які безпосередньо стосуються до листування його з Полонським в справі спогадів про Шевченка, яке переходить тепер в рукоп. відділі Пушкінського Дому В. А. Н. у Ленінграді.

У зазначених вище спогадах згадується між иншим, що весною 1875 року до Петербургу привіз Ф. К. Вовк виготовлений до друку рукопис «Кобзаря» (розділений на дві частини—цензурну й нецензурну) і повідомив Русова про потребу їхати закордон його надрукувати. Від свого знайомого поета і тодішнього секретаря чужоземного відділу в Цензурному Комітеті Я. П. Полонського Ол. Ол. дізнався, що зі справою слід поспішатися, бо намічалось переведення в життя нових цензурних обмежень, особливо для українського слова. Треба було встигнути до їх півня переправити до Росії хоч би першу цензурну частину «Кобзаря».

Тому вже в травні 1875 р. Русов з дружиною вибрався до Праги, де він одночасно з підготовкою «Кобзаря» до друку хотів прослухати курс у празького лінгвіста Гаттали, а також відшукати у родини П. І. Шафарика кінець поеми Шевченка «Іван Гус».

Ще не від'їзжаючи з Петербургу, пише Русов у своїх спогадах (с. 129), захопився я писати листи до багатьох людей, які знали Шевченка за його життя, щоб

¹⁾ „Кіевская Старина“, 1889 г., ноябрь, с. 275.

²⁾ „Украинская Жизнь“, 1913, ч. 10, с. 48.

вони написали свої спомини про його або й свої думки про характер його поезії. З Праги я знов писав до їх, нагадуючи своє прохання; але більшість з їх давали мені відповіді, що не візьмуть на себе права критикувати твори великого поета, бо на те не здатні, дрібні ж анекдоти з його життя, які вони знали, вони казали, не варт згадувати та печатати...¹⁾ Найприхильніше до мого прохання одніся Тургенев, який жив тоді під Парижем на своїому хуторі Буживаль. Він писав, що безпреміно пригадає усе, що тільки пам'ятає з своїх зустріч з Шевченком, але не може зараз сісти писати ці спомини, поки не викінчить тієї роботи, над якою тоді працював. Коли накінець він прислав свої спомини про Шевченка, ми дуже зраділи. Так і Полонський, з яким я листувався частенько, надіслав теж свої спомини заздалегідь, так що й вони увійшли у I-й том. Костомаров та Мікієшин вже тільки у 1876 році прислали свої згадки про Шевченка, і ці прийшлося помістити тільки у другий нецензурний том...

Спогади Русова в «Україні» 1907 р. кінчаються думкою, «що добре пораяв Полонський—не баритися з виданням «Кобзаря», а скорійше випускати його у світ: бо як би спізнилися ще на півроку, то вже обидва томи зісталися б тільки для заґрянниць».

У своїх споминах Русов не згадує прізвиськ тих хто не прислав у відповідь на його прохання потрібних йому матеріялів. Нічого не говорить він і про своє листування у цій справі з Марком-Вовчком. Ті три листи, що їх тут наводимо в уривках²⁾, опубліковані О. К. Дорошкевичем в IV т. творів Марка-Вовчка (с.с. 454—8); показують, якої ваги надавав її споминам про Шевченка Русов. У листі до Полонського з 25/13 вересня він зазначає, що не дістав від неї відповіді на свої два перших листи, і збирається ще раз писати. Спогади Полонського про Шевченка окрім «Кобзаря» були надруковані також і в «Кієвскомъ Телеграфѣ» за 1876 рік, 14 квітня, ч. 44.

1875 11 Српна.
29 іюля.

Писав вже Вам раз звідці, щоб як напишете про Шевченка щонебудь, — заслаб у «Кієвскій Телеграфъ». А тепер вже знов що нове маю писати. Нашого брата, кажутъ виперли з тієї редакції: сама пані Гогоцка із своїми сотрудниками буде там орудувати. Про те, як напишете туди, щоб не вийшло чого паганого, — щоб не пустилася нова редакція з Вами у полеміку. Будь ласка запліть те, що напишете, просто на мої руки по адресу: Bubenč bei Prag. № 37. Bei d. — Wlach Bäcker. Alexander Russow (Böhmen, Oesterreich).

...Про Ваши Memorabilia вже нічого не кажу. Ви були трохи не одна особа, котру Шевченко любив більше усіх з своїх земляків; про те Ваши слова будуть найдорожчими поміжи матеріялом задля его біографії.

Чи 5 страницъ напишете, чи цілу статью, все з великою дякою приймлю і надрукуємо у другій половині его видання, котре незабаром і друковати почнуть.

Жду, хороша моя пані, відповіді од Вас по тому ж адресу, що написав.

Прага. 27/15 сентября. (1875).

Писав я до Вас з Вубенча. Знов пишу вже з Праги. Не знаю вже, за що Ви так на мене розсердилися, що й відповіді не хочете подати ніякої: Як-що Ви нічого не напишете з Ваших воспоминаний, то хто ж більш напише?! Ви ж були найщиріша его подруга, а Тургенев, Полонскій — тільки кілька раз его бачили. Сідайте зараз, як тільки маєте час, та й строчіть що пам'ятаєте. Як що через місяць пришлете, то й то буде добре. Тільки же ж такі напишіть хоч дві строчки, ча матимете час та чи напишете хоч з 10 хоч з 5 страницъ? Напишіть, будь ласка, бо як тепер не напишете, то коли-ж то буде случай до того, або де писатимете?

Вже так вечерів зо-два зо-три пожертвуйте та й поворуште старі воспоминанія, бо то брешуть, коли кажутъ:

Кто во гробѣ — мирно спи і т. д.

Треба вноді й мертвих (як яких) знов ворущить та на світ Божий виводити. Писав я й до Полонського. Добре, каже, але не знаю як скоро спроможеться. Чи не могли б Ви з ім побачитись, або списатись про це, коли з ім знакоми (Адрес його: На углу Кабинетской и Ивановской Домъ Гуро Кв. № 16 Яковъ Петровичъ Полонскій).

Вибачайте, що не знаючи, чи Ви згожуетесь з мною, що треба писати чи ні, чи не згожуетесь, обертають до Вас просто наче до сестри або матері з прозьбами. Мені здається, бачте, що у такому ділі треба кидати свѣтскіе закони о приличіях. Пожа-

¹⁾ З листів Русова до Полонського, що нижче друкуються, знаємо, що він особливо бажав споминів Некрасова про Шевченка. С. Ф. Русова згадує також і про аналогічну обіцянку Жемчужникова. Вона оповідає і про побачення Русова з Тургеневим в цій справі у Карлсбаді („За сто літ“, II, сс. 159—160).

листа напишіть же що знаєте, як знаєте. Труд той Ваш даром не пропаде: усі сподіюся скажуть! ...Дожидаю од Вас одповіді по адресу: Prag Post-Gasse.—Bei Franz-Josephs-Quai № 37. Alexander Russow.

Прага, Post-Gasse № 37 3 октября 1875.

Многоуважаемая Марья Александровна! На днях писалъ я къ Лисенку, прося его зайти къ Вамъ повторить мою просьбу или напомнить о ней, а самой просьбу къ Вамъ не написалъ. Извините если выйдетъ по этому кака-нибудь неловкость. Просьба моя къ Вамъ — прислать Ваши воспоминанія о Шевченкѣ, если Вы можете удѣлить нѣсколько времени на ихъ написаніе, прислать тоже „Гуса-Еретика“, если можете возвратить его изъ неизвѣстности будущему потомству на обладаніе и поученіе. Не знаю, исполните ли Вы такія мои почтеннѣйшія просьбы; а если бы исполнили, то я былъ бы Вамъ очень благодаренъ, да пожалуй бы еще съ поль-короба просьбъ обратилъ бы къ Вамъ. Видите ли до сихъ поръ я имѣлъ возможность только къ тремъ лицамъ обратиться съ подобною просьбою: къ Вамъ, къ Полонскому и къ Тургеневу.

Вы мнѣ называли еще нѣсколько лицъ, которые знали Шевченка; но это были генералы, генеральши, къ которымъ прямо я боялся идти; да и мало было охоты, когда изданіе самого текста сочиненій Шевченка подвержено было большому сомнѣнію. Теперь же, когда черезъ мѣсяць — полтора печатаніе текста будетъ готово, является у меня дерзость завалить Васъ просьбами. Не могли ли бы Вы отъ себя обратиться къ тѣмъ лицамъ, которыхъ Вы знаете съ просьбою написать что только они знаютъ о Шевченкѣ: анекдотъ какой-нибудь, или что-угодно, впечатлѣніе изъ сношеній съ нимъ и т. п. и прислать мнѣ по адресу: Post-Gasse, № 37. (Beim Franz-Josephs-Quai) Alexander Russow Prag (Oesterreich).

Запоможіть як можете і у чому можете цій збірці фактів про жизнь бурлаки-поета, а Вас і Бог не оставить за те та й люде, як казав Шевченку,

Не забудуть помянути

Не злимъ тихимъ словомъ.

Горе мене бере люте иноді, як подумаю, що жив чоловік, наробив пером стільки, що хоч на ціли століття людямъ учиться буде що, а про его тільки гомонять дома, а ніхто не хоче написати на память потомкамъ хоч скільки-небудь слів. Ви же дочка его по таланту, по усюновленію, дочка по жизни: не полінуйтесь же потрапити кілька часу на те, щоб сісти та написати про его та й другихъ підбити на теж.

Та й мене, як той гвинт, що завести хоче машинну, не забудьте своєю одповідью, бо я тут просто помру од того, що про Шевченку наче й память зтратили.

Нікто не гавкне не лайне

Неначе й не було ѣго, Ваш А. Русовъ.

Листування з Я. П. Полонськимъ.

(Наводимо тексти листів до Я. П. Полонського в цілості)

1. 1875 20/8 августа.

Многоуважаемый Яковъ Петровичъ! Давно еще когда-то я разговаривалъ съ Вами о славянской поэзіи и общалъ указать что нибудь для перевода; но уже годъ прошель, какъ я съ Вами видѣлся, а ничего я Вамъ не указалъ. Хотя стыдно, но лучше поздно, чѣмъ никогда. Прочувивая чешскихъ поэтовъ, я нашель кажется такую піеску небольшую, которую Вы по всей вѣроятности переведете. Принадлежитъ эта basei (т. е. стихотвореніе) перу чешской писательницы Элишки Красногорской, звѣздѣ 1-й величины нынѣшней чешской литературы. Поэтично выражаетъ борьбу челоуѣка съ природой и природы съ челоуѣкомъ и людскую силу при всей обѣдѣ. Придется какъ-разъ по перу того, кто Польского краля и Голодъ такъ прекрасно написалъ.

Я пишу ее Вамъ по-чешски и дѣлаю подстрочный переводъ... [Далі йде в оригіналі російський переклад поезіі Vodni Kolečka — Водяна Колиска].

Если не забыли еще своего обѣщанія, то пришлите мнѣ по этому адресу тѣ воспоминанія Ваши, о которыхъ я Васъ просилъ въ прошломъ году. Тургеневъ тоже сюда мнѣ общалъ прислать их. Вашъ А. Русовъ.

2. Prag. Post-Gasse, № 37. Beim Franz-Josephs-Quai, Alexander (Александрович) Russow. Прага 25/13 Сентября.

Ваше письмо, многоуважаемый Яковъ Петровичъ, меня очень обрадовало. Хотя я уже и въ городѣ, т. е. въ Прагѣ, но сочувствую Вамъ относительно нареканій на холодъ, который при здѣшнихъ камнахъ мнѣ придется терпѣть всю зиму.

Братья-Чехи по части печей...

26/14 сент. 1/2 4-го часа утра. Въ 3/4 3-го родилась дочъ у меня и своимъ появленіемъ на свѣтъ прервала письмо. Начавши про широкія темы, оставляю пока писать Вамъ, ибо хотя для поэта и интересны частности жизни моей вообще, но я не рассчитываю на то, чтобы имѣлъ право интересоватъ Васъ своими семейными драмами.

Вечеромъ: продолжаю уже какъ отецъ. Началъ что-то о Чехахъ. По части печей какъ и по многимъ другимъ частямъ они если и братья то не намъ, а скорѣе Нѣм-Україна, травень — червень. — 7.

цамъ: печей наших, лежанокъ, запічків і т. п. вовсе не понимаютъ, какъ и многого другаго спеціально русскаго. Ну да Богъ съ ними. Одним словом — холодно будетъ. Мнѣ то не привыкать, ибо на Литейной приходилось въ шубѣ иногда посиживать, а вотъ развѣ новой гражданкѣ плохо будетъ.

Перехожу къ стихамъ. Вашъ переводъ мнѣ нравится. Отдѣлывайте да и пускайте въ „Недѣлю“ что-ли. Только мнѣ кажется, что „Сталь бурливой рѣкой“ — не будетъ точно что до подлинности текста, так и что до реальности. Витава самая большая рѣка Чешская, что передъ моими окнами течетъ — „рѣчка“ а не бурливая рѣка.

Мать и дитя (Ditè me ditè!) у Васъ прекрасно; конецъ тоже хорошъ, а вотъ картина когда дѣтенюкъ на громы плещетъ ладонями у Васъ вышла слабѣе подлиннаго. Подбавьте тут силы. Зачѣмъ Вамъ точность и дословность? Пусть только эта картинка какъ оно рученками плещетъ, ярче будетъ поставлена. Не нравится мнѣ еще что колыбель у Васъ на волнахъ „вздрагиваетъ!“ Фи! Вздрагиваетъ живое что-нибудь или умирающее. Мнѣ кажется это не то слово.

Что до отрывистости и образности рѣчи, то это общая черта нашихъ братьевъ славянъ. Вотъ прочитайте когда будетъ въ „Всемирной Иллюстраціи“ помѣщенъ переводъ моей жены повѣсти съ Сербскаго „Невѣста“. Тоже лаконизмъ — какой то особенный Сербскій. Жена моя старалась сохранить эти черты подлинника, да кажется мало умѣла.

Теперь про издание поэта. Не пишу какого — знаете. Оно черезъ мѣсяць будетъ кончено. Ужъ выручите: присядьте, на это время, да пришлите къ сроку. Другой случай написать не знаю когда представится. Извините, что такъ запросто приступаю съ ножомъ къ горлу: не боюсь Васъ, п. ч. знаю лично, что не скорчите при этомъ генеральской фигуры (Извините, если неприличенъ). А вотъ Ивана Сергѣевича Тургенева боюсь тронуть. Хотѣ можетъ быть генералъ ès lettres не то, что генералъ отъ инфантеріи, а все таки Тургеневъ — генералиссимусъ на всю Европу. Что-жъ мнѣ съ нимъ дѣлать? Общались очень интересный разговоръ изъ воспоминаній своихъ прислать съ мѣсяць тому назадъ, да и по сихъ поръ нѣтъ. Что же мнѣ дѣлать? Ему писать — быть невѣжей, надоѣдаломъ; не писать — быть малодушнымъ. Будьте добры, напишите ему отъ себя по товарищески, чтобъ поскорѣе прислать. Я приостановлю выпускъ изданія въ ожиданіи его воспоминаній. Извините, голубчикъ, что и Васъ запрягаю, да и еще и на факторство подбиваюсь. Право мнѣ совѣстно Тургеневу повторять. А онъ говорилъ мнѣ, что за пять дней напишетъ. А ихъ уже 5-ю пять 10-ю пять прошло.

Если ужъ пойдетъ на то что возьметесь служить дѣлу изданія, то спишитесь или сойдитесь съ Марьей Алекс. Маркевич (Марко-Вовчок. Фонтанка. № 159, кварт. 1). Ей ужъ писалъ о томъ-же два раза, — ни отвѣта ничего, а общалась написать. За что это въ самомъ дѣлѣ такое неуваженіе къ Тарасу, тогда какъ какого нибудь Кельсіева, Грекова — расписываютъ гдѣ только можно и какъ можно!

Я Марко Вовчокъ напишу, а Вы — само по себѣ, если не сочтете этого неудобнымъ или стѣснительнымъ. Эти стѣсненія просто губятъ насъ да и только. А. Русовъ.

Не прислать ли Вамъ, чего нибудъ изъ Vchlickeho или Витѣслава Галека. Тоже есть поэзія. Красногорской передамъ Вашъ привѣтъ.

(Приписка олівцемъ) Извините за какой то бессмысленный тонъ письма. Ночь не спалъ, дѣлный день, какъ угорѣлый. Трудно отцѣмъ быть. Вообще простите, но пожадуста отвѣтите. Дня черезъ три буду способенъ на что нибудъ. Поскорѣе отвѣтите.

3. Прага 26/14 октября 1875. Не отвѣчалъ Вамъ такъ долго, многоуважаемый Яковъ Петровичъ, ибо не было времени переписать Вашихъ воспоминаній; а переписать ихъ хотѣлъ, чтобъ имѣть возможность спросить у Васъ кое о-чемъ и сдать въ типографію, такъ какъ Вашего писанія не разберутъ здѣшніе наборщики.

Вотъ что хочу спросить у Васъ. Такъ ли я разобралъ собственныя имена, у Васъ упоминаемыхъ Ө. П. (?) Толстой, Андрей Александровичъ (?) Синцевъ (?) Н. П. Толстая, сенаторъ Дмитрій Александровичъ (?) Ровинскій (?), Наталья Борисовна Суханова-Клебствъ (?).

Остальное разобралъ съ грѣхомъ пополамъ. Въ нѣкоторыхъ мѣстахъ догадался кажется совсѣмъ правильно; а если нѣтъ, то не посердтесь на мою фантазію: смыслъ кажется тотъ же останется, что у Васъ было. О Микѣшинѣ выраженія измѣнилъ, да кое-гдѣ разбилъ предложенія на болѣе короткія. Въ одномъ мѣстѣ хочу въ выносѣ или въ строку прибавить фактъ о томъ, какъ Шевченко схватилъ ножъ и бросился на дворянина, который я слышалъ отъ Мусоргскаго. Надѣюсь, позволите мнѣ сдѣлать такую вставку, такъ какъ и вы могли слышать (подобный разговоръ объ этомъ фактѣ отъ кого нибудъ).

Въ концѣ концовъ — спасибо Вамъ и превеликое. Вы — первый человекъ, который отозвался сразу на мое первое письмо, тогда какъ другимъ я и по десять писемъ писалъ и по днесъ ничего не имѣю. Что это за нравы, — я не понимаю! Боюсь они что-ли? Если ничего не получу ни отъ кого, то только одно Ваше приложение и будетъ, — не рассердитесь за это. Однимъ словомъ спасибо Вамъ, такъ какъ подобныя страннички въ книгѣ имѣютъ значеніе столько же потому, что въ нихъ написано сколько и потому, кто ихъ писалъ. Если бы Тургеневъ надослалъ что общалъ, тогда бы это было два цвѣтка на могилу кобзаря — поэта! Еслибъ еще Некрасовъ

что-нибудь написал — вот был бы уж целый букет. Не могли ли бы Вы его попросить об этом. Кромѣ шуток прошу у Васъ объ этомъ серьезно. Вѣроятно онъ зналъ о Тарасѣ, слышалъ, что-нибудь о немъ: пусть хоть страничку напишетъ, хоть одинъ анекдотъ какойнибудь, а то и цѣлое нѣчто-въ родѣ того какъ у Васъ вышло. Попросите пожалуйста: я боюсь!

Еще вопросъ: писать ли сверху, что это воспоминанія „Полонскаго“, такъ какъ Вы только Я. П. подписали. Я надпишу наверху полное имя, но не дамъ печатать пока отъ Васъ не получу отвѣта, котораго жду поскорѣе.

Не писалъ долго еще и потому, что хочу завтра пойти въ театръ и посмотрѣвши на „Паревича Алексея“ предложить Вамъ его перевести. Эта драма изъ русской жизни принадлежитъ перу самаго лучшаго чешскаго поэта (выше Елишки Красногорской) бывшаго фельетониста „Narodnich Listů“, державшаго тамъ кромѣ того отдѣльнѣйшія и статей о Россіи. Въ прошломъ году онъ померъ, ну какъ и всегда и вездѣ теперь и взялись за него Чехи. Не могли ли бы Вы въ самомъ дѣлѣ взять что-нибудь изъ него; или эту пьесу или чешскую драму „Zavřít z Falkensteinu“ или наконецъ поэму Děvče z Tater. Что Вамъ больше нравится: драма или поэма? То или другое по желанію я и пришлю Вамъ, означивши непонятныя слова по русски, такъ какъ переводить все подстрочно было бы очень много¹⁾.

4. 8 декабря 1875. Многоуважаемый Яковъ Петровичъ! Я къ Вамъ писалъ уже о томъ, что я принужденъ былъ сдѣлать ради вѣстей изъ Кіева съ тѣмъ, что Вы мнѣ прислали. Потому не обвиняйте меня, если я сдѣлалъ что-нибудь Вамъ не нравящееся, и не браните: все мы подъ Богомъ ходимъ.

Теперь я имѣю къ Вамъ еще одну просьбу. Въ Москвѣ будутъ праздновать 40-лѣтній юбилей литературной дѣятельности Тургенева. Здѣшній художественный клубъ (Umělecká beseda) тоже хочетъ почтить этотъ день литературнымъ вечеромъ, но для этого ей необходимо заранѣе знать число и мѣсяць, когда соберутся въ Москвѣ почитатели таланта нашего поэта. Будьте такъ добры увѣдомьте меня, когда узнаете навѣрно этотъ день: сообщите также и адресъ того дома, гдѣ соберутся праздновать, чтобы здѣшнему клубу была возможность послать туда телеграмму. Если узнаете также что самъ Иванъ Сергѣевичъ къ тому времени выѣдетъ въ Россію изъ Парижа, то сообщите на тогдашній адресъ его, такъ какъ они думаютъ и ему лично послать телеграмму.

Такия просьбы относительно будущаго. Теперь же посылаю Вамъ одинъ экземпляръ сочиненій Шевченка съ Вашими воспоминаніями о немъ по просьбѣ издателя этихъ сочиненій г. Грегра. Если Вы можете въ чемъ нибудь помочь ему относительно пропуска цензурою этой книги для распродажи ея въ Россіи, то этимъ преможно обяжете меня, такъ какъ русской книгѣ мѣсто — не за границею, а въ Россіи.

Читалъ я въ газетахъ о Вашемъ чтеніи въ пользу Герцеговинцевъ, читалъ и самую базей пані Красноhorské, переведенную Вами въ „Недѣль“. А знаете, что мнѣ первый набросокъ этого перевода гораздо больше нравится, чѣмъ вторая отдѣлка, которая явилась въ „Недѣль“?

Морозы здѣсь стоятъ большіе, снѣгу много выпало и луна совсѣмъ порусски свѣтитъ. Когда вспомнишь при этомъ, что на этомъ морозѣ мерзнутъ теперь вѣроятно многіе изъ тѣхъ 14 000 рабочихъ, которыхъ по-міру пустилъ Фруссбергъ, да еще то, что онъ сидитъ въ Россіи и вѣроятно въ-теплѣ, то начинаешь думать, что это все наврала на русскіе морозы и что Некрасовъ могъ бы такъ же воспѣвать морозъ чешскихъ горъ, какъ и русскихъ долинъ. Кстати о Некрасовѣ. Грегръ обращался къ нему с просьбою прислать ему свои воспоминанія о Шевченкѣ; не могли ли бы и Вы попросить его о томъ же. Хотъ и стыдно, что чужіе заботятся о сохраненіи воспоминаній о нашемъ родномъ поэтѣ, тогда какъ мы сами въ этомъ направленіи ничего не дѣлаемъ, но лучше уже хотъ чужимъ послать воспоминанія, чѣмъ совсѣмъ не вспомнить. Васъ уважающій А. Русовъ.

5. 6 февраля 1876. „Семь разъ смѣрь, а разъ отрѣжь!“ Нужно мнѣ было 7 разъ Васъ переспросить относительно Вашей рукописи, а то видно я очень понадѣялся на свое искусство читать чужія руки и надѣлалъ ошибокъ, если Вы говорите, что „много“ промаховъ. Извините пожалуйста²⁾.

Но все это ничего! Вы не можете себѣ представить какъ Вы порадовали меня извѣстіемъ, что товаръ на 4,000 рублей не пропал! Я былъ уже въ качествѣ чело-вѣка, у котораго подъ ногами вмѣсто твердой земли — какия-нибудь облака: такія слухи ко мнѣ доходили. И тутъ получаю Ваше письмо, что моя диссертация одобрена. Не знаю, сколько именно во всемъ этомъ мы Вамъ обязаны, но думаю, что

¹⁾ Далі наведено чотири строфи з Večerních písen поета; перший вірш цієї поезії такий: „Ne dobre lidem bez spěvu!“

²⁾ У своїх „Споминахъ“ (там же, с. 130) Русов говорить, що Полонському довелося „вести велику баталію, поки він одвоював пропуск і тому через ґраницю“. Можна думати, що за це він його тут і дякує, приховуючись з конспіративною метою „диссертациєю“. Підчас цього перебування в Празі Русов лише збирав матеріали по бібліотеках для своєї магістерської дисертації „Ян Жижка“ (С. Русова, Спомини, „За сто літ“, II, с. 160).

именно Васъ больше всего благодарить нужно, дорогой Яковъ Петровичъ, за одобрѣніе. Благодарю Вас, 30,000 разъ благодарю!

Что касается юбилея Тургенева, то злѣть меня російскіе литераторы своею инертностью въ этомъ дѣлѣ и нелѣпостью. Я слышалъ, что Москвичи спрашивали у него самого позволенія праздновать его именины и разумѣется не получили такого. Къ чему жъ было печатать въ газетахъ, если отъ его разрѣшенія зависѣло устроить или не устроить ему праздникъ? Я дѣйствовалъ на основаніи газетныхъ замѣтокъ, которыя перевели и перепечатали даже здѣшнія газеты. Видно здѣсь Тургенева больше даже цѣнятъ, чѣмъ мы сами! Теперь Сербскіе, Хорватскіе, Чешскіе, Галицкіе, Вѣнскіе литераторы и диллетанты изъ Славянъ, къ которымъ я писалъ по этому случаю, спрашиваютъ меня, — когда же будетъ юбилей освободителя крестьянъ въ Россіи? и что жъ я имъ буду отвечать? — Постыдно молчу и краснѣю за то только, что повѣрилъ русскимъ газетамъ!

Если москвичи настолько нелѣпы, что задумавши праздникъ не намѣрены его исполнить, то подѣйствуйте Вы въ Петербургѣ на Общество пособія литераторамъ что-ли: пусть оно устроитъ вечеръ въ честь своего учителя въ продолженіе 50 лѣтъ, а то я и не знаю уже, что это за разбродъ такой у насъ, что (никакой) ничего больше кромѣ ругни Скабичевского съ Боборыкинымъ, Михайловскаго еще съ кѣмъ-то и т. д. не услышимъ!

Гайдебурову прописали теперъ вакаціи; онъ такой распорядительный человѣкъ: пусть онъ предложитъ въ обществѣ Литераторовъ безъ всякаго спросу у Москвичей а тѣмъ болѣе у самого Тургенева — задать ему праздникъ. А мнѣ, Яковъ Петровичъ, сообщите о днѣ такого праздника, чтобъ я далъ знать и Чехамъ и Сербамъ и Галичанамъ, которые интересуются этимъ. А за помощь Вашу 45,000 разъ благодарю! Вашъ А. Русовъ

Подав Федір Савченко.

Загадки Л. Глібова.

(Кілька заміток до історії його творчости).

Загадка віршем та одгадка—це жанр творчости Л. Глібова, у якому він найбільше виявив оригінальності свого таланту. Оскільки у своїх байках наслідує Глібів здебільшого байкарів-попередників, остільки оригінальний він зовсім у своїх загадках, і в цьому жанрі він не має попередників не тільки в українському та російському письменстві, але навіть і в світовому.

З російських письменників ми зустрічаємо тільки дві загадки віршем у В. Жуковського («Не челоуѣчьими руками...» та «На пажити необозримой»¹⁾, з західно-європейських—декілька загадок у Шиллера (як це відмітив уже Б. Гринченко в бібліографії Глібова²⁾).

Л. Глібів під час свого співробітництва в дитячому галицькому часописі «Дзвінок», на сьомому десятку років життя, заклав цей жанр дитячої літератури в українському письменстві на сторінках цього часопису, складаючи не тільки загадки віршем, але й одгадки на них, чого ми не маємо ані в одній з літератур. Недаремно ж чеська письменниця Вільма Соколова писала в львівській «Зорі», що «напричуд красні байки та загадки Глібова—це одинокі в цілій слов'янській літературі»³⁾.

Нас цікавить цей недосліджений жанр творчости Глібова, а саме джерела його. За головне джерело загадок Л. Глібова правили безумовно, українські народні загадки,—ця народня мудрість, з якою так добре був знайомий Глібів-байкар, що виявляв її перед усіма в своїх байках.

У загадках Глібова народня загадка живе новим життям, життям видатного художнього твору, життям видатної краси.

Щоб переконатися у цьому, досить переглянути збірник М. Номиса «Українські приказки, прислів'я и таке инше» (СПБ, 1864 р.), де можна знайти українські народні загадки, що їх покладено в основу більшости загадок Глібова.

¹⁾ Див. „В. А. Жуковскій, Сочиненія въ стихахъ и прозѣ, изд. 10, СПБ., 1901“, Ст. 265.

²⁾ „Л. И. Глібовъ“, Чернигів, 1900 р.

³⁾ „Зоря“, 1893, № 9, — „Байки Л. Глібова в перекладі на чеську мову“.

Так, наприклад, не важко пересвідчитися, що народню загадку «Брат брата вік доганяють, та ніколи не догонють» (Номис, с. 303, № 461) оповіщено в підваліну загадки Глібова про «колеса в возі»¹⁾.

Ось ця загадка:

Щоб дітям веселіш було,
Пушу я загадку прехитру:
Пішов смерком я за село,
Щоб повернути млин до вітру.
Дивлюся—з поля щось біжить,
Неначе бісова отара,
Шумить, гуде і торохтить,
А курява така, як хмара!
От-от на мене налетить...
Я з переляку скоком-боком
Та у бур'ян—дух притаїть
І виглядаю одним оком.
Щось двос спереду гудуть,
За ними двос ще женуться,

Біжать, ніяк не доженуть²⁾
І зо-зла аж об землю б'ються...
Курить, мара, все трощить, мене,
Чи то лозина, чи цеглина...
Гаразд, що втік, а то й мене
Не обійшла б лиха година.
Пробігло... зникло у ліску,
А я навіткача до дому,
Та про окавію таку
І досі не хвалюсь нікому.
Кодись це дітям передам,—
Нехай їх розум молоденький
Міркує і розкаже нам
Про той переполох дуренький.

Народня загадка—

Одно каже „Світай Боже“,
Друге каже „не дай Боже“,

— під пером Л. Глібова перетворюється в такий художній твір:

А нуте, діти, ось сідайте!
Я загадку за хвіст піймав;
Подумайте і розгадайте,
Чи я диковину придбав.
Мовчала ніч; усі мовчали,
І соловейко задрімав;
На небі зірочки блищали,
За гаєм місяць виглядав.
Не спало троє у господі;
Не видно, де воно й яке;
Ви, діти, станьте у пригоді,
Вгадайте, що воно таке?

— Пошли нам, Боже, день скоріше.—

А третє каже „мені все ідно“,
Як вдень, так і вночі³⁾—

Одно озвалось на стіні:—
Тепліше буде й веселіше,
Як блисне сонечко мені.
А друге каже:—Нічка мила!
Коли-б з тобою довше бути:
Мені без тебе тільки й діла,
Що в боки пхають і товчуть,
Мовляє третє:—Річ даремна,
Мене ніщо не веселить—
Чи то настане нічка темна,
Чи то веселий день шумить⁴⁾.

(Вікно, двері й сволок).

Загадка „Чорненьке маленьке хоч яку колоду переверне“⁵⁾ навіяла Глібову таку загадку про блоху⁶⁾:

Мостивсь я в лузі на потіху
Веселу загадку піймав;
І повну торбу дітям сміху
Мені судилося набрать.
Зробив я хатку невеличку;
Вітрець дмухнув—і хатка бух!
Я плюнув вітрові у пику
І заховався у лопух.
Дивлюся—щось по лугу скаче
Та біля мене зраду бух...
— Здоров, — гукає, — небораче!
Чого це ти заліз в лопух?—
Я хап ловину, потім сміло
Під лопухом загомонів:
— Яке тобі до мене діло?
Я... заховавсь від комарів...
А щоб ти знав, як мене звати,
До мене вухо прихили,
Скажи по правді, бо брехати
Ми зроду вдатні не були.

— Та ну-бо,—каже,—не обманш!
Вилазь мерщій і не сварись;
Дурна надія—не приманш
Того, що хочеш; схаменись!—
Почервонів я дуже, чую,
Неначе у окропі рак;
Дивлюся на прояву тую—
Вона—хі-хі! і каже так:
— Хотів ти загадку піймати,
Щоб любих діток звеселить,
Так отже, коли хочеш знати,
Я—загадка, на що й ловить!
Мале, химерне я на вроду,
А хоч кому на ніс плигну
І хоч яку тобі колоду,
Колі захочу поверну.
Шу-шу, шу-шу! шу-шу..: прощайте!
Я так від сміху й покотивсь...
Тепер ви, діти, розгадайте:
З яким я дивом там зустрівсь?

¹⁾ Див. Л. Глібів, Твори, „Сяйво“, Київ, 1927. Сс. 229—230.

²⁾ Підкреслення всюди наше.

³⁾ Номис, с. 298, № 291/2.

⁴⁾ Цитов. видання творів Глібова, сс. 230—231.

⁵⁾ Номис, с. 295, № 149.

⁶⁾ Л. Глібів, Твори, сс. 232—234.

Загадка „Біле поле, чорне писання: хто знає, той сіє“¹⁾ навіяла Глібову ось яку загадку про папір та писання²⁾:

Не все нам бігать по орішки,
Жартуючи, у тихий гай,
Не все нам вигадки і смішки,—
Ще треба, діти, хліба край.
Моторна воля десь ходила,
У долі ласки добула,
Мене старого звеселила,
Розумну загадку дала.
Була весна у мене, діти,
Мого життя далекий рай;
Тоді втішали пташки, квіти,
Мене манів зелений гай.
Цвіла весна... прийшли морози,
Кудись голубку понесли...
Жаль і тепер; старечі сльози
По бороді не раз текли...
Був на горі гайок маленький;
Туди частенько я ходив;
Стояв там явір зелененький,
Кругом широкий степ синів.
Дивлюсь я раз: по-під горою
Біліє лан, як полотно;
Якийсь дідок маха рукою
І сипле чорне зерно.
Прийшов до нього я, вклонився,
Звичайненько піднявши бріль:
— Добридень вам!—Дід подивився:
— Спасибі,—каже,—ти відкіль?
— Із хутора,—кажу,—гуляю...

Дідуся, хочу щось сказати!—
Він усміхнувся і каже:—Знаю,
Про що ти хочеш попитати!—
Дивуюсь я і серце мліє,
Мов засоромилось воно!
— Чого,—питаю,—лан біліє?
На що це чорне зерно?
— На те,—дід каже,—лан біліє,
Щоб бачить, як лежить
зерно;
Хто розуміє, той і сіє,—
Над цим працює світ давно.
Коли-б тобі щаслива доля,—
Сказав ласкаво чоловік,—
Дала шматок такого поля—
Ти-б, синку, сіяв цілий вік.—
Іду до дому я і плачу,
Все хочу поля і зерна;
За сльозами стежечки не бачу,
Не бачу хутора й млина!
Почула мабуть добра доля,
Що той дідок тоді сказав,
Дала мені зерна і поля,
Щоб потім я не жалкував.
Тепер і я вже розумію,
Що натакнув той чоловік,
І досі, діти, сію, сію,
І цілий сіятиму вік.

Загадку „Мати гладуха, дочка красуха, а син кучерявий“³⁾ покладено в основу цієї загадки Л. Глібова про піч, багаття й дим⁴⁾:

— Ой ви, діти—квіти наші!
Наварю вам горщик каші,
Поїсте ви до смаку!—
Мовить баба у кутку:—
Я щедруха, я гладуха;
В мене донечка красуха,
Кучерявенький синок—
Як той сизий голубок.
Я морозу не боюся,
І хто мерзне—я сміюся:
Бабу гріє не кожух,
А веселий теплий дух.

Біля мене всі товчуться—
І веселі діти в'ються
І старесенький дідок
Тут мурлика, мов коток.
Гей до мене! Є у мене
І варене і печене:
Буде людям, буде й вам,
А ледачим дулю дам.—
Гарно, хитро баба каже,
По губах мов медом маже,—
Тому заськи, тому на...
Угадайте ж, хто вона?

Дальша загадка Глібова про дорогу в композицію на тему народної загадки „Лежить Гася, простяглася; як устане, неба достане“⁵⁾:

Раз пішов я на отаву
І наткнувся на прояву:
Довга-довга і страшенна,
Мов гадюка здоровенна,
Голова десь за горами,
Ноги вперлись між лісами,
Став я, хвертом в боки взявся
І до неї обізався:
— Де ти в біса узлася
І чого тут розляглася?—
Через море перекину
У далеку чужину!—

Чую—десь щось загуділо,
Буйним вітром зашуміло:
— Схаменися дурно сивий,
Прикуси язик брехливий!
Я не відьма, не проява,—
По всім світі моя слава;
Мене люди поважають...
І до мене учащають...
Ось устану, коли треба,
Підійму тебе до неба,
Любі діточки заплачуть:
Діда більше не побачуть.

1) Номис, с. 303, № 472.

2) Л. Глібів, Твори, с. 237—239.

3) Номис, с. 299, № 301.

4) Л. Глібів, Твори, с. 239—240.

5) Номис, с. 303, № 458.

Засмутився я, злякався
І наслід одбредався:
— Вибачай, вставай не треба,
Бо не хочу я до неба,—
Там огнями зорі палають,
Мені бороду обемалять,
А як часом покочую—
На шматочки розіб'юся;

Я побіг, не оглядався
І у хату заховався,
А у хаті баба мила
Мені кваші наварила.
Ів я квашу солоденьку,
Здумав загадку стареньку;
Покіль другу скомпоную—
Розгадайте перше цюю¹⁾.

Загадка „У лісі стято, на дриветні взято, на руках плаче“²⁾ в джерелом загадки Глібова про скрипку³⁾:

Десь у гаю родилася,
У хаті опинилася.
Була німа і нежива—
Тепер говорить і співа.
Хто з нею добре знається,
До того обзивається;
А хто не влад її бере,
Аж по душі вона дере.
Буває так зажуриться,
Що й люлечка не куриться,
В очах сльозина заблищить
І чуле серце заболить.
Зате ж як розжуражитьсь,
Уся біда уляжетьсь;

Такий гармидер заведе,
Що й бас товстучий загуде.
Батеньки і паніматоньки,
І хлопці і дівчатоньки
Аж не потовпляться—біжать,
До танців жижечки тримтять.
Усім, усім потішненько,
А закаблукам лишенько...
Колись і я її любив,
Колись навприсядки дурів.
Ох, діти—наші квіточки!
Пристарілися люточки:
Тепер не втямлють тропака...
Вгадайте ж, хто вона така?

Загадка „Без вікон, без дверей, повна хата людей“⁴⁾ в джерелом загадки Глібова про кавуна та ніж⁵⁾:

Скажу ще загадку таку:
У почвах переплив я річку
І у долині, на піску,
Побачив хатку невеличку.
Без вікон хатка, без дверей,
Як не мудруй, не можна
влізти;
Вона ж повнісінька людей,
А ласоців—не переїсти!
Ну, як би так мені туди?
Хоч би-ж тобі де-небудь щілка...
Я і туди, я і сюди—
Ніяк: ні зверху, ні з причілка.
Дивлюсь—з лози іде Різак,
Його мале й велике знає:
Сокири нашої свояк,

По всіх усядах він буває.
Побачив, що я там хожу:
— Чого,—питає,—тут нікаєш?
— Ой, мій голубчику!—кажу:—
На-що питаєш! Либонь знаєш...—
Він цюк—і хатку розрубав.
— Ну,—каже,—лізь, щоб не кортіло!
Я так зрадів, аж закричав:
—От молодець! от гарне діло!—
І зараз всіх порозганяв,
Щоб ласоців не роз'їдали:
Хазайнувати сам почав,
Аж зуби танцювати стали.
Я через приключку таку
Вподобав дуже хатку тую
І, дякуючи Різаку,
Що-літечка тепер смакую.

Загадка „Марушка в семи кожущках: хто на неї гляне, той і заплаче“⁶⁾ навіяла Глібову таку загадку про цибулю⁷⁾:

— Гоп! гоп! діти-молодята!
І дівчата і хлоп'ята.
Годі бігати і скакати,
Буду загадку казати:
Як була я молодою,
Грала в хрещика весною
І між квітами росла,
Зеленіла і цвіла.
Добрі люди доглядали,
Шанували, поливали,
Щоб жила краса моя,
Щоб доладна була я.
Як підкрадеться до мене

Те бадиллячко зелене,
Чи бур'ян, чи лобода,
Через мене всім біда.
Всіх од мене проганяють,
Через тин перекидають,
Щоб нічого не росло,
Щоб пристріту не було.
Як великою вже стала,
Я сім плахт поначіпляла,
Довгі кісоньки взяла
У віночок заплела.
Куди треба, помандрую,
Скрізь і днюю і ночую,

¹⁾ Глібів, Твори, с. 243—244.

²⁾ Номис, с. 303, № 480.

³⁾ Л. Глібів, Твори, с. 243—244.

⁴⁾ Номис, с. 295, № 168.

⁵⁾ Л. Глібів, Твори, с. 246—247.

⁶⁾ Номис, с. 296, № 184.

⁷⁾ Л. Глібів, Твори, с. 249—250.

Світ увесь я обійшла
І на ярмарку була.
І нема того біда,
Чи у пана, чи у Жида,
Щоб і я там не була
І не їла й не пила.
Тільки я сердита зроду:

Загадка „Біле поле, гусь на нем оре“¹⁾ під пером Глібова перетворюється в таку загадку про перо²⁾:

По полю ходить, носом оре
І розкидає по сліду
Одним шанобу, другим горе,
Тому привіт, тому біду.

Хто задивиться навроду,
Чи сунеться цілувать—
Буде сльози проливать.
Діти-квіти! виростаєте
І мене ви розгадайте.
Прилетить веселий час—
Поцілує дуже вас.

Він оре скрізь: і на чужині,
І в нашій рідній стороні;
Коліє і у моїй долині
Він дещо виорав мені.

Загадку „Мовчить, а сто дурнів навчить“³⁾ покладено в підвалину загадки Глібова про книжку⁴⁾:

Бачить—не бачить,
Чути—не чує,
Мовчки говорить,
Дуже мандрує.
Часом захоче—
Правди навчав,

Іноді бреше,
Всіх звеселяє—
Люба розмова.
Будемо, діти,
З нею до віку
Жити-дружити.

Загадка „пливе шука з Кременчука,—куди гляне, трава в'яне“⁵⁾ навіяла Глібову таку загадку про косу⁶⁾:

Є на світі чорна злюка,
Родом, кажуть, з Кременчука,

Як не брешуть язики.
Скрізь давно про неї знають
І прояві потурають
Хлібороби-земляки.
Мов гадюка хвіст волочить,
Все лютує, зуби точить
Деревляним язиком.
Треба знати, як з нею жити!
Ви б злякались, любі діти,
Поховались б притємом.
Як ускочить в сад вишневий,—
Чи там буде цвіт рожевий,
Чи бур'ян, чи лобода,

Чи красоля чепуренька,
М'ята, рута зелененька,
Чи барвінок—всім біда!
А у полі... Мати, мати!
Як почне хвостом махати—
Хоч лягай та помирай.
Чи сіножать, чи пашиця,
Чи пахучая травиця—
Все їй треба, все їй дай.
Розпускає вюди славу,
Що спорудила отаву
Там, де вже жило, цвіло;
І нема, нема нікого,
Хто б вкрутив їй носа злого,
Хоч і бачить все село.

Загадка „Дівка в коморі, коси на дворі“⁷⁾ є джерелом цієї загадки Глібова про моркву⁸⁾:

Мати доні молодій
Огородик наділила.
Розкошує доня мгла,

Каже неньці—тісно їй:
— В земляній сижу коморі
А коса моя на дворі.

Загадка „Скручений, зв'язаний, по хаті скаче“⁹⁾ правила за джерело загадки Глібова про віник¹⁰⁾:

У полі ріс і розвивався
Козачки Нефороши син,
Всесвітнім став, з людьми спізнався:
Дивись—де хата, там і він.
Скрізь у господі порядкує,
Щоб добрим людям догодить:

Що-дня по хаті він танцює,
Буває так, що аж курить.
Його усяка баба знає,
Та нам у баби не питать,
А вас загадочка питає,
Щоб знати самим, як його звать.

І т. д. і т. д.

Наведених прикладів досить, щоб переконатися у тому, що загадка Глібова має тісний зв'язок з українською народньою загадкою.

1) Номис, с. 303, № 472.

2) Глібів, Твори, с. 251.

3) Номис, с. 303, № 47.

4) Глібів, Твори, с. 251.

5) Номис, с. 304, № 499.

6) Глібів, с. 255—256.

7) Номис, с. 296, № 183.

8) Л. Глібів, Твори, с. 257.

9) Номис, с. 300, № 335.

10) Там же, стор. 258.

Щодо структури загадки Глібова, то тут ми повинні розрізняти такі частини: 1) вступ до загадки, де здебільшого ми маємо звернення до дітей, цікаві автобіографічні моменти (див. загадку про папір та писання), описи природи тощо; 2) власне формулювання загадки, де найчастіше автор лише переказує своїми словами народню загадку (цю частину загадки в усіх вищенаведених загадках Глібова ми підкреслили); 3) закінчення, де автор знову вертається до дітей.

Нарешті зазначимо, що на загадках Глібова позначився й вплив байкаря Л. Боровиковського: такі звернення до дітей у загадках Глібова, як:

Гоп! гоп! діти-молодята!
І дівчата, і хлоп'ята!

Годі бігать і скакати
Буду загадку казати—

або:

А нуте, діти, ось сідайте!
Я загадку за хвіст піймав.

Подумайте і розгадайте
Чи я диковину придбав¹⁾.

дуже нагадують також звернення до дітей Л. Боровиковського; наприклад:

„Гей, діти—мотилята!
А годі вам цяцьками грати,

Мняч бити, метелики ганяти—
Я байку розкажу—послухайте хлоп'ята!²⁾

або

„Веселі небожата!
Чи не обридло бігати вам

І по горам, і по долам?—
Я байку розкажу—послухайте, хлоп'ята!³⁾

Подав Борис Шевелів.

Чумак Іван Коломієць.

Багато явищ українського народнього життя, у наслідок нових економічних обставин та удосконалення сучасної техніки, надходять до свого суворо-обумовленого кінця—занепаду та знищення. А тому нині для нас особливої ваги набувають ті живі свідки минулих часів, що давніше брали активну участь в тих явищах народнього життя, які тепер правлять лише за предмет наукових студій. Одним із таких явищ народнього життя, що його вже майже на наших очах згладдила тверда рука історичного розвитку людського колективу, є українське чумацтво.

А проте, колишні чумаки та чумацтво ще не вмерли, вони й досі живі в народніх спогадах, переказах та чумацьких піснях, а поверх того, напевно, на терені України існують і поодинокі їх представники, які для дослідника чумацтва, можуть подати чималий цікавий фактичний матеріал. Нині чумакам та чумацтву присвячено чимало праць багатьох дослідників, про що свідчать і постійні інформаційні замітки Етнографічної Комісії ВУАН в київській пресі, і поява чималої розвідки про чумацтво Н. Букатевича⁴⁾, і навіть зацікавлення чумаками за кордоном, як своєрідним явищем українського народнього побуту.

І ось тепер нам пощастило знайти зовсім недалеко від Києва одного з останніх могоганів українського чумацтва, що не тільки добре про все

¹⁾ Вплив Боровиковського помітний ще й у казці Глібова про рибалку та рибку та в байці „Ягня“. Подаємо тут відповідні місця:

Ой слухайте, діточки,
Дівоньки й хлоп'ята,
Розкажу вам казочку
Мої лебедята!—

Моторні діти, дівоньки й хлоп'ята!
Первоцвіт наш, веселі небожата!
Щоб знали ви, як в світі треба жити
І стерегтись, чого не слід робити
Я розкажу вам басчку маленьку“.

(Див. вступ до казки про рибалку та рибку. Л. Глібів, Твори, „Сяйво“, Київ, 1927, с. 287).

(Байка „Ягня“. Там же, с. 134—135)

²⁾ Байки Левка Боровиковського, під ред. Гр. Коваленка, м. Черкаси, „Сіяч“, 1918, с. 1.

³⁾ Ibid.

⁴⁾ Н. І. Букатевиц, Чумацтво на Україні. Історично-географічні нариси.. Одеса, 1928, 1—94.

пам'ятає, але й перебував в доброму здоров'ї, що дозволяє йому поділитися з нами своїми цікавими спогадами.

Цей нащадок колишніх чумаків живе в селі Верхня-Дубечня Жукинського району, що на р. Десні і в 50-ти верстах від м. Київ. По вуличному він має прізвище Вдовиченко, а його справжнє ім'я Іван Миколаєвич Коломієць. Коломійцеві тепер, як він сам говорив на цю пн-липівку (1928 року) буде вже 85-ть років і таким чином рік народження Івана Коломійця припадає на 1843 рік. Не зважаючи на свій вже чималий вік Іван Коломієць ще й тепер фізично досить сильна людина, ще й досі зберіг свій голос, цілком придатний для співу, та має репутацію на селі не тільки діда чумака—Вдовиченка—знавця чумацьких пісень, але й знавця минулого свого села.

Село Верхня-Дубечня, за словами діда Івана Коломійця, ніколи не було панське, а весь час було в казні. За давніх часів це було дуже маленьке село, що жило з річки та хліборобства, а в ньому чумакувала споконвіку тільки одна родина Коломійців, ще з діда та прадіда. Сам Іван Коломієць не пам'ятає свого батька чумака, бо той вмер, коли йому було всього тільки три роки, а за родинними переказами, його батько Микола, щодо чумакування нічим не був видатний. Проте вже дід Дмитро Коломієць, був не звичайний простий чумак, а це був чумак відомий далеко по-за межами свого села, багато зазнав пригод в далекій кримській дорозі, не раз і не два бився з розбійниками та гайдамаками і не мало набив їх власними руками, маючи завжди в возі під соломомою саморобного келепа. Але одного разу на валку діда Дмитра напали гайдамаки; всі повтікали—хто куди міг, не втік тільки один дід Дмитро. Він завзято бився з гайдамаками, шістьох гайдаків забив своїм келепом, але гайдамаки перебили йому келепове держало і тоді вони його почали тяжко бити. Гайдамаки так тяжко били діда Дмитра, що він зроду не кричавши, так почав кричати, що його голос почувала валка кийвських чумаків, що ночувала недалеко.

Кийвські чумаки знали діда Дмитра і врятували його.

В дорозі вони два тяжкі лікували діда Дмитра, прикладаючи до його ран товчені волоські горіхи.

Крім своєї сили дід Дмитро ще був тим відомий, що вмів відводити вогонь від села, та вмер маючи 120 років.

Зовсім инший був прадід—Мосій. Він був відомий не тільки як чумак, але й тим, що був у Запорожцях, а через те завжди голів голову, мав оселедця і мав такі довгі вуса, що мусів зав'язувати їх на потилиці, а особливо, коли йому доводилося їсти мед чи ряженку, бо деколи люди навмисне так частували прадіда Мосія, щоб подивитись, що він робитиме з вусами.

В Запорожці прадід Мосій пішов з великої досади. Ще як він був парубком, дівчата на вечерницях, коли він був на підшитку, обшили йому жупана клоччям. Тоді Мосій дуже розсердився, тричі об'їхав село на кочерзі і сказав дівчатам, що від нині ні одна дівчина не піде заміж. Він швидко покинув село, поїхав з чумаками по сіль і десь далеко в запорозьких степах вони зустріли коло шляху застромлене високе ратище¹⁾, а поруч з ним стояв маленький стіл, куди всі подорожні та чумаки повинні щось покласти, щоб їх не зачіпали гайдамаки та Запорожці.

Але прадід Мосій на це не звернув уваги, він пхнув ногою ратище, все поперекидав і, наказавши валці нічого не давати, бо сам за все відповідатиме, звелів валці їхати далі.

¹⁾ Аналогічне явище зустрічаємо і в інших записах, так наприклад: П. Кулишъ, Записки о южной Руси, СПб, 1856 г. I, сс. 75—76. Б. Гринченко, Етнографические матеріали, вып. I, Черниговъ, 1895, с. 143. М. Курдова, Легенда о старом кургане, „Просвещение Донбаса“, 1923, № 12, сс. 104—105.

Тоді Запорожці, як це побачили, то почали їх наздоганяти. Прадід Мосій сам залишився на шляху, чекаючи на Запорожців, а валка поїхала вперед без нього.

Враз прискочили до прадіда Мосія гайдамаки і Запорожці¹⁾ з своїм отаманом на чолі.

«—Це все наробив ти?» спитав отаман Мосія.

«—А ти часом не жебрак, щоб тобі давати?» відказав йому прадід Мосій.

«—А ну, хлопці,—плоньте на нього!» наказав отаман своїм гайдамакам. Гайдамаки навели на прадіда Мосія рушниці та як стрельнули по ньому, то весь дріб назад та по Запорожцях.

А тоді прадід Мосій і каже: «А, ну, я тобі плону! то, як стрельнув, то так і покотився з коня гайдамацький отаман.

«—Ну, коли ти такий!», сказали гайдамаки і Запорожці: «—то будь у нас за отамана!»

Прадід Мосій на це погодився і вісім літ пробув в Запорожцях і тільки тоді повернувся додому, коли до нього прийшли листи з села.

Коли він повернувся додому, то так, як він і казав, ні одна дівка не вийшла заміж. Тоді бачать дівчата, що погана їх справа, та до діда. А він каже: «—я не сердитий, а коли кушите четвертину, то я так зроблю, що ви всі за три дні повиходите заміж». Дівчата склалися хто як міг. Тоді прадід Мосій знову тричі об'їхав село на кочерзі і за три дні на селі повно було женихів і всі дівчата повиходили заміж. А проте сам прадід Мосій ще довго парубкував і женився тільки після 40-а років.

Ці всі родинні перекази Івана Коломійця про своїх предків-чумаків межують майже з казковими деталями, а надто щодо прадіда Мосія і тому дуже тяжко прикласти до цих оповідань будь-яку хронологічну схему, і я передаю ці перекази, лише зберігаючи їх родинну послідовність. Щодо власного життя Івана Коломійця, то тут його оповідання набуває цілком реального змісту і своїми подробицями дає змогу зрозуміти колишнє життя дубечанських чумаків.

Після смерті батька Миколи чумакував його старший брат Антін, а сам він, поки ще був малим, то весь час був у себе на селі при господарстві у старшого брата. Коли Іван Коломієць вперше поїхав чумакувати²⁾, було йому 15 років і таким чином перша його подоріж припадає на весну і на літо 1859 року. До Києва вони вирушали майже завжди після весняного Миколи, коли вже спадала десенська й дніпрова вода і можна було вільно їхати затопними луками.

До Києва вони їхали, вже маючи заздалегідь обумовлені пропозиції на приставлення вантажу з Києва до певного призначеного місця, бо його старший дядько, що був і за старшого їх валки, завжди ще весною їздив човном до Києва і там рядився або з купцем Мальцевим, що був на Подолі, або з яськими купцями, які купували в Києві крам і машини, або з військовими рядчиками.

До Києва вони їздили двома напрямками: 1. на с. Старосілля,—с. Старо-Петрівці,—Куренівка, 2. на с. Новосілка,—с. Троещина,—Слобідка.

У Києві вони брали на Подолі у Мальцева казани та канати, чи товар і машини яських купців, чи військовий вантаж і везли в напрямку до Скулян.

Вантажили вони на свої мажі по 60—70 пудів і брали за це з пуда 25 копійок. Їхали вони з Києва на Білу-Церкву, а потім чи на Ямпіль, чи на Сороку, прямуючи звідти на Скуляни. Часу витрачали на цю подоріж

¹⁾ Іван Коломієць в цьому оповіданні не розрізняє гайдамаків і Запорожців. (С. Я.).

²⁾ Івану Коломійцеві після батька разом з братом лишилося 10 паровиць, якими порядкував його старший брат. Їдрили вони разом з їх дядьками, що мали теж по паровиць. Вся їх валка мала 30 паровиць.

Київ—Скуляни 5—7 тижнів, залежно від погоди. Коли погода була добра, вони робили великі волові гони, щоб-то верстов 30 на день, а коли погода була настала, чи дощ, то тоді робили малі волові гони—щоб-то 15—20 верстов на день.

Коли вони доїжджали до Скулян, то там всіх чумаків заганяли на широкий чотирьохкутній пляц, де скрізь коло воріт стояли москалі і нікого звідти не випускали. Здавши в Скулянах вантаж, чумаки одночасно там рядилися з місцевими Євреями-купцями на перевезення кукурузи з Скулян до Одеси. На свої мажі вони брали ту ж саму норму (60—70 пудів), але тут брали не від пуда, а з четверти 2—3 карбованці. З Скулян до Одеси весь час дорога була рівна, і йшли вони не більше трьох тижнів. До Кишинева не заїздили, а задишали його праворуч, бо там було чимало злодіїв. Через Дністро перевезилися в м. Бендерах. В Одесі, коли здавали кукурузу, то стояли днів 3—4, але весь час проте пильно вартували, коло своїх возів, бо в Одесі жулля, як собак і від них і не відженешся,—завжди щось украдуть.

Одержавши гроші, чумаки порожньом їхали з Одеси в Крим по сіль на Миколаїв. Дніпро переїздили казенним пароплавом в м. Береславі¹⁾, де навіть з них за переправу і грошей не брали. З Береславу вони вже прямували на Перекоп.

На всю цю подорож Одеса—Перекоп витрачали вони не більше двох тижнів.

По дорозі, вони, ще заїздили до м. Вірменська, де брали від начальства офіційну записку, в якому озері і в якому кварталі брати сіль (озера були в оренді у купців). Крім того, тут ще чумаки реєстрували свої мажі і щоб себе не затримувати завжди давали поліції невеликого хабара від воза.

Сіль вони брали в «Красному»²⁾ озері на другім кварталі, де була найкраща червона сіль, і платили з пуда 40—45 коп.

В других озерах Київському та Карлюцькому сіль вже була не червона, а біла і дрібка, як гречка, але вони її не брали, хоч сіль там була і дешева, 30 коп. пуд, бо білої соли в їх селах не долюбляли. На свої мажі вони брали 60—70 пудів доброї червоної соли і з Перекопу прямували на Кременчук, Яготин, Басань і звідти на Козелець, куди поспішали прибути на ярмарку, що була там на Покрова. (На цю дорогу вони витрачали п'ять тижнів). Сіль в Козельці вони продавали по 90 коп., 1 карб. або й 1 карб. 20 коп. за пуд і розпродавши сіль вже звідти вирушали на зиму додому. До Києва соли вони ніколи не везли продавати, бо в Києві сіль була дешевша із-за того, що сіль до Києва приставляли цілими берлинами знизу, а про те ця сіль була біла і на селах вважали її за нижчу гатунком, ніж ту червону сіль, що привозили мажами чумаки³⁾).

Щодо чумацьких звичаїв, то дід Іван Коломієць жадних не пам'ятає і каже, що вони завжди виїздили, коли було треба, без всяких церемоній, бо це тоді бувало десь по інших селах, а не в них, де чумакували тільки одні Коломійці. Вирушаючи в дорогу, вони завжди брали з собою в дорогу харчів від воза,—щоб-то на віз клали три пуда сухарів, 3 пуда пшона, 10 фунтів сала. А кожен чоловік, що їхав волами, брав з собою про запас 2 сорочки, 2 штанів, кожух, кирею, кучму, свитку і чемерку. На вози ще брали куховарське приладдя та певну кількість струменту і деякі запасні частини до воза. Свої запаси і харчі, вони ховали під шкурою, якою вони затягали свої вози. Щодо дьогтю то одежі своєї вони не мстили, бо це було ще тоді в звичаї, коли чумакував прадід Мосій.

¹⁾ Див. Вукатевич, примітка на сс. 59—60; наведено аналогічні факти.

²⁾ Ibidem, с. 47. Слобідські чумаки теж брали сіль в „Красному“ озері.

³⁾ Херсонські чумаки тих же років продавали в Харкові сіль по 1 карб. пуд. Миколюк А., Село Ново-Збурівка. „Вісник Комісії Краєзнавства“, № 2—3, Одес. 1925, с. 258.

Всіх подорожів дід Іван Коломієць, за його словами, відбув вісім за такими маршрутами і з таким крамом: 1, 2, 3-я подорож—Київ—Скуляни (казани, канати). Скуляни—Одеса (кукуруза). Одеса—Перекоп (порожньом). Перекоп—Кременчук—Козелець (сіль). 4-а подорож—Ніжин—Одеса (тютюн—50 коп. з пуда). Одеса—Полтава (ріжки, інжир—50 коп. з пуда). Полтава—Харків (юхтові чоботи—50 коп. з пуда). Харків—Херсон—Перекоп (порожньом). Перекоп—Козелець (сіль). 5-а подорож—Ніжин—Одеса (тютюн). Одеса—Харків (чавун—50 коп. пуд.). Харків—Кролевець (папір, картон, олива—50 коп. пуд.). 6-а подорож—Київ—Ростов на Дону (сахар—50 коп. пуд.). Ростов—Остер (риба в'яла). В Ростові купили вони риби 3—4 тисячі на віз—по 55 коп. пуд. В Острі продали 50 карбованців тисяча. 7-а подорож—Київ—Бобрик (сахар). Бобрик—Одеса (овес—50 коп. пуд.) Одеса—Перекоп (порожньом). Перекоп—Козелець (сіль). Восьмого маршрута вже дід Іван Коломієць як слід не пам'ятає, і каже, що певно, це була подорож до Скулян, бо в Скулянах він був чотири рази.

Після восьмого повороту всі разом перестали чумакувати, бо в ті роки почали будувати залізницю Київ—Одеса¹⁾ і тоді вже для них більше не було вигоди чумакувати.

Далі для Івана Коломієця починається осіле життя. Він швидко жениться вперше. Забуває про чумацтво. Хліборобить у себе на селі, або як він каже «взявся за пахарство», а взимку возить до Києва волами дрова.

З моменту переходу на хліборобство Іван Коломієць використовує своїх волів та свої заробітки і стає міцним заможним селянином, що своїми достатками вважався за одного з перших людей на селі і тільки революція залишила його з банковими квитанціями на гроші, що тепер нічого не варті, які й тепер дошкуляють дідове серце.

Всі ці вищенаведені дані власного життя Івана Коломієця, дають нам змогу розуміти, що й сам дід Іван Коломієць і весь його рід чумаків, належав здебільшого до того типу чумаків-фурщиків²⁾, що вже заступили місце чумаків-торговців, вже на початку XIX віку. Але Коломіїці одночасно зберігають і деякі риси давніших чумаків-торговців, в тому розумінні, що Коломіїці—стають під фуру в один кінець, не звертають уваги на те, що деколи їм доводиться торохкотити порожньом, а назад повертаються з кримською сіллю, закупленню на зароблені фуруо гроші.

Крім цієї побутової сторони чумакування, з її досить наочними економічними розрахунками, для нас ще було цікаво дослідити той лісенний репертуар, що його посідає дід Іван Коломієць. Я постановив собі з'ясувати і дослідити весь пісенний репертуар³⁾ діда Івана Коломієця, бо й дід Іван Коломієць має для цього всі належні дані—досить пристойну пам'ять, досить пристойний голос і велику охоту до співу.

Щодо самої техніки запису пісень діда Івана Коломієця, то я додержувався такого способу. Ознайомившись з дідом, я попросив його спочатку переказати мені ті чумацькі пісні, що він знає. Дід переказував мені свої пісні і, після запису, я зачитував дідові записані пісні, щоб не було огрехів, та вносив належні корективи. Щоразу дід Іван Коломієць казав мені не більше двох-трьох пісень, бо напружуючи свою підтоптану старечу пам'ять дід досить швидко стомлювався. І ось таким чином майже протягом двох тижнів, в досить сприятливих умовах, бо дідової роди-

¹⁾ Слова діда Івана Коломієця мають підтвердження в офіціальних даних. Залізниця Київ—Одеса припадає на 1870 рік. Див. П. Андреев, Юго-западные жел. дороги, Київ, 1896, с. 36. Дані Андреева наведено у Букатевица, с. 77.

²⁾ Я. Рудченко, Чумацькі народні пісні, Київ, 1874, с. 22.

³⁾ За об'єкт такого дослідження дід Іван Коломієць ніколи не був. Тільки в 1926 році один дачник з Києва, Малеча, записав від нього назви частин чумацького воза.

ни літом не було в хаті, я на початку липня 1928 року перевів записи всіх чумацьких пісень, що знав дід. Записав також і ті старі пісні, що за термінологією діда, відповідають пісням історичного змісту і, серед інших пісень, записав також і дві майстрові пісні жартівливого змісту.

Другу половину липня я діда не мав змоги бачити, бо у нього точилася судова справа з меншим сином про розподіл майна і дідові тоді було не до пісень. Але на початку серпня я умовив діда переспівати знову мені своїх пісень. Дід Іван Коломієць, після деякого вагання і після моїх відповідних пояснень, досить охоче погодився з моєю пропозицією, хоч і не раз і не два нагадував мені, що для голосу потрібна добра чарка горілки, але, на моє щастя, якимось обійшлося без цих старих етнографічних прийомів.

Дід Іван Коломієць так само, як і давніше, щоразу співав не більше двох-трьох пісень. А я, маючи у себе перед очима попередні записи, мав змогу перевіряти навіть перебілені тексти. З цієї перевірки виявилось, що текст пісні «казкою» і ця сама ж пісня «співом» (за висловою Івана Коломіїця), майже завжди не передає сповна того тексту, що зв'язаний з мелодією співу. Мелодія співу відновлює в пам'яті діда ті зниклі слова, що розгубилися підчас звичайного переказу пісні. Самий спів пісні має чимало своїх властивостей, що зв'язані з способом виконання пісні: 1) мелічні прикраси—що не зв'язані з словесним текстом, 2) чимала кількість вставних слів, як «і ох», «гей», «да», і т. и., що зникають без сліду в переказі, 3) неперіодична повторність деяких рядків пісні, 4) заміна одних слів другими, що свідчать і про несталість словесного тексту і про творчий момент самого співця, 5) за співом мова співця став добірнішою, менше має ознак впливу загально-вживаної літературної говірки і краще заховує свої місцеві діалектичні відміни.

Наведу тепер один із прикладів подібного запису:

Запис „казкою“.

1. Та не буде гірше нікому,
Як чайці небозі.
Що вивела діток,
При битій дорозі.
5. Ішли чумаченьки,
Ішли молоді
Та забрали чаєнята
Діточки малі.
Чаєчка літає,
10. Дігочок шукає,
К сирій землі припадає,
Чумаків питає.
Ой ви чумаченьки,
Ой ви молоді,
15. Забрали чаєчкині —
Діти малі.
Буду воли пасти,
І буду завертати.
Ви оддайте чаєнята,
20. Я їх рідна мати.

Запис „співом“.

1. І ох да не буде гірше нікому.
Єк чайці небозі.
Що вивела чаєнята,
В полі край дороги
5. Та йшли чумаченьки,
та йшли молоді
Да забрали чаєнята
діточки малі.
І ой чаєчка літає,
10. Чаєнят шукає.
К сирій землі припадає,
Чумаків питає.
І ох ви чумаченьки
І ой ви молоді
15. Ви оддайте чаєнята
Діточки малі.
Та буду воли вам пасти
І буду завертати.
Ви і оддайте чаєнята,
20. Я їх рідна мати.
Да лети, лети чайка,
Да лети на зелене жито,
Бо твої чаєнята,
Ще й з вечора побито.
25. Да лети, лети чайка,
Да лети на зелену пашу,
Бо твої чаєнята,
Вже повкидали в кашу.

Наведений приклад запису пісні казкою та співом, що ілюструє вищезазначені особливості повторного запису, можна ще збільшити без кінця аналогічними паралельними записами тих самих чумацьких пісень з репертуару Івана Коломіїця.

Пісні історичного змісту також мають ті самі ознаки несталого словесного тексту і моменти розвитку творчого умислу співця: наведу тут для прикладу одне місце запису з пісні про Саву Чалого.

1-й запис «казкою»:

Приїзжав Савонька до дому
Питається челядоньки: „Чи все дома гаразд?
— Усе добре, усе гаразд, усе хорошенько,
Виглядають гайдамаки з-за гори частенько!“

2-й запис «співом»:

Ой, як приїхав козак Сава в нову світлоньку,
Питається челядоньки: „Чи все дома гаразд?
— „Усе добре, усе гаразд, усе хорошенько“,
Виглядають гайдамаки з-за гори частенько.

3-й запис співом:

І ой, ек приїхав козак Сава в нову світлоньку,
Да питає челядоньки: „Чи все дома гаразд?“
— Та й усе добре, та усе гаразд, тільки одно страшно —
Виглядають гайдамаки з-за гори часто.

Подаючи нижче чумацькі пісні і пісні майстрові та історичного змісту, я подаю їх в запису перевіреному співом і, по можливості, заховуючи всі ті прикмети словесної прикраси, що довелося мені спостерігати під час їх запису.

Всіх пісень від діда Івана Коломійця я записав 33. З них за своїм змістом 16 чумацьких; пісень історичного змісту, або, як дід каже про них, «старих» чотири: про багатирів та голоту, про Супруна, про Саву (Чалого), про Кармалюка. Дві пісні майстрові, — досить оригінальні своїм змістом; одна суто-салдацька і ще десять пісень ріжноманітного змісту. Цікаво зазначити, що сам Іван Коломієць поділяє свої пісні на певні роди і за його класифікацією до чумацьких пісень належать також і всі пісні історичного змісту, бо їх співали старі чумаки і майже всі ті пісні, де пригадується про козака; до м'ужицьких пісень належать пісні побутового змісту та про кохання, дівчача пісня одна, дві майстрових і одна салдацька.

Про засвоєння пісень, особливо чумацьких та історичного змісту, дід Іван Коломієць оповідає, що всі майже свої пісні він перейняв ще з дитинства від колишніх чумаків, що він їх знав, а надто прислухався до них, коли парубкував, ще чумаком, та перебував взимку на гуральні, куди його дядько посилав з волами. Взимку на гуральні вони нічого не робили, тільки в них було і діла, що співати чумацьких пісень та пити панську горілку. Точного джерела, чи зазначити від кого він перейняв пісню, Іван Коломієць не міг сказати, хіба тільки за винятком двох пісень: одної майстрової (№ 32), що співали в їх хаті остерські кравці, ще дуже давно, та салдацької, яку він засвоїв від якогось старого салдата гусарина, коли зимував на гуральні з волами.

З порівняння з друкованими джерелами¹⁾ виявилось, що серед чумацьких пісень Івана Коломійця в його репертуарі є навіть такі дві чумацькі пісні (№ 7, 15), що не мають належних паралелей в прогляну-

¹⁾ 1. „Записки о Полтавской губернии Николая Арендаренка, ч. II, Полтава, 1849. 2. Ужюнок рідного поля. Вистачини працеу М. Г., Москва, 1857. 3. Lud ukrainski.. zebrał... Antoni Nowosielski, t. II, Wilno, 1857. 4. К. Шейковскій, Быть Подолянъ т. I, вып. I, Кіевъ, 1859. 5. Этнографическія свѣдѣнія о Подольской губерніи... записанные... Н. Данильченко, Каменецъ-Подольскъ, 1869. 6. И. Я. Рудченко, Чумацкія народныя пѣсни, Кіевъ, 1874. 7. Труды этнографическо-статистической экспедиціи въ Западно-русскій край, т. V, СПб., 1874 — Чубинскій, т. V. 8. E. Rulikowski. Zapiski etnograficzne z Ukrainy. Zbiór Wiad. do Antrop. Krajowej, t. III, Kraków, 1879. 9. E. Романовъ, Бѣлорусскій сборникъ т. I, вып. I, Кіевъ, 1886. 10. Малорусскія пѣсни преимущественно историческія, собранныя Я. П. Новіцкимъ въ Екатеринославской губерніи въ 1874—1894, Харьковъ, 1894. 11. В. Гринченко, Этнографическія матеріалы, т. III, Черниговъ, 1899. 12. Матеріалы для этнографіи Херсонской губерніи. Собралъ И. В. Бессараба. „Сбор. отд. Рус. яз. и слов. ИАН—“, XCIV, № 4, Петроградъ, 1916.

тих збірках українських чумацьких пісень; пісня майстрова, (№ 32) виразно російського походження, а салдаська пісня цілком російська.

Ці всі записані 33 пісні не вичерпують репертуара Івана Коломійця. Сам він каже, що знав їх давніше значно більше, але тепер всі його товариші повимерли і нема з ким співати, і тому сам він тепер всіх пісень не пригадає.

Не вважаючи на всі мої заходи, дід Іван Коломієць твердо стоїть на тому, що він більше не знає «старих» пісень, хоч не раз і не два казав, що знав колись ще таких пісень, що нині їх зовсім не співають.

Для всіх інших пісень, я не розшукував відповідних паралелей, бо вага тих пісень поступається перед зафіксуванням пісень чумацьких, історичного змісту та майстрових, що є в репертуарі старого діда Коломійця. А самий факт існування такої людини минулих часів ще зайвий раз нагадує, як важно використати таких людей.

Подajući нижче зразки записаних від Івана Коломійця пісень, я повинен сказати, хоч в самих коротких словах, про мову с. Верхньої Дубечні.

Село Верхня Дубечня належить своєю вимовою до північно-українських говірок, але заховує і свої деякі притаманні властивості. Ці властивості вимови полягають в тому, що в селі наче дві говірки: 1) говірка старого покоління, що заховує майже всі прикмети північної говірки, за винятком особливої вимови дифтонга чистих звуків «о», «е», що наближаються до вимови протяглого звука «іі» та «іі»; 2) мова сучасної молоді с. Верхньої Дубечні наближується до загальноукраїнської української говірки. Ці обидві говірки впливають одна на одну і це виразно позначається і на мові старого Івана Коломійця, де поруч з усіма прикметами північної говірки виникають форми південної говірки.

Записуючи пісні Івана Коломійця я дбав також і про можливо правильний фонетичний запис його мови. Але мова Коломійця нестала і всі ці відміни відбиваються виразно в поданому нижче тексту пісень Івана Коломійця.

№ 1.

1. І ой ходив чумак
Сім год по Дону.
Да не було пригодоньки
Ніколи ему.	Скинув свитку
Ще й кожух,
Припадає к сирій землі
5. Стала пригода,
З Криму йдучи.
В чистім полі, при дорозі,
Воли пасучи.
Заболів живіт,	20. Тільки зводить дух.
Пришов к ему
Отаман его,
Бере його за рученьку,
Жалує его.
10. Ще й голова,
Ще й серцю досадонька, ¹⁾
Що чужа сторона.
Скинув шапку,
Ще й жупан,	25. Отаман мій,
Жалуєш мене.
Бери воли мої, вози —
Поховай мене.
І ой задзвонили
15. Воли мої сивеньки,
Хто буде вам пан.
1. Арендаренко, сс. 259—260	30. І ю великий дзвін,
Це по тому чумаченьку,
Що ходив на Дін.
2. Nowosielski, t. II, сс. 192—193. 3. Данильченко № 2 с. 51. 4. Рудченко XXXV. 5. Чубинський т. V № 181, сс. 1053—1057. 6. Бессараба, т. 94, № 450.

№ 2.

1. Ой і отамане батьку наш,
Ой да порадь же ти тепер нас.
Ой, що будем робить.
І ой що будем робить.	10. І ой косить хлопці очерет,
Та наварим вечерять,
Та вкинемо і чабака,
І ой вкинемо і чабака,
Та пам'янем чумака.
5. Чим будем воли кормити.
— Да косить хлопці отаву,
І ой косить хлопці отаву,
Та кормить воли на славу.
Та косить хлопці очерет	15. Ой, чумаче, чумаче,
Ой да життє твоє собаче,
Що не сієш і не йореш,
І не сієш і не йореш,

¹⁾ „Відна моя головонька“. Ще один з варіантів (С. Я.)

- Ой і не рано з Криму йдеш.
 20. І ой не рано з Криму йдеш.
 І всіх товаришів не ведеш.
 І ой я і ору і пашу,
 І ой я і ору і пашу,
 Ой із-зарання з Криму йду,
 25. Із-зарання з Криму йду,
 І всіх товаришів веду,
 Тільки нема, тільки одного,
 1. Арендаренко, сс. 261—262. 2. Ужінюк, сс. 211—212. 3. Nowosielski, t. II, с. 198,
 4. Шейковський, № 8, сс. 58—59. 5. Рудченко, XXXVI—AB. 6. Чубинський, т. V,
 № 157, сс. 1034—1035. 7. Романовъ, № 7, ст. 59. 8. Бессараба, т. 94, № 446.

№ 3.

1. І ой високо ясне сонце сходить,
 А низенько заходить.
 Славен, славен чумацький отаман,
 Ой він по табору ходить.
 5. Ой він ходить, білі руки ломить,
 Ой і словесно говорить,
 І словесно говорить:
 — „Ой ви хлопці, превдали молодці.
 І ой вставайте, вози мажьте.
 10. Ой вставайте, вози мажьте.
 Ой ярма наривайте
 Ой сиви воли запрягайте
 Сиви воли запрягайте.“
 Хлопці встали, вози помазали.
 1. Рудченко, VIII. 2. Чубинський, т. V, № 175, сс. 1049—1051. 3. Чубинський, т. V,
 № 177, сс. 1051—1054. 4. Романовъ, № 2, с. 56.

№ 4.

1. І ох косив пахарь широку долину
 Та й аж піт з лоба ллється
 Ох і лежить чумак під новим возом
 Та й з пахаря смієця.
 5. Та й хоч ти смійся, та хоч ти не смійся,
 Та за сміх тобі буде.
 Ох і прийде време, люті морози,—
 Тобі сіна треба буде.
 Та прийшло време люті морози.
 10. Та й став сніжок припадати.
 Ох і узяв чумак налігач пуд руку,
 Пошов до него сіна купувати.
 І ой здоров дядьку, та здоров батьку,
 Та будь здоровий з зимою.
 15. Ох і продай дядьку, та здоров батьку,
 Та хоч в'язочку сіна
 Ох і було у мене трошки худібоньки,
 1. Данильченко, № 3, сс. 51—52. 2. Рудченко, XXV. 3. Чубинський, т. V, № 134,
 с. 1058. 4. Гринченко, т. III, 1396 А. Б. 5. Бессараба, т. 94, № 439, 440, 442.

№ 5.

1. І ох ой у полі да криниченька
 Там вода протікає.
 Ой там чумак, чумак молоденький,
 Сиви воли напуває.
 5. Воли ревуть і води не п'ють —
 Крим та доріженьку чують.¹⁾
 Бодай бо ви сиві воли
 Да і ю крим не сходили.
 Ёк ви мені парню молодому,
 10. Серцю жалю наробили.
 Помер, помер чумак молоденький,
 В Полтаві на ринку.
 Несуть, везуть парня молодого,
 То й ёк вялюю рибку.
 15. І ой ви хлопці вірне товариство
 Послухайте мого слова: —
 „Вигоняйте та сиві воли
 За мною і ой до гроба.
 Нехай воли, та нехай ревуть,
 20. Та йдучи до гроба.
 І ой чи не зачує молода дівчина
 Рано йдучи по воду.
 Ёк зачула, тяженьку вдихнула,
 Та тяженько вдихнула.
 25. І ой десь мого парня і молодого —
 Сира земля пригорнула.
 І коли б же я сивая зозулька —
 То б крильця мала,—
 То б всюю всюю Україну
 30. За ніченьку і облігала.
 То я б ёго парня молодого,
 Та й по шанці познала
 Сіла б пала б на ёго могилу
 Та й сказала б: — „Ку-ку.“

¹⁾ „Потугуньку чують“ варіант (С. Я.)

35. Подай парень, парень молоденький,
Хоч правую руку.
Ой рад же би я, та моя мила
1. Арендаренко, сс. 263—264. 2. Nowosielski, t. II, с. 196. 3. Рудченко, XXVII.
4. Романовъ, № 3, сс. 56—57.

- № 6.
1. В Кн'іві¹⁾ і на ринку
П'є чумака горілку
Ой він же п'є та випиває
І товаришов наповас
5. За своє добро.
Устане він і вранці
Гляне і ю карманці,
Вчора било денег много
А сьогодні нет нечего,—
10. Ні-за що гулять.
Пойду до шинкарки
І на бор брати горілки.
Шинкарка трецця-мнеця²⁾
Та с чумака смієця.
15. Уна в бор не дає.
1. Рудченко, XVII. 2. Романовъ, № 8, с. 59. 3. Чубинский, т. V, № 189, с. 1062.
4. Ibidem, № 121, с. 1012. 5. Грінченко, т. III, 1401—А. В. В.

- № 7.
1. Да чи це тая удова живе,
Що два сини мала.
Да й не одного вона сина,
В доріженьку пускала.
5. Ой не йди синку,
Та не йди дитя,
І ю велику дорогу.
Пересидь цей день,
Цюю середу і зо мною старою.
10. І ох рад би я моя мати,
І неділю седіти.
Всі чумаченьки і ю Таганрозі,
А мене мати не видати.

- № 8.
1. І ох да не буде гірше нікому,
Єк чайці небозі,
Що вивела часнята,
В полі край дороги
5. Та йшли чумаченьки,
Та йшли молодії.
Да забрали часнята,
Діточки малії.
І ой чаєчка літає,
10. Часнят шукає.
Єк сирій землі припадає,
Чумаків питає,
І ох ви чумаченьки,
І ой ви молодії.
1. Рудченко, VI. 2. Романовъ, № 13, с. 62. 3. Бессараба, т. 94, № 452.

- № 9.
1. І ой із-за гори, да із-за кручі,
Да риплять вози йдучи. (2)
Що вози риплять,
А ярма бряжчать,
5. І воли румигають. (2)
І попереду да й чумака йде,
Да вигукую йдучи. (2)
І ох хоч вигукуй, хоч не вигукуй,
Молоденький чумаче. (2)
10. Та буде тобі та пригодонька,
І ю неділеньку вранці. (2)
Що на поповім сінокосі,
І а на дяковім полі. (2)
Перекинули чумаченьки
15. Чотири вози солі. (2)
Да прийшла да і к ним дівчинонька,
Да солі купувати. (2)
Да не так солі, да купувати,
Єк жалю завдавати. (2)
20. Да годі тобі, да чумаченьку,
Сьої солі збирати. (2)
Да бери серпок, да йди в степок,
Да пшениченьку жати (2)
Да бодай же ти да дівчинонька,

¹⁾ „В Полтаві“ (варіант С. Я.)

²⁾ „Шинкарка к чоргу дмеця“ (варіант С. Я.).

25. Да цього не сказала (2)
Да і ой, щоб да рука моя біла,
Да пшениченку жала (2)
Да бери косу, да йди в росу,
Да травниці косити. (2)
1. Ужінюк, сс. 209—210. 2. Nowosielski, t. II, сс. 202—204. 3. Рудченко, LI—A—
17—34, Г—15—17, Е—33—36. 4. Чубинський, т. V, № 158—A, В, сс. 1036—1037.
5. Бессараба, т. 94, № 447.

№ 10.

1. І ой послала мене мати,
Та полотен білти.
Дала мені вража мати —
Чумаченька полюбити.
5. І ой послала мене мати
В поле жито жати.
І ой там чумак воли пасе
І став зо мною жартувати.
І ой чумаче молоденький —
10. Та не жартуй зо мною.
Єк пійдеш і ю дорогу —
Плакать буду за тобою.
Що ти пійдеш і ю дорогу —
Сивими волами.
15. Кому мене уручаєш, —
С чорними бровами.
І ой я їду, і поїду
І ю великую дорогу.
І уручаю тебе милая
20. Єдиному богу.
І ой ти пійдеш і ю дорогу
І ю неділю вранці,
Збуди мене моя мати
І ю неділю рано.
25. І ой рано, і ой рано, —
1. Nowosielski, t. II, сс. 200—201. 2. Рудченко, X, III.
30. Да бодай же ти да шморгатая,
Да щоб ти цього не дождала (2)
Да і ой, щоб да рука моя біла,
Да за косе держала. (2)
- Щоб і не світало.
Ой збудила мене мати
І уже і в — обіда
Ти думаєш моя мати (2)
30. Що я не журуся (2)
Єк я вийду за ворота,—
То й од вітру валюся.
Ти думаєш моя мати,
Що я хожу п'яна.
35. Я й хожу моя мати,
Єк рибочка в'яла.
І ой пойди ти моя мати,
В Ніжин на торжок
Да купи ти моя мати (2)
40. За три копи голку (2).
За чотири золоті
Чирвоного шовку.
За п'ятого золотого —
Срібленне пальці.
45. І ой вишню — вимуюю
Своєму чумаченьку рукавці.
Шовком шила, шовком шила,
І ой біллю рубила
Таки своєму чумакові,
50. Славоньку зробила.

№ 11.

1. Да чорненьки галенята
Круту гору вкрили.
Молоді чумаченьки
Все підвір'я встановили.
5. Да чорненьки галенята,
І ой підніміцца в гору.
Да молоді чумаченьки —
І ой верніцца до дому.
Да й ради ми б пуднятися,
10. Да так туман налягає
І ой ради б ми завернуцца —
1. Nowosielski, t. II, сс. 198—200. 2. Рудченко, XLVIII, В, сс. 25—40. 3. Чубин-
ський, т. V, № 150—B, сс. 1030—1031.
- Так рядчик не пускає.
Да ти рядчику, наш батіку —
І учини нашу волю.
15. І ой пусти нас чотирох,
Хоч на время до дому.
Да й рад би я миле брате
І вас всіх одпустити.
Так фура строчна
20. І край далекий, —
Треба її доставить.

№ 12.

1. І ой сидить пугач да на долні,
І ек пугу, да так і пугу.
І ой чи чуєш да чумаченьку,
Да й на себе потугу.
5. Да сидить чумак, да пуд корчмою,
Мед, вино кружає.
Да й оглянецца чумак назад,
Да й волів немає, а возів нема.
Да й не всі товариші.
10. Да сідлай хлопче, да сідлай малий —
Коня вороного, та коня вороного,
Та бігай хлопче, та бігай малий —
Та до батька старого.
Да нехай батько, да нехай старий,
15. Та дає панам знати.
Що нехай пани, та нехай вони —
Да письма засилають
Да нехай письма засилають
1. Арендаренко, 262—263. 2. Рудченко, VII, А. Д.
- Да нехай волів пошукають,
20. Да нехай вони, да нехай пани
Да укажи прочитають
Про чумацьку худобоньку.
Що й в городі да в Береславі
Во всі дзвони дзвонять.
25. Озирнецца чумак назад,
Аж его волики гонять,
Гонять воли, везуть і вози
Йдуть і товариство его.
А позад волів, а позад возів
30. Да ведуть гайдамаку,
Да й ярканом за шию.
Да подивися гайдамако на свою Вкраїну.
Вже мені любе миле брате:
— І Україна не мила.
35. Да й ходить моя любя мила жінка
По двору й не жива.

№ 13.

1. І ой я чи тобі да не казала,
Єк стояла пуд світлицею.
Не йди Василь да і ю Крим по сіль,
Во зостанеш молодницею.
5. І ой чи я тобі не казала,
Єк сиділа пуд повіткою
1. І удченко, LV—21—30.

Не йди Василь да і ю Крим по сіль,
Во зостанеш пуд наміткою.
Ой яка була ти девицею.
10. Така ти будеш молодницею.
Ой ек була люба девицею,
Будеш люба й молодницею.

№ 14.

1. Що й од Перекопу,
Та й од Береславу
Да мулювані верстви
Занедужав чумак і ю дорозі
1. Рудченко, XXXIV. 2. Чубинський, т. V, № 152, с. 1031.

І ю великому і обозі.
Да й ніким же переказати
Своїй дівчині небозі.

№ 15.

1. І ой коли б же я знав
І ой коли же я умру.
То б я богу молився

Ох і пішов же б та на Україну
5. І отцю і матці поклонився.

№ 16.

1. І ой я с тої туги
І ой пойду в темні луги,—
Та й ек риба по воді.
Ой не втішайтєся,
5. Злії вороженьки
Та об моїй пригоди (2)
Що моя пригода,
Та ек козацькая врода,
Та ек літняя роса (2)
10. І ой як сонечко зійде,
А вітер повіне,
Роса й на землю упаде.
То так ваша слава¹⁾
Вражі вороженьки
1. Рудченко, XXIV — А.

Так марно' й пропаде (2)
І ой є у мене гроші,
Гроші бумажніє
То я й воли покуплю (2)
Мережані²⁾ ярма
І тернові занози,
Я і сам молод пороблю (2)
Та на вашу славу
Злії вороженьки
Хоч раз і ю Крим схожу (2)
І ой таки же я вам
Злії вороженьки
І на бор солі привезу.

№ 17.

1. Да стала хмарка наступать,
Та став дощ покралать
Благослови, отамане, намет напинать.
Та всі багачі, всі дукачі в наметі сіли,
5. А бідна сіромаха не посміла,
Та й на дощі сіла.
Да прийшов к нім отаман їх,
Іх жалувать став.
Він скинув голубий жупан
10. Да й намет нап'яв.
Да возьмім брате квартиру
Та будем пить і гулять
— Та будуть нам
— Всі багатирі завидувать.
15. Да прийшов к нім багач-дукач
1. Рудченко, XI — В. 2. Чубинський, т. V, № 41, А. Б. сс. 955—956, № 127, с. 1016

Та й ю порога став і шапки не зняв.
Ще й насміхацца став.
Да прийшов багач, прийшов дукач,
Ще й насміхаецця.
20. За що з цяя превража голота,
Ще й напиваецця.
У ой ек крикнув й отаман їх,
Та на свою силу.
І ой беріте его моя сила,
25. Да бий его в шню.
Один за лоб веде,
Другий дулом б'є.
Ще й приказує:
І ой не надходь вражий сину,
30. Де голота п'є.

№ 18.

1. І ох і не знав Супрун
Та не знав козак
Та ек славоньки зажицця.
Да забрав вуйсько,
5. Славне Запоріжжя,
Та пішов з г'Ордою бицця.
І ох у, суботу проти неділечки
Супрун з г'Ордою стявся.
А в неділю в обідню годину
10. Супрун в неволечку попався.
І ох ви брате, вірне товариство —
Накажіте кошовому:
— „Нехай же він Супруна козака
Із неволеньки его визволяє!“
1. Новицький, № 12. с. 13. 2. Гринченко, т. III, № 1417.

15. І ох я не буду Супрунове добро
За безцінок ізбувати
Я не буду Супруна козака
З неволеньки его визволять.
Єк заробив Супрун козаченько,
20. То так і буде отвічати.
І ох не надіявся я ж не на кого,
Так ек на коня вороного.
Ох й я думав, що кінь вивезе
Із баталії мене молодого.
25. Ох і ізвези мене коник вороненький,
Аж на Савур-могилу
Нехай же я гляну, та й подивлюся
Та на свою Україну.

¹⁾ Людські поговори (варіант). ²⁾ Кленові (варіант).

№ 19.

1. І ой був собі на Україні козаченько Швачка
І с панамі і з Ляхами превелика драчка.
І ой був собі на Україні козаченько Сава
Вигодував собі сина Саву козакам на славу.
5. І ой я того Саву знаю, я его і поймаю.
І ой що я его поймаю, я его і порубаю.
І ой, ек приїхав козак Сава в нову світлоньку,
Да питає челядочки: — Чи все дома гаразд?
— „Та й усе добре, та усе гаразд, тільки одно страшно,—
10. Виглядають гайдамаки з-за гори часто.
Да й ю чужій землі, за горами, ще й за тернами. (2)
Хочуть, хочуть тебе взяти, ще й порубати.“
Тут вони в хату вступают і день добрий давають.
— „Ой здоров був козак Сава — любих гостей маєш. (2)
15. — Ой любих гостей ти маєш, чим ти їх витаєш?“ (2)
— „І ой не знаю миле брате і ой чим вас витати.
І юродила жінка сина — буду в куми звати.“
І ой не прийшли ми козак Сава по кумах ходити,
І ой ми прийшли козак Сава тебе з світа згубити!“

1. Rulikowski, 6. O Sawie, s. 143. 2. Чубинський, т. V, № 53, сс. 965—967. 3. Но-
вицький, № 28, сс. 33—35.

№ 20.

1. Кармалюга добрий хлопець,
Він по світу ходить,—
Не одну чорняву
Із-ума ізводить.
5. Не одну чорняву і біляву,
Та ще й ту бідну вдову.
Ой запрягай Кармалюго коня вороного,
Та поїдемо Кармалюго до вдови в гості.
10. Не знаю, як тебе звати?“
— „Назви мене Кармалюго,—
Туман долиною.
1. Гн'їдичъ, П., Матеріали по народній словесности полтавской губерніи,
вып. II, Полтава, 1915, № 585.

№ 21.

1. Ой ходив і блукав
Козак молоденький
По зеленому гаю
Ох і прибудився
5. Козак молоденький
І к тихому Дунаю.
А на тім Дунаю,
Я нікого не знаю —
Тільки перевозці-молодців.
10. — Ой ви хлопці-перевозці —
Перевезіть мене молодця.
Ой ви хлопці-перевозці
Превдаліі молодці
15. Я вам марно не схочу,
Сімсот рублів заплачу,
А чого не стане,
А чого не достане,
Того по бумазі пришлю.
20. Пішов би я до отця та до матки,
Так отець-мати померла.
Пойшов би я до жени,
Да шельма жена замуж пойшла.
Так пойшов би я до роду,
25. Так рід не знає мене.

№ 22.

1. Да шумлять дуги з лугами,
А береги з берегами.
Горе ж жити на Україні
Поміж ворогами.
5. Ой пуйду я утоплюся
В синее море.
— Ой прийме мене синее-море,
— Бо жить у світі горе.
10. У чужій сторіноньці.
— Да обозвеця его доля
1. Чубинський, т. V, № 131, сс. 1019—1021.
- Край синього моря —“
— „Козаче молоденький —
Не гаразд ти робиш,
15. Що в неділю до схід сонця
Бенкети заводиш.
Одну пляшку вип'єш,
Другу наливаєш.
А хто приїде в жупанях,
20. То братом називаєш.
А хто приїде сіромаха
Так за людей не маєш.

№ 23.

1. Ой не вийся хмелю
Да по-над водою,
Да повийся по тичині.
Заліцався Попович
5. Да удовиченко
На одну дівчину.
Попович каже:—
— „Моя дівчина буде!“

А Удовиченко каже:

10.—„Хіба мене дома не буде!“

Попович каже:—

„Куплю тобі брате

Півкварту горілки.

Да не ходи брате

15. До моєї дівки.

Куплю тобі брате

Півкварту і другу

Да не ходи брате

На улицю сюю.

20. Як ти будеш брате

Цюю дівку брати,

То будемо брате

Вдвох на грудь воювати!“

1. Чубинський, т. V, № 213, сс. 1078—1079.

Пійшов Попович

25. Високою могилою.—

А Вдовиченко

Глибокою долиною

Поповиченко стрелив —

Вдовиченка перестрелив.

30. Вдовиченко стрелив

Поповича в смерть встрілив.

Оце тобі брате півкварту горілки

І до любови дівки.

Взяли Поповича

35. Та й повезли до Прилуки.

А взяли Вдовиченка —

Завязали назад руки.

№ 24.

1. Поїхав братко та до сестри в гості.

Та постав коника на новім помості.

От стій же ти коню, та не тупай ногою,

Поки наговорюся з рідною сестрою.

5. Сестро, моя сестро, перепеличенько,

Та чого у тебе біле личенько спало.

І снів не женила і дочок не оддавала,

І за невеликое време, така стара стала?

— Ізушили, братку, думки та гадки

10. То мої недостатки.

— Іди ж, братку, та лягай спати.

А я піду в садочок соловейка прохати.

Ой, ти соловейку, не щечечи раненьку,

Та не збуди мого гостя, гостя дорогого

15. Мого брата рідного

— „Уставай же, братку, годі тобі спати.

Кружка на видочку і рушничок на ко-

лочку.

І варенички в маслі і горілка в пляшці.

І десь ти моя сестровею нічку не спала?“

20.—„Та я всю нічку не спала —

А свому братіку снідять готувала!“

№ 25.

1. Ой горе, горе, що чужая Україна,

Ой, ще гірше горе, як невірна дружина.

Вона мене ізушила і ізвлячила,—

Вона мене із білих ніг повалила.

5. Устану я в субітоньку вранці,

Та й сяду я край віконьця на лавці.

Гляну подивлюся, та на яснее соньце.

Яснее соньце та по хмароньці бродить,

А мій милий по риночку ходить,

10. За собою другу, милую водить.

Ой води милий по три й по чотири.

А таки я буду старша між ними!“

— „По чом ти цеє мила узнала,

Що ти мені мила так до правди сказала!“

15. — „Ой по том я мій милий узнала,

Що я с тобою в одной церкві стояла,

Я с тобою милий одну присягу мала,

Я с тобою милий одну службу слухала,

Я с тобою милий в один хрест цілувала,

20. Тим я милий так до правди сказала!“

№ 26.

1. Да бодай ти степовая могила запала

Да там дівчина жито жала,

Да вона снопи не в'язала.

Вона с козаком любилася —

5. Правдоньки ему не казала.

— „Ой годі я снопи звяжу,

Коли люди спать ляжуть.

Тогді я тобі правду скажу,

Коли в церкві руки звяжуть.

10. По-під мостом трава росте,

Бура хвилю гонить.

Чом до мене товаришу,

Чорнявая не говорить.

Чорнявая — білявая говори зо мною,

15. Як не станеш говорити —

Умру серце за тобою.

Ти умреш з вечора,

А я завтра вранці.

Нехай нас с тобою поховують

20. В одній ямці.

Нехай нас поховують,

І один хрест закопають,

Щоб люди дивилися,

Що ми вірно любилися.

25. Любилися та кохалися,

Як голубів пара.

А тепер розійшлися,

Як тая чорна хмара.

Любилися та кохалися,

30. Як брат с сестрою.

А тепера розійшлися,

Як місяць із зорю.

Любилися та кохалися,

Як голубів пара,

35. А тепера розійшлися,

Як тая чорна хмара.

№ 27.

Любив і кохав, собі дівчину мав,

Як у саду вишня.

За лихими людьми і ворогами

І гуляти не виїшла.

Любив і кохав, собі дівчину мав

Як у саду груша.

За лихими людьми і ворогами

І покинути мушу.

№ 28.

Та на що ж мене моя мати вродила?

Та на що ж мені чорні брівеньки дала?

Та на що ж мене за нелюба оддала?

Та бита буде, що дня моя голова,

Він не любить і на ймення мене не зове,

А прийде вечор та до иншої йде.

№ 29.

1. „І ой синку, мій синку —
Не гаразд ти робиш.
Говорять сусідоньки,
Що ти шкоду робиш.“
5. „Ой буду я ходити
Й шкоду робити,
Та було ж моя мати,
Та давно мене женити.
Та прийдеш темної ночі,
Ні з ким говорити.“
10. — „Ой на ж тобі синку —
Коня вороного,
Та поставь его у станочку,
Та й говори до его.“
15. — „Та говорив я нічку.
Говорив і другуу,
А на третюю нічку
Мій кінь не говорить,
Та до сирої землі
20. Голівоньку клонить.
— Ой коню ж, мій коню,
Чому й не говориш?

- Чи я тобі тяжкий?
Чи я тобі важкий?
25. А чи моя зброя?
А чи далека дорога?
— „Ти ж мені не тяжкий,
Ти ж мені не важкий,
Та тяжкі, мені важкі
30. Твої вечорниці ще й полюбовниці.
Через травку ідеш і не попасаш.
Три річки минаеш і не напуваєш.
— Як до шинку приїдеш,
До ставка прив'яжеш
35. А сам у шинкарки
І ю перини ляжеш.
Шинкарочко Хайко —
Синь горілки кваргу —!
— „Ти козаче хороший —
40. Чи є у тебе гроші?“
— На що тобі гроші,
Коли я сам хороший!“
— „Хороший, прекрасний.
П'яниця безщасний.“

№ 30.

1. Била жінка мужика —
Пуйшла позивати.
Присудив старшина
Жіночки прохати.
5. Прости мене мила,
Що ти мене біла
1. Бессараба, т. 94, № 179.

- Куплю тобі квартиру меду
І коновочку пива.
Од пива болить спина,
10. А од меду болить голова,
А купи мені горілочки,
Щоб я весела була.

№ 31.

1. Та побила Шевця лихая година,
Що шевчиха не влюбила.
Загадала шевчиха шевцю
Черевиченьки шити,
5. Із комарової шкіри,
Щоб пристала до природи.
А швець загадав
Дратовки прясти
із тонкої павутиночки,
10. Щоб пристала до шетиночки.
Загадала шевчиха шевцю
Рибу ловити.
Без човника і без веселочка.
А швець загадав рибоньку варити
15. Щоб варила і жива була.
Поплив шевчик по тихому Дунаєчку,
По крутому бережечку,
По кадиновому листочку.
А листочок загорнув,
20. А шевчик утонув.
Остаєся вдовою хорошою та молодю,
Наїхали пани сватати удови.
1. Чубинський, т. V, № 387. сс. 818—820.

- „Ой, здорова та удівонько!“
Ой, здорова та молодая.
25. Удово, удово, та ріжте нам слово:
Чи багато ти волів маєш.“
— „Сімдесят волів, ти ж мій чорнобрів!
А я ж твоя та удівонька!“
- „Удово, удово, та ріжте нам слово:—
30. Та чи багато ти корів маєш?“
— „Шісдесят корів, ти мій чорнобрів!“
— „Удово, удово, та ріжте нам слово:—
Та чи багато ти овець маєш?
П'ятдесят овець, ти ж мій молодець...
35. А я ж твоя та удівонька.
— „Удово, удово, та ріжте нам слово:—
Та чи багато ти дітей маєш?“
— „В кожному куточку по десяточку,
А восьmero, ще в запічку.
40. А ще то не веі, а четверо в вівісі.
А четверо ще горох молотять,
А вусім за плугами ходять.
Ой вдово, вдово, поганеє твоє слово,
Ти ж не моя та удівонька.

№ 32.

1. Сватався на дівіцу
Багатий купець.
Сказивал-расказивал
— Житьо-битьо багатство своєю.
5. Єсть у мене дівіца
Семь кораблей
І с товарами полни.“
Думала-подумала
Пойду за нього.
10. Із розумом роскинула
Не бить делу так! —
Ти будеш мой милой

- Купцьовать,
А мене покинеш
15. Дома горювать!“
Думала-подумала
Пойду за нього
Із розумом роскинула —
Не бить делу так!
20. Сватався на дівіцу
Багатий офіцер.
Сказивал-росказивал
Житьо-битьо, багатство своєю.
— „Єсть у мене дівіца

25. Семеро сьол іє подсьолушками!
— Думала-подумала
Пойду за нього
Із розумом-роскинула
Не бить делу так!
30. Ти мой милой —
Пойдеш на войну,
А меня покинеш
Дома жить одну
Думала-подумала:
35. — Пойду за нього.
Із розумом-роскинула: —
Не бить делу так!
Сватался за двіцу
Отличной музикант.
40. Сказивал-росказивал
Жить-обить, багатство своей.

1. Царя белого гусари
Всі в поход пошли.
Всі гусари в поход пошли
Всі з знамьонами. (2)
5. Всі гусари з барабанами
Всі барабани пробивали
По весьолу.
Указушки прочитали
По печальному.

- «Есть у меня девица
Скрипочка одна,
Есть у меня красная
45. Дудочка мала!»
Думала-подумала:
— Пойду за нього.
Із розумом роскинула
І бить і делу так!
50. Ти ж будеш милой
В скрипочку играть —
А я молодая —
Буду танцьковать.
Ой вижду я за ворота —
55. Скажуть люди: —
Хто ти такава?
— Честь і хвала
Музикантова жена!

№ 33.

10. Царя белого генерал помьор.
Как понесли генерала,
Через три поля.
Через три поля широких (2)
За зеленый гай.
15. За зеленый гай високий
Поміж трох доріг,
Поміж трох доріг Петерских
В Роздонськiм степу.

*Подав Сергій Якимович.***Дмитро Сигаревич.**

(З нагоди п'ятнадцятиріччя його смерті 2/VI—1868 р.—23/III—1941 р.).

23-го березня 1914 року в місті Запоріжжі (колишньому Олександрівському), після довгої тяжкої хвороби помер член Одеської громади Дмитро Дмитрович Сигаревич.

Провести в останню путь зібралось не лише свідоме українське громадянство м. Запоріжжя. Прибули представники з різних міст України— з Одеси, Дніпропетровська, Новомосковська, Криворіжжя, Нікополя. На міському кладовищі, що вже вкривалося зеленню ранньої весни, звідки видно Дніпро, на старому запорозькому кладовищу, де поховано під камінними—своєрідної форми козацькими хрестами останніх Запорозжців, 25 березня 1914 року насипано нову могилу—Дмитра Сигаревича, що заслуговує на вдячну пам'ять нашого суспільства.

Сигаревич—людина великого темпераменту, глибоких знань, широкої освіти. Праці і боротьбі за емансипацію українського народу він віддав ціле життя од перших років свідомого юнацтва до останніх місяців життя, що вже згасало, поборене тяжкою хворобою.

Народившись на Волині, де батько його був фінансовим урядовцем, тут прожив він перші роки дитинства, а року 1879 переїхав з батьками до Одеси, де його батько одержав посаду в державному банку. Вже там, на Волині, де сильніше себе виявляла національна диференціація і українська свідомість, як також і на Поділлі, в сусідстві з Галичиною, зашепилася унакові Сигаревичу національна свідомість.

В одеській 3-ій гімназії вже виявляються перші організаційні кроки Сигаревича. В цій гімназії, де 30 років перед тим вчився В. Б. Антонович, порівнюючи з «аристократичною» першою гімназією—Рішельєвською, панували демократичні традиції, було свідоме вчительство і під впливом Леоніда Анастасьевича Смоленського в гімназії, де вчився його син, було організовано український гурток з учнів старших класів гімназії, в якому вів перед Сигаревич. Вписавшись року 1887 до університету

в Одесі, спочатку на правничий факультет, а через півтора роки на літературний відділ історично-філологічного факультету, Сигаревич входить до гуртка, на чолі якого стояв Латі-Шипов, що його пізніше було заслано.

Року 1890 закладається в Одесі молода громадка, до якої входили Н. Коваленко, що рано помер, Н. Гернет, В. Злочанський, К. Біціллі, Еремеєнко, Неон Галинський, А. Синявський. Одним з енергійніших членів цієї громади був Сигаревич, а також інші, що в процесі диференціації і викристалізування напрямку гуртка підходили до гуртка, або від нього відходили. Остаточню гурток скристалізувався, яко драгоманівський, збирав кошти на видання органу української радикальної партії «Народу» і члени гуртка брали участь в його розповсюдженню, уміщували статті (А. Скраглюк і інші), переправляли і розповсюджували женецькі видання.

Одеський «Новоросійській» університет того часу був надто «благонамерений» і лише кілька професорів були причетні до визвольного руху. Такими були найбільше представники «національних меншостей»: Грузини—проф. Петрів і Меліков. Визначався як ліберальний професор з українськими симпатіями проф. «русской истории» Олексій Іванович Маркевич, що охоче приймав у себе радикальну молодь. Тут «за чаєм» передавалися новини, що їх не можна було друкувати, закордонні відомості про працю різних організацій. Все це було аморфно, безпрограмово, і Сигаревич, будучи постійним членом таких зібрань, хотів надати їм певний напрямок, що мало неприємні наслідки і для проф. Маркевича і для Сигаревича. З року 1893, коли процес диференціації молоді громади майже закінчився, Сигаревич входить до складу Одеської Громади, складаючи її ліве крило.

Одеська Громада пережила кілька періодів, починаючи з 70-х років і революційного піднесення, коли до Одеської Громади був причетний Желябов і терористи, і період розгону, коли було розіслано членів громади, а декого з найбільш радикальних членів, як Мальованого і т. ін., навіть заслано до Східного Сибіру, на Кару.

В роках з 1893 до 1907, коли Сигаревичу довелося виїхати з Одеси, протягом цих 14 років Одеська Громада вела і культурну і культурно-політичну, і політичну роботу, об'єднуючи різні течії й напрямки. Сигаревич переводив за дорученням Громади зносини з закордоном, їздивши кілька разів, починаючи з 1897 року, до Галиччини, до Львова і інших пунктів, підтримуючи звязки і з культурними установами, де був фонд імені Леоніда Анастасьєвича Смоленського, і з політичними організаціями, з Михайлом Павликом, Іваном Франком, з радикальною українською партією.

Відомий Теофіл Окуневський (з Городенки), бувш. депутат парламенту, Роман Яросевич та інші—найздили до Одеси і радо в себе в Галичині приймали, допомагаючи справі нелегального перевезення книжок на Україну, пересилки газет тощо і взагалі ближчих зносин.

Підчас першої революції 1905 року, Сигаревич широко розвинув політичну і публіцистичну роботу. Між іншим, він в приміщенні університету, запросивши кращі сили, zorganizував публічні лекції, що мали на меті будити національну й соціальну свідомість. Така ж праця в народній аудиторії на Старопортофранківській вулиці, де переважалою була робітничая аудиторія, спричинилася до ускладнень для Сигаревича. Його було викликано і запропоновано подати прохання на «отставку». Коли викликані відмовилися подавати заяви (переважно лектори, що читали публічні лекції в університеті, які були організовані Сигаревичем, а також і сам Сигаревич), їх згодом почали переводити з Одеси на інші посади. Також довелося виїхати року 1907 з Одеси і Сигаревичу.

Спочатку Сигаревич працює, як учитель і завідувач приватної гім-

назії, в місті Кам'янському коло Катеринослава — Дніпропетровська, а пізніше переходить до Олександрівська—Запоріжжя на ту ж посаду в комерційній школі, на якій його застала тяжка хвороба і передчасна смерть.

В Запоріжжі хоч було українське свідоме громадянство, були дослідники української старовини і фольклору, як відомий Яків Павлович Новицький, були свідомі робітники в земстві, серед учительства,—але ж не було певного політичного осередку. На путь організації не лише культурної праці, але і політичної, стає Сигаревич, даючи своє приміщення для зборів того об'єднання, що пізніше вилилося в філію «Українського товариства поступовців», що відіграло в свій час значну роль під час революції 1917 року. Але ж Сигаревичеві не довелося дожити до Революції, що принесла те, про що ціле життя він марив, за що боровся. На праці його, як і попередніх поколінь, будуються нові сучасні форми соціального національного визволення працюючих України!..

З літературно-наукової спадщини Д. Сигаревича можна відзначити низку нарисів, особливо в галузі української народної творчості, про українські народні думи («Южные Записки», 1904, № 11) і окремі брошури. Почавши студії в одеському університеті, яко правник, Сигаревич через півтора роки переходить на історично-філологічний факультет з метою ґрунтовного вивчення минулого України.

Тут, здавалося Сигаревичу, як і більшості того покоління, що шукало засобів визволення українського народу й його культурного піднесення, був ключ до розуміння сучасності і засобів боротьби. Вибравши «словесний», лінгвістичний відділ історико-філологічного факультету, Сигаревич там слухав лекції з історії, шукаючи відомостей про Україну. Але ні професура того часу, ні загальні умови не могли задовольняти таких шукань. Професор «русской истории» Перетяткович, представник соловйовського, централістичного напрямку, не цікавився місцевою історією, і як людина і науковий робітник кволий і блідий, нічого не давав, навіть невблагливого середньому студентству того часу. Другий професор «русской истории», відомий Олексій Іванович Маркевич, з безумовними глибокими українськими симпатіями, свої праці на жаль зосередив переважно на московському періоді російської історії (велика праця «История местничества в России», т. I і II) і почасті на історії XVIII сторіччя. Його лекції, експромтні, живі, часто з випадками, з тонким сарказмом проти абсолютизму й російського централізму, приваблювали студентство. Сигаревич, як і інше українське студентство, ввійшов у близькі стосунки з проф. Маркевичем, у якого збиралася молодь, але наукову свою роботу зосередив на вивченні народної творчості і літератури, хоч завжди цікавився питаннями історії, і спеціально української. Тому Сигаревич пізніше і читав, крім доповідів на теми з української народної творчості, з української літератури, частину яких було видруковано,—також і популярні лекції з історії України.

Як популярний лектор виступав він також в педагогічному відділі історично-філологічного т-ва при одеському університеті, в «Народній аудиторії» на Старопортофранківській вул., а з 1905 року в «Просвіті», де зачитав 9 доповідів на різні теми, які теж було видруковано. Популяризації українських дум особливо допоміг Сигаревич року 1903, запросивши з Чернігівщини до Одеси, відомого кобзаря Терентія Пархоменка.

Коли старий кобзар Остap Вересай, що його в наші часи звали «останнім кобзарем», у своєму виконанні вражав слухачів могутністю української народної творчої стихії, надзвичайною силою, яку він виявляв,—кобзар Терешко Пархоменко захоплював проникливою чулістю, сердечністю, м'яким, ніжним ліризмом виконання. Його спів «Морозенка», думи,

яка була і улюбленою думою Сигаревича, захоплював аудиторію своєю і чужою, чому сприяла також сама постать гарного з себе, хоч сліпого, ще нестарого, делікатного й лагідного в рухах, в розмові Пархоменка. Вступне слово до цих історичних виступів Пархоменка в Одесі—про українські думи і про самого Пархоменка, виголошував Сигаревич. Це вступне слово—яскраве, сильне, талановите, ще більше в інтернаціональній Одесі сприяло популяризації української народної творчості та її представників—українських кобзарів.

В умовах часу і відповідно до особливостей вдачі Сигаревича, людини з темпераментом, енергійної, заміристой, з твердою волею—основна риса всієї праці Сигаревича—була громадськість, громадська організаційна робота, починаючи від гімназійальних років і до останнього місяця життя. Одна з активніших постатей «Молодої Одеської Громади» Сигаревич, входячи до «Старої Одеської Громади», підсилює її ліве крило, а далі з часу, коли Л. А. Смоленський, необраний постійний голова Громади, через тяжку хворобу відійшов від громадської роботи, самі відповідальні і тонкі доручення, як зносили з закордоном, з Галичиною, покладаються на Сигаревича. Вплив молодого Сигаревича вже остільки був значний, що коли йому прийшлося мимоволі залишити педагогічну роботу, його односторонньо «Стара Громада» висунула на посаду директора міського сирітського будинку замість померлого відомого О. А. Андрієвського, що відгравав значну ролу в історії українського руху в Одесі. Всякими заходами, «через третіх—четвертих осіб», що могли вплинути відповідно на проведення обрання Сигаревича в міській одеській думі, а після й усунути перешкоди до затвердження,—справу заміщення цього важливого для українського руху пункту було переведено. Тут, в сирітському будинку, що був поза містом, в приміщенні завідувача Сигаревича можна було постійно мати «конспіративну квартиру», де могли знаходити притулок приїжджі в нелегальних справах з Києва «без прописки», де збиралася «Стара Громада» і де пізніше Сигаревич гуртував навколо себе і молодь, давав приїжджим з різних міст студентам і взагалі представникам організації притулок.

Педагогічний відділ історично-філологічного товариства при одеському університеті за головування проф. М. М. Лянге, людини широкого філософського світогляду, надзвичайно лагідної, перетворився в революційну трибуну, дякуючи Сигаревичу. 2-го квітня 1905 року відбулося історичне засідання, присвячене питанням шкільної реформи, і місяць української мови в школі.

На цьому прилюдному засіданні, що відбулося в актовому залі одеського університету, виступав з програмовою гострою промовою в справах реформи школи Сигаревич, і це мало для нього тяжкі адміністративні наслідки. 23 листопада 1905 року в народній аудиторії на Старопортофранківській вул. було організовано український мітинг, на якому од Одеської Громади в справі її організації виступав Д. Сигаревич. Тут ніби відбувся в Одесі огляд федеративних сил і політичної свідомості того часу.

Сигаревич виголосив велику промову на тему «Відродження України», що її було видрукувано в місцевих часописах. І це теж стало за матеріал для заходів проти Сигаревича, що і мало наслідком в звязку з іншими відомостями про конспіративну діяльність Сигаревича, яко члена Старої Громади—мимовільний виїзд Сигаревича з Одеси. На мітингові 23-го листопада 1905 року вже виявилася в Одесі громадська свідомість про бажаний політичний устрій «Нової Росії»: після програмової частини виступали з відповідними привітаннями представники різних національностей: Поляки, Литовці, Євреї, Білоруси, Грузини, Вірмени й інші...

Коли наприкінці 1905 року організовано було т-во «Просвіта», Сигаревича було обрано до управи «Просвіти», де він був одним з активніших

членів. Протягом 1906 і 1907 років він приймав участь не лише в організації праці, а також і популярно науковій, яко постійний лектор на теми з української народної творчості, з фольклору, з української літератури, об'єднуючи навколо «Просвіти» українське робітництво м. Одеси.

Примушений залишити, як було вже зазначено, Одесу в вересні 1907 року він виїхав з початку до Кам'янського на Дніпропетровщині. Тут Сигаревич в умовах особливого догляду, під яким завше були заводи в той час, не міг звичайно вести нелегальної праці. Лише перейшовши до Олександрівська-Запоріжжя, огледівшись і ув'язавшись з живими українськими силами, С-ч починає і тут організаційну об'єднуючу працю, даючи також для зібрань приміщення тої школи, де він працював і де року 1912 відбувся за допомогою І. Я. Акинфієва порайонний з'їзд Катеринославщини...

Несприятливі матеріальні умови дитинства родини дрібного багатосімейного урядовця, тяжкі роки студентства, коли доводилося на приватні лекції не лише утримувати себе, але ж і родину, постійні хвилювання і боротьба, все це відбилося на некріпкому організмові і іннервації надзвичайно чулої людини, що все глибоко переживала. Життєвої енергії витрачалось стільки, що рік треба було рахувати за три; здоров'я надломилось і життя обірвалось в тій порі, коли звичайно лише починається найбільше ґрунтовна глибока робота, на 46-му році життя!..

В історії українського руху в Одесі останнього десятиріччя XIX століття і початку XX, поруч з представниками старшої генерації Л. А. Смоленським, М. Ф. Комаровим і іншими, Д. Сигаревичу належить почесне місце, а в Запоріжжі-Олександрівському Сигаревич, вигнанець з Одеси, за недовгий час свого перебування теж залишив слід в передреволюційній українській роботі на Дніпропетровщині. *Alio loco, alio tempore, aliud mundo praebeas!*

Подав Антін Синявський.

3 листування В. М. Ястребова.

Листування В. М. Ястребова здебільшого погинуло від повини в Зинів'євську, але О. К. Ястребова, дружина покійного, надіслала нам одного листа пок. Дм. М. Анучина, як ілюстрацію до надрукованої в II книжці поминки по її покійнім чоловіку. З огляду на науковий інтерес Редакція друкує його в цілості¹⁾.

Москва, 19 фєвр. 96.

Милостивый Государь Владимиръ Николаевичъ,

Я мноґо виновать передъ Вами тѣмъ, что не благодарилъ Васъ своевременно за доставленіе Вашихъ брошюръ, посвященныхъ археологій Вашего края. Но масса занятій мѣшааетъ мнѣ вообще не мало — быть акуратнымъ, любезнымъ, дѣлать визиты и т. п., и я вынужденъ только писать въ случаѣ необходимости или по дѣлу. Къ Вамъ я позволю себѣ обратиться также по нѣкоторымъ вопросамъ, какъ къ одному изъ лучшихъ знаковокъ Южной Россіи вообще и Новороссійскаго края въ частности. Не можете ли Вы сообщить мнѣ что-либо по нижеслѣдующимъ вопросамъ:

1. Находили-ли — часто или рѣдко — въ курганахъ края погребенія съ лошадей? И именно, гдѣ оказывались лошадиные скелеты и черепа. Среди т. наз. скифскихъ, извѣстны подобные случаи; находили ихъ также Антоновичъ и Бранденбургъ. Но, кажется, никто не счтеалъ нужнымъ сохранять эти черепа. А между тѣмъ, они могли бы быть не безинтересны для сужденія о типѣ древней южнорусской породы лошадей. Не извѣстно ли Вамъ, не находятся ли гдѣ, въ музеяхъ Ю. Россіи лошадиные черепа из кургановъ или городищъ?

2. Не сохранились ли какія нибудь преданія о жившихъ нѣкогда въ степяхъ Южной Россіи — дикихъ лошадяхъ, тарпанахъ? Недавно Кеппенъ собралъ о нихъ свѣдѣнія в своей статьѣ, въ „Жур. Мин. Нар. Просв.“, 1896, январь. Но, можетъ быть,

¹⁾ Тему порушено в цім листі Анучин обробив в статті — Къ вопросу о дикихъ лошадяхъ и ихъ прирученіи въ Россіи, „Ж. М. Н. П.“ 1896.

Вамъ извѣстны другія свѣдѣнія отъ старожилонъ или помѣщенныя въ какихъ либо мѣстныхъ изданіяхъ. Многіе натуралисты сомнѣвались, чтобы эти лошади были дикія, а считали ихъ — одичавшими, и въ пользу этого могутъ быть приведены нѣкоторые доводы. Но другіе указывали на нѣкоторыя особенности типа и масти тарпановъ. Они были, будто бы, обыкновенно, мышастой масти съ черной полосой вдоль спины. Любопытно знать, встрѣчается ли эта масть въ Новорос. краѣ у домашнихъ лошадей, а равно и другія подходящія къ этой масти съ полосой или т. наз. ремнемъ по спинѣ? Скелета или черепа тарпана, конечно, нигдѣ не сохранилось на югѣ, но м. б. въ музеѣ какого нибудь училища есть скелетъ или черепъ мѣстной породы лошадей. Говорятъ, что тарпаны попадались кое-гдѣ въ Херсонской губ. — до 80-хъ годовъ нынѣшняго столѣтія, но были ли они, дѣйствительно такіе — неизвѣстно, тѣмъ болѣе, что дикія лошади не сохранились даже въ обширныхъ арало-каспійскихъ и киргизскихъ степяхъ, гдѣ еще водятся куланы (дикіе ослы), сайги и другія степныя формы.

Если Вы найдете возможнымъ сообщить мнѣ что либо по предложеннымъ вопросамъ, очень обяжете покорного Вашего слугу Д. Анучина.

Критика, звідомлення, обговорення.

History of the Byzantine Empire by A. A. Vasiliev, Vol. I, From Constantine the Great to the Epoch of the Crusades (A. D. 1081), Translated from the Russian by Mrs. S. Ragozin, Madison, 1928, p. 457.

Ця книга є перший том «Історії Візантійської Імперії» відомого російського візантолога А. А. Васильєва, тепер професора вісконсінського університету в Мадісоні (П.-А. Сп. Штати) й видано її в серії праць цього університету з соціальних наук та історії. Професор А. А. Васильєв 1917 р. видав у Петрограді «Лекції по історії Візантії, том I (Время до эпохи крестовых походов (1081), сс. VIII+355)». Ці «Лекції» й відновлено в зазначеному англійському перекладі, що його зробив С. Рагозін, з деякими дсповненнями до російського тексту їх, згідно з досягненнями візантологічної науки за останні часи, з новими цитатами, з додачею хронологічних дат та іншими змінами, як це зазначає автор у передмові до англійського перекладу (сс. 11—12).

В «Історії Візантійської Імперії» проф. Васильєв оглядає події в хронологічному порядку, викладаючи як зовнішню історію Візантії, так і внутрішню, як вона виявилася в науці й освіті, в мистецтві й взагалі в досягненнях духової культури. Книга складається з шести розділів.

В першому розділі (сс. 13—54) вміщено короткий огляд праць з візантійської історії. Спочатку мова йде про досягнення візантології на Заході, починаючи з славного Дюканжа, потім у Росії й взагалі на Сході. З вчених України проф. Васильєв згадує лише про професора київського університету Ю. А. Кулаковського, який видав за роки 1901—1915 трьохтомову працю «История Византии». Тут каже проф. Васильєв, що автор з надзвичайною працьовитістю та невтомною енергією студював візантійські, грецькі, латинські та східні джерела, на підставі їх та ґрунтовного ознайомлення з літературою науки докладно виклав зовнішню історію Візантії до доби іконоборства, проте події внутрішньої історії, яких також торкається проф. Кулаковський, губляться, за словами проф. Васильєва, в масі подробиць з життя зовнішнього. «Загалом же беручи, праця проф. Кулаковського—каже проф. Васильєв—може принести немало користь тим, хто хоче на російській мові докладно ознайомити з фактичною історією Візантії» (сс. 46—47). Крім того в другій частині нарису, що ми його розглядаємо, проф. Васильєв згадує про праці основоположників російської візантології—академиків В. Г. Васильєвського та Ф. І. Успенського, але, на нашу думку, недосить повно та вичерпуюче розглянув наукову діяльність цих корифеїв візантології. І взагалі, чужоземну літературу з візантинознавства проф. Васильєв розглянув повніше і краще, аніж російську. В першій частині нарису,—як порівняти з російським виданням,—є доповнення, переважно з англійської літератури (сс. 38—39, 53—54 та інші), які свідчать, що автор стоїть на рівні найновіших досягнень у царині візантології.

У другому розділі книги (сс. 55—161) розглядається історію Візантії від Костянтина Великого до Юстиніяна, себ-то з IV до початку VI ст. Зокрема тут мова йде про культурну та релігійну кризу в Грекоримській Імперії за доби Костянтина, про заложення Царгорода й адміністративну реформу в імперії, звязану з іменем Костянтина, про внутрішні,—переважно церковні,—рухи в імперії, про «відступництво» Юліяна, про ста-

новище держави за Аркадія, Теодосія II та його наступників, за Анастасія I. З особливим зацікавленням читається новонаписаний нарис про літературу, науку та освіту у Візантії від Костянтина до Юстиніяна (сс. 145—159),—якого в російському виданні «Лекцій» немає. Цінними треба визнати численні покликання на літературу, вміщені внизу сторінки, та доповнення у бібліографії. Автор пише ясно й просто, всюди стоїть на рівні наукових вимог, вносить чіткі уявлення в тяжкі проблеми (напр., про Готів), розглядає зовнішні події на послідовній хронологічній канві, стежить і за церковними рухами, дуже характерними для візантинізму, й взагалі блискуче виявляє свою широку ерудицію в царині візантинознавства.

Такої ж методи проф. Васильєв додержує і в третьому розділі (сс. 162—234), розглядаючи правління Юстиніяна та його наступників (518—610 роки). Новим у цьому розділі є нарис літератури, науки та мистецтва за доби Юстиніяна, написаний з великим знанням справи. Бібліографію розділу також доповнено й освітлено. Погляд на Юстиніяна, що ми його знаходимо в англійській книзі, збігається з оцінкою, що її вміщено в «Лекціях» і викликає деякі сумніви, напр., в престолінійності цезаро-папистичних домагань Юстиніяна.

В четвертому розділі (сс. 235—285), що малює становище Візантії за правління династії Іраклія (610—767 рр.), доповненням треба визнати звідомлення про науку, літературу та мистецтво цієї доби.

П'ятий розділ (сс. 286—365) присвячено добі іконоборства (717—867 рр.), яку проф. Васильєв оцінює так само, як і в своїх російських «Лекціях». І цей розділ доповнено,—додано інтересно зложений огляд літератури, науки та мистецтва за доби іконоборства.

Нарешті в шостому розділі (сс. 366—457) розглядається доба македонської династії (867—1056 рр.) та період заколотів у історії Візантії (1056—1081 рр.), в останньому періоді докладно оповідається про Турків-Сельджуків, Печенігів та Норманів у їх відносинах до Візантії. Нарис про просвіту, науку і літературу доповнено багатьома подробицями на підставі найновішої літератури.

Отже «Історія Візантійської Імперії», проф. А. А. Васильєва, що вийшла тепер англійською мовою, являє собою доповнене й виправлене видання англійською мовою його «Лекцій по історії Візантії», мовою російською. Без сумніву, нова книга проф. А. А. Васильєва—це коштовний внесок до візантологічної літератури. Сила проф. А. А. Васильєва—в його досконалім знанні джерел науки й особливо спеціальної літератури. Всі новини з візантинознавства на західно-європейських мовах—добре відомі нашому вченому й використані в його праці. Проф. Васильєв добрий знавець арабської мови, тому питання про зносини Візантії з Арабами він авторитетно дослідив і в підручнику арабських джерел. Багато важких питань із внутрішньої історії Візантії, наприклад про феми, чи про краве урядування, про науку й освіту та інші, ясно й чітко виложені автором на підставі спеціальної літератури. Місцями бракує лише критичного відношення до думок інших учених і потрібної самостійності в оцінці інших поглядів.

В своїй праці, обмеженій серединою XI ст., автор торкається і зносин Візантії з Київською Руссю. Уже в першому розділі присвяченим огляду візантологічних студій і в Росії, проф. Васильєв наводить поруч із негативними думками про «мертвотність та розбещеність» Східної Імперії—Герцена та Чаадаєва, що ніколи історією Візантії не займалися—і глибокі та ясні міркування А. С. Хомякова та Т. Н. Грановського, які визнавали величезний та добрий вплив Візантії на Київську Русь. Ще в першій половині XIX ст., визнання важливості студювання Візантії саме слов'янськими і, зокрема українськими вченими, виразно позначалося на Укра-

їні. Про це добре свідчать не зазначені проф. Васильєвим праці з візантинознавства київських учених—Вл. С. Іконнікова, Ф. А. Терновського, І. І. Малишевського, Т. Д. Флоринського, С. Т. Голубева та інших, що мають велике наукове значіння і свідчать про живі взаємини між українознавством та візантинознавством. І цей внутрішній зв'язок живе в київській візантологічній традиції й до цього часу. На відновлення у нас візантологічних інтересів особливо впливала наукова діяльність академіка В. Г. Васильєвського, який написав цілу низку найважливіших праць на російські теми в зв'язку з студіюванням Візантії. Проф. Ю. А. Кулаковський, працю якого зазначає проф. А. А. Васильєв в своїй англійській книзі, належав до цілої групи авторитетних російських візантологів і був гідним представником українських візантологів. Не можна не пошкодувати щиро, що «Історія Візантії» проф. Кулаковського залишилася незакінченою. В дальших томах українська проблема в зв'язку з студіюванням Візантії, неминуче повинна була виступити на перший план. Зокрема, дуже велике значіння має перший наскок Руси на Царгород. Проф. Васильєв, торкаючись цієї теми (с. 337), датує цю подію 18 червня 860 року, коли Русь підійшла до Царгороду на двох суднах і зазнавши важкої поразки, була цілковито знищена Візантіяцями. Сучасник цієї події, візантійський патріарх Фотій, назвав цей напад Руси, цього «скитського грубого й варварського народу», «варварським упертим та грізним морем», «північною й жахливою грозою». Особливо жвавими були зносини України-Руси з Візантією за македонської династії, X—XI століття. Проф. Васильєв оповідає про похід Олега на Царгород 907 р., про походи Ігоря 941 та 944 року, про перебування княгині Ольги в Царгороді 957 р., про ставлення візантійських імператорів Никифора Фоки й Іоанна Цимісіхія до київського князя Святослава, про зносини імператора Василія II Болгаробойця з київським князем Володимиром і про останній напад Руси на Царгород за Ярослава Мудрого (сс. 389—393). Проте торговельні договори Руси з Візантією, що мають величезний науковий інтерес, ще не досліджено з належною повнотою, та й уся взагалі економіка Візантії залишається без належного розгляду та оцінки. Нарешті проф. Васильєв відзначив і вплив візантійського мистецтва на київське, вплив, що виявився зокрема в збудуванні 1037 року Софії київської (с. 451).

Перший том «Історії Візантійської Імперії» проф. А. А. Васильєва треба визнати за цілковито вдатний виступ російського вченого в світовій візантологічній літературі. Бажана і як найскоріша поява в англійським виданню й другого тому цієї «Історії Візантійської Імперії».

Іван Соколов.

Ф. І. Успенський, *История Византийской Империи. Том второй, первая половина.* Издание автора, Ленинград, 1927, сс. VII+520.

Академик Ф. І. Успенський, що вмер 10 вересня 1928 р. маючи 83 роки віку, був один із найвидатніших представників візантологічної науки. Дуже багато з величезної кількості наукових його праць має в науці вагу основоположну й творчу. Присвячено їх найрізномудрішим питанням із царини візантології. Та й взагалі без праць Ф. І. Успенського неможливо займатися цією наукою. Зокрема широкого розголосу серед російського суспільства й закордоном дістала його «История Византийской Империи».

Перший том цієї «Истории» було видано більш, як 13 років тому, і він був сприйнятий прийнятій спеціальною критикою. Вчений автор гадав «выпустить первое на русском языке полное сочинение по истории Византии, рассчитанное на три тома». Але світові події, що сталися в той час, фатально вплинули на долю цього видання. З складів фірми Брокгауза-Ефрона, що завідувала виданням, аркуші вже надрукованого дру-

ого тому якимись шляхами з'явилися на ринку й «стали расходоваться в качестве макулатуры». Авторів довелось взяти всю сю справу «на свой страх и ответственность». «Полагая вопросом долга старого профессора, достигшего преклонного возраста, сохранить по крайней мере то, что еще осталось из его сочинения, в свое время рассчитанного для чтения большой публики и рассматриваемого им в качестве основной задачи жизни и я—писав Ф. І. у передмові до другого тому,—решился принять на свой счет все расходы по изданию сохранившейся части этого тома. Было бы излишне упоминать, что главный мотив для выполнения этого важного для меня, при настоящих обстоятельствах, предприятия находится в горестном сознании обиды от постигшей меня неудачи с моей работой и в желании хотя бы частью реагировать против несправедливости рока» (с. III).

Перша половина другою тома «Истории Византийской Империи», що її було видано за зазначених тут виключних обставин, складається з розділів—четвертого (сс. 1—358), присвяченого іконоборському періоду в історії Візантії (717—867 рр.), та п'ятого (сс. 361—520), який розглядає період македонської династії (867—1057 рр.); цей розділ не закінчений й містить лише шість розділів із 24-х.

Характеризуючи іконоборський період, Ф. І. Успенський каже, що боротьбою за вшанування ікон не обмежувалися всі інтереси цієї доби: істотним змістом її було те, що розумове, моральне й політичне життя суспільства в ці часи здебільшого залежало від іконовшанування й кермували цим життям партії прихильників ішанування ікон та його противників, що змагалися між собою. Крім вшанування ікон, іконоборський рух зачепив і інші істотні питання християнської науки про віру. Разом із тим він завдав болючого удару монастирям та монастирському побуту, збудивши сумніви щодо вірності та доцільності того явища, що сила здорових людей, які могли б бути корисними для суспільства, зрікається громадських обов'язків і йде в монастир, на які витрачалася значна частина праці, а також, що монастирям та всяким релігійним закладам належала мало не третина всієї державної землі. Рівночасно імператори іконоборці заводили реформи, що їх було скеровано на користь підданих та держави. І взагалі, іконоборський період був часом реформ, глибоких і різнородних змін у всіх умовах релігійного, цивільного та політичного життя Візантійської Держави. Іконоборська доба зачепила за живі й найчутливіші струни людського ества,—тоді люди боролися не на життя, а на смерть. Сама етнографічна основа Візантійської Держави на початок цього періоду дістала різнородні домішки від імміграції нових елементів. Істотне значіння мали Слов'яни, що в початку VII ст. остаточно захопили значну частину Балканського півострова. Бажаючи забезпечити себе з боку Балканського півострова й взагалі ослабити натиску Слов'ян, візантійський уряд ужив заходів, щоб заселити Слов'янами Малу Азію—для цього вживалося системи урядової колонізації тих земель, яким загрожували Араби. Потім «существенным мотивом который до известной степени объясняет судебную реформу и земельный закон исаврийских царей, должны быть признаны славянская иммиграция и колонизация византийских областей новыми подданными. Исаврийские цари должны были посредством нового законодательства, частью опиравшегося на обычное право Славян, определить условия жизни мелкого земледельческого класса, и согласовать его гражданское положение с существовавшими в империи законами». І коли адміністративна та законодавча діяльність Лева Ісавра залежала від слов'янської колонізації Балканського півострова та деяких частин Малої Азії, то його релігійну політику до певної міри обумовлювали й почасти підготували мусульманські завоювання та впливи маго-

метанства. Іслам відібрав від Візантійської Імперії Сирію, Палестину, Єгипет та деякі острови й позбавив її більшості чужоземних елементів. Ця обставина допомогла більшому сполученню споріднених між собою етнографічних груп і при цьому зміцнилося й окріпло геленське національне начало, яке висунуло ідею ортодоксальності. Через те Візантія вступила в середні віки з характером «исключительности и филетизма» який відрізняє візантинізм, як історичний принцип. Ознакою іконоборської доби є ще й те, що візантійський престол займали дві чужоплемінні династії—ісаврійська та вірменська, що домагалися дати геленізму те місце в імперії, яке належало йому з права, не зважаючи на спроби в провінціях утворити незалежні князівства, при чому іконоборська система була для здібних імператорів тої доби звичайним знаряддям адміністративного й законодавчого впливу. Взагалі, на думку Ф. І. Успенського— «если нужно было бы назвать в истории Византии наиболее рельефный период, которым резко характеризуется византинизм, то конечно таким следовало бы признать именно период, начинающийся со Льва Исавра и продолжающийся до Василия Македонянина».

На цім загальноім історичнім тлі Ф. І. Успенський схарактеризував Лева Ісавра та Костянтина Копроніма, перших представників іконоборського руху, описав їх іконоборську діяльність та боротьбу з Арабами. Особливо важлива була адміністративна робота Лева Ісавра, що виявилася в організації фем та судова діяльність, що виявилася у виданні селянського уставу й цивільного статуту, під назвою «Еклоги»; метою його було зробити суд загальноприступним та справедливим. В книзі Ф. І. докладно розглядається також політичну діяльність Ірини, Нікіфора, Теофіла та Теодора, що відновили православ'є 843 року, в звязку з усіма зовнішніми й внутрішніми ускладненнями пеї доби. Іконоборський рух дав привід до утворення Західньої Римської Імперії. Політика Лева Ісавра відштовхнула від Візантії римських пап, які нав'язали спілку з Каролінгами. В дальшій своїм розвитку події привели до коронування Карла Великого 800 року. Поруч з Візантією утворилася самостійна Західня Імперія, що істотно змінила хід світових подій. У Візантії коронування Карла Великого спочатку розглядалося як узурпація імператорської влади, а потім, для врятування ідеї єдиної імперії, намічалася одружити Карла з імператрицею Іриною, нарешті 812 р. візантійський уряд визнав імператорське коронування Карла. І питання про утворення Західньої Римської Імперії,—одно з найголовніших в книзі академіка Успенського, досліджено повно та докладно.

Іконоборський рух і утворення Західньої Римської Імперії переплітається в досліді Ф. І. з третім основним питанням—слов'янським, якому взагалі в «Истории Византийской Империи» надано одно з почесних місць. Академик Ф. Успенський взагалі був великим знавцем слов'янського питання й дослідив його в багатьох спеціальних працях. В «Истории» він студіює Слов'янство в звязку з Візантією і на підставі візантійських джерел—від появи Слов'ян на території Грецької Імперії та втягнення їх до сфери візантинізму й до культурного їх самовизначення в IX ст. працею Кирила та Методія. Кирило-методієвське питання стоїть у центрі досліджень Ф. І. з історії Слов'янства IX ст. в звязку з відносинами до Візантії, досліджується і в своїм початку, і в дальшій розвитку, як фактор всевітньо-історичного значіння. Для історика Слов'янства книга Ф. І. так само має значіння, як і для візантолога.

Зокрема, характеризуючи в розділі п'ятім македонський період в історії Візантії, Ф. І. каже, що «трудно указать в истории эпоху, столь богатую новыми образованиями», як часи македонської династії. Ніхто не передбачав і своєчасно не оцінив нових етнографічних, та культурних елементів, що з'явилися в цей період, але вони, як у зернятку

містилися в попереднім історичнім русі. Це були з одного боку початок Руської Держави, з другого—діяльність Кирила та Методія серед Слов'ян і винахід слов'янської абетки. «Как явления, которые служат характеристикою периода и дают своеобразный отпечаток самым крупным событиям,—пише Ф. І.,—указанные факты заслуживают всестороннего и внимательного изучения в истории Византии» (с. 362). Але в справі питання про початок України-Руси академик Успенський дає лише небагато відомостей. В Начальнім руськім літопису—за його звісткою—під 6360 (852) роком записано цікаве зіставлення, яке свідчить, що наш давній літописець був зайнятий в свій час питанням, яке виступає і в наші часи, а саме—взаєминами між візантійською та руською історією. «На ченшу Михайлу царствовати, почая прозывати Русская земля. О сем бо уведехом, яко при сем цари приходиша Русь на Царьгород, якоже пишется в летописании гречестем. Тем же отселе почнем и числа положим». Вже добре відомо, що перший літописець збирав свої відомості про стародавню Русь і з грецьких літописів, і з переказів, як «житія», «повісті» й таке інше. Окремі перекази як про осіб, так і про події, що торкалися прастарих зносин між Україною-Руссю та Царгородом, були відомі й у Візантії, і в Києві, де жив перший складач старого літописного збірника. І без усякого сумніву Україна-Русь була відома у Візантії ще до початку Руської Держави, а зносини Руси з Царгородом почалися раніше від напівісторичного походу Аскольда та Дира, про який літописець знайшов відомості у візантійському літопису (сс. 362—363).

На жаль, п'ятий розділ книги залишився незакінчений і тут оповідання про долю візантинізму в звязку з історією Слов'янства уривається буквально на півслові. Проте книга академіка Успенського являє собою видатну працю в російській візантологічній літературі останніх часів. Разом із зазначеними основними питаннями і в звязку з ними в книзі визначається значіння геленізму як історичного фактору середньовіччя та найістотнішого елементу в системі візантинізму, досліджується адміністративну організацію середньовічної Візантії, докладно описується зatoryжну й уперту боротьбу імперії з Арабами. До книги додано ілюстрації, видано її прегарно.

В передмові до першого тому «Истории Византийской Империи» Ф. І. Успенський писав: «Я весьма сожалею, что поздно приступил к печатанию работы, которую задумал не менее 25 лет назад. Часто возникает сомнение удастся ли довести дело до конца, так как приближаюсь к пределу жизни». Останні рядки видалися фатальними. Залишилися ненадрукованими друга частина другого тому і особливо цікавий та потрібний третій том «Истории Византийской Империи», давно вже підготований до друку. Одним із доцільних способів увічнення пам'яті славного візантолога Ф. І. Успенського й буде визнати за потрібне, на нашу думку, негайне опублікування ненадрукованих томів «Истории Византийской Империи», скласти яку він вважав за основне завдання свого життя та обов'язок.

Іван Соколов.

Д-р Є. Перфецький, Перемишльський літописний кодекс першої редакції в складі хроніки Яна Длугоша. Зап. Наук. Т-ва ім. Шевченка у Львові, 1928, т. CXLVII, сс. 1—54, т. CXLIX, сс. 31—83.

Початкове наше літописання не пересте цікавити останнього часу наукові кола. То в межах С.Р.С.Р. та за його межами з'являються розправи на цю тему. Наукові розроблення Ол. Ол. Шахматова не вичерпали до глибини питання, а лише виявили його многогранність. Др. Перфецький, як ученик Ол. Ол. Шахматова вже не вперше виступає друковано на теми літописання. Кілька років тому малисьмо його працю про «Русские летописные своды и их взаимоотношения». Минулого року др. Є. Пер-

фецький розпочав у т. 147 львівських «Записок» друкувати свою розвідку про Перемишльський літописний кодекс в складі хроніки Яна Длугоша, а оце в т. 149 тих же «Записок» дослідник дає закінчення своєї праці над цим кодексом.

В першій частині своєї праці дослідник дає попередню підготовку ґрунту, на якому вже далі дає дослідження зводу 1100 року. Підготовка такого ґрунту становить у автора дальший розвиток виставлених від акад. Ол. Шахматова гіпотези. Що находимо в останнього як побічний на-тяк в розроблюваній гіпотезі, те новий дослідник бере для себе за вихідну точку дальшої роботи над початковим літописом. Для цього вчений в підготовчому процесі дає детальнішу класифікацію літописів. В нього виступають аж три групи літописів: південна (українська), північно-східна (великоруська) і північно-західна (новгородська). Кожна група має свої особливості. Останній північно-західній групі дослідник надає особливого значіння. Її представники зберігають дуже багато первісних рис початкового літописання, а тому в справі відновлення в найчистішому вигляді нашого початкового літописання вони, на його погляд, можуть і мусять відіграти досить значну ролу.

Приступаючи до відновлення зазначеного Перемишльського зводу 1100 р., що відбився в хроніці Яна Длугоша, але в чистому вигляді чи в частках ніде не заховався, дослідник таке відновлення переводить на підставі трьох пам'яток: 1. Повість временних літ, 2. Новгородський 1-й літопис (Початковий звід) та 3. Найстарша частина руських відомостів Яна Длугоша.

Припушення на існування подібного зводу дав ще акад. Ол. Шахматов. Встановивши попередників Повісті временних літ, цей вчений припускав, що на заході України в Галицькій землі мусило було існувати самостійне літописання, з якого мав користати редактор Повісті временних літ. В цьому чисто українському літописанні зберегли чи власне відновили на списках Повісті ім'я Нестора, як «літописця». Звідти й ведуть свій родовід нечисленні українські списки Повісті временних літ.

Способом ріжних зіставлень, довідок, історичних свідчень тощо, др. Є. Перфецький доводить, що таке літописання велося в Перемишлі. Було його кілька обробок. Одною з них і скористав Ян Длугош для своєї праці.

В рецензованій тут частині цієї праці дослідник, як вже зазначено, спеціально спиняється на найстарішій частині руського тексту Яна Длугоша з тим, щоб реставрувати наш найстаріший звід літописання. Розбором літописного тексту про Кия, Щека й Хорива та тексту про Рюрика, Синеуса й Трувора він доходить до висновку, що в основі Початкового зводу (попередник Повісті вр. л.), руського тексту в хроніці Яна Длугоша та Повісті временних літ лежить одно й те саме джерело (більше чи менше використане), а саме—старовинний київський літопис (найстарша чи й первісна збірка). Це спільне джерело, що лежить в основі цих трьох наших найстаріших зводів і стає для дослідника вихідною точкою, з якої виходячи, можливо реставрувати недонесений часом до нас Перемишльський звід 1100 року.

Цей звід 1100 р. мав у своїй основі, як суцільний текст, старовинний київський літопис. Спостереження показують, що деякі вставки цей звід має з Початкового зводу, одначе не тої редакції, яка лежить в основі Новгородського 1-го літопису, але повнішої й з більшими ознаками первісности. Цей звід 1100 року, використовуючи старовинний київський літопис безпосередньо, містить текст його в далеко повнішій мірі, ніж навіть Повість временних літ; остання не має таких деталей із старовинного літопису, які знаходяться в кодексі 1100 року й занесені в працю Длугоша. Сталося так з Повістю временних літ через те, що вона елементи старовинного київського літопису сприйняла в себе через фільтрацію новгород-

ських редакторів. Цей старовинний текст, що його обминає Повість временних літ, дослідник реставрує на основі внутрішнього його змісту та почасти на основі порівнянь його з текстом інших зводів (Никонівський звід), які деколи заховують в собі й дуже старі риси найстарішого літописання.

На основі порівняння тексту Длугоша про Кия, Щека й Хорива та Рюрика, Синеуса й Трувора з відповідним текстом Повісті временних літ та текстом Початкового зводу виявляється, що текст Длугоша в другій половині зазначеної статті частково тільки знаходить собі відповідне місце в цих двох зводах, себ-то оповідання про Рюрика, Синеуса, та Трувора. Текст же про Аскольда та Диру, як Новгородці сприяли їх панування й закликали до себе Варягів, не має вже відповідного місця в Початковому зводі та в Повісті временних літ.

Відновляючи таким чином те спільне джерело для зазначених трьох пам'яток, себ-то старовинний київський кодекс, дослідникові доводиться не тільки з порівняння вибирати незнані до цього часу в літописанні елементи, щоб наповнити, так-би мовити, живим тілом створений ікс (кодекс 1100 р.), але й інтерпретувати відповідно до поставленої собі мети текст Длугоша. Дослідник, наприклад, припускає, що в оповіданні про збудування братами Київів різночитання сталося через те, що Длугош не зрозумів унутрішнього змісту руського джерела. Так само й інші місця дослідник інтерпретує відповідно до створеної гіпотези.

Наслідком такої роботи повстав у дослідника цілий текст оповідання про трьох братів київських та трьох братів новгородських. Разом з тим дослідник реконструює до деякої міри й цілу картину взаємин північних слов'янських племен з південними (українськими). Вся ця картина дуже приваблива, але не зважаючи на таку привабливість мусимо сказати, що багато її частин так і залишаються гіпотетичним припущенням, мало плідним для історика культури. Але окремі фактичні моменти з досліду дуже цікаві й вартісні в такій справі, де вже набралось дуже багато ріжних припущень, гіпотез та реконструкцій.

До таких фактичних вислідів належать ті, які говорять за те, що в первісному нашому літописанні трактовано про Кия, Щека й Хорива тільки як про князів і нічого більше. Так само й про Аскольда й Диру, що вони пізніше були за князів у Києві й вели боротьбу з Деревлянами, Уличами та Полочанами (новгородське плем'я); ті північні племена «сприяли» цих володарів і запросили до себе Варягів. Таке свідчення ще виразніше відтіняє розбіжність, непослідовність в пізнішому оповіданні, про взаємовідносини між Новгородцями (взагалі—північними племенами) та Варягами: то вони їх проганяють, то знову запрошують. Робити з цього далекоюглі узагальнення й висновки досить трудно, як це робить дослідник.

Цікаві дані дає нам текст Длугоша й щодо родючости Полянської землі. Говориться, що коли земля Полян раз засіється, то з нападеного потім зерна засів сам відновиться (*segetem novantibus*), наступні жнива даються без сівби. Для дальшого літописання така характеристика врожайности у Полян затрачається, але зате в уста новгородських послів уложено фразу: земля наша велика й обильна, а порядка в ній нема. Фактично Новгородська земля ніколи не була ні «багата», ні «обильна». Дослідник припускає, що таку характеристику «обильности» Новгородщини зроблено на підставі готового вже тексту з старовинного київського літопису. Щоб не повторювати два рази однакової характеристики, новгородський редактор позбавив Полян такої характеристики. Так припускає дослідник. Можливо, що воно могло бути й так, а можливо, що було й инакше. Гіпотетичність так тут і залишиться гіпотетичністю.

Одначе з якою застережливістю ми не ставились би до досить часами

далекосяглих висновків та проблематичних побудовань дослідника, фактичні дані з його дослідю дуже цікаві й многозначні. Вони зайвий раз захитують і ставлять під сумнів всі проблеми, що купчилися коло норманського питання та наївної віри в історичну певність подій і фактів, як вони донесені до нас у Повісті временних літ.

Степан Гаевський.

Słowo o wyprawie Igora. Przełożył Iuljan Tuwim. Wstępem i objaśnieniami zaopatrzył Aleksander Brückner. Krakow, 1928, ss. XVII + 43.

Новий польський переклад Слова о полку Ігоревім видано у серії „Biblioteka Narodowa“ (ser. II, № 50), що має на меті давати інтелегентним читачам та молоді—учням найкращі твори польської і загальної літератури. До перекладу Слова додано передмову і пояснюючі примітки професора Ол. Брікнера, звісного мовознавця та історика літератури. Невеликий вступ (сс. III—XVII) містить у собі в стислому огляді, відомості (хоч і не нові, але цікаві й потрібні для широкого читацького кола)—про появу Слова, зміст його, автора, стиль, форму, текст, студіювання.

На думку дослідника, даремні усі міркування і гадки про те, що Слово—не єдина пам'ятка поетичної творчості свого часу, а тільки частина того, що було та не дійшло до нас. Як художньо-літературний твір, Слово являє собою unicum всіма сторонами, і звідси його надзвичайна вартість і почесне місце поміж літературних пам'яток середньовічної Європи, західної чи північної (с. XV).

Дуже негативно ставиться проф. Брікнер до різних реконструкцій Слова, вбачаючи тут „jedynie widzimisie dowcipnych badaczy“: немає нічого лекшого, як „виправляти“ Слово; немає нічого важчого, як довести необхідність поправки (с. XV)¹⁾.

Звертаючися до перекладу Слова, треба сказати, що він не тільки близько й точно передає оригінал, але й справляє вражіння суто-художнього майстерства²⁾.

Як обережно ставиться перекладач до тексту пам'ятки (за видан. 1800 р.), можна бачити хоч би з таких прикладів.

Myślą gapływał się po drzewie (I, 10).	Раст'їкашеться мыслию по древу
Rzecz buj-tur Wsewołod do brata (II, 34).	Рече ему Буй Турь Всеволодь
Chcą zakryć cztery jasne słońca (III, 18).	Хотять прикрити 4 солнца.
Bieży Gza wilczyskiem szarem (III, 13).	Гза б'їжить с'їрымь в'їлькомь.
Wiatry, wnucu Strzyboga! strzałami z morza wieją (III, 32).	Се в'їтри, Стрибожи внуци, в'їють сь моря стр'їлами.
Były wieki Trojana, przemiął czas Jarosława (IV, 1).	Были р'їчи Трояна, минула л'їта Ярославля.
Co mi przed jutrznią szumi, dzwoni? (V, 8).	Что ми шумить, что ми звенить далече рано предь зорями?
Milego brata Wsewołoda (V, 12).	Мила брата Всеволода.
Krwawego вина nie dostało (V, 18).	Кровавого вина не доста.
Stanica padła (V, 17).	Падоша стязи.
Napoili swatów (V, 19).	Сваты попоиша.

¹⁾ Критик має на увазі звісну працю акад. В. М. Перетца („Слово о полку Ігоревім“. Пам'ятка феодальної України-Руси XVІІ віку, 1926), з якої, як і сам признається (с. XVII), багато користався.

²⁾ Пор. замітку в № 19 [37] „Літерат. Газети“.

Niewesoła nam, bracia, godzina,
niewesoła godzina nastala (VI, 1—2).

Silę nasza pokryła pustynia (VI, 3).
Rzekł brat bratu: „To moje i to
moje“ (VI, 13).

Ani dumą nam o nich podumać
(VI, 27).

To nie sroki zaskrzeczały (XI, 48).

Gdy do gniazda sokoł leci, soko-
lika my postrzelmy (XI, 65—65).

Вільне поводження з текстом оригіналу спостерігаємо тільки в т. зв.
„темних“ місцях (дуже попованих) Слова, напр.

II, 53—55. Swistem leśna zwièrzy-
na gada: ptaki obudzone, ptaki prze-
lękzione zganja w trzepocące stada.

IX, 11—14. Aż na mary wziął
sławę, co rzecze: „Książę, gdzież
twoja dzielna drużyna?“

Wojów ptastwo skrzydłami po-
kryło, wylizala posokę zwierzyna.

IX, 40. A o świecie znowu konia
zostrożył.

XII, 1—7. Śpiewał Bojan, pieśniarz
dziejów dawnych. Słuchał Oleg, Iaro-
sław, Swiatosław. Śpiewał gęszarz o
książętach sławnych,

I w zamierzchle czasy pieśń go
niosła.

Kniaziów gadką ón nieraz za-
gadnie:

„Książę! Głowie bez karku niesporo,
Lecz i ciału bez łba nieporadnie!“
Tak też Rusi było bez Igora.

В примітках проф. Брікнера до тексту перекладу Слова (здебільша історичного і географічного змісту) звертає на себе увагу тлумачення (с. 7) виразу „по мыслену древу“ (—по гешлі), а також гадка (с. 12—13), з котрою важко погодитися, що „Стрибожи внуци“ це—назва Русичів (порівн. „Даждь-божа внука“).

Закінчуючи свою бібліографічну замітку, можу висловити бажання, щоб видання перекладу Слова в серії „Biblioteka Narodowa“ здалося на зразок науково-популярного видання оригіналу славнозвісної пам'ятки. Це—чергове завдання нашого видавництва.

Дмитро Абрамович.

Karol Badecki, *Literatura mieszczańska w Polsce XVII wieku. Monografia bibliograficzna z słowem wstępnym Aleksandra Brücknera i 200 podobiznami w tekście.* Lwów—Warszawa—Kraków, wydawnictwo Zakładu Narodowego im. Ossolińskich z zasiłkiem Ministerstwa Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego, 1925, вел. 8°, сс. I—XXXVIII + 1—543.

Ця книжка, присвячена Йосифові Калленбахові в його ювілейному році, починається цитатою відомого польського письменника Йос. Ігн. Крашевського про значіння міщанської літератури. Після того йде «Передне слово» Олександра Брікнера, де схарактеризовано коротенько поль-

Уже бо, братіе, не веселая го-
дина въстала.

Уже пустыня силу прикрыла.
Рекоста бо братъ брату: „се мое
а то мое же“.

Ни думаю едумати.

А не сорокы втрескоташа.

Аже соколъ къ гнѣзду летить,
соколича роstrѣляевѣ.

Слова, напр.

Птичь убуди; свисть звѣринь
въ стазби.

И с хотию на кровать и рекъ:
„дружину твою, княже, птичь
крылы приодѣ, а звѣри кровь по-
лизаша“.

Утръ же возни стрикусы.

Рекъ Боянъ иходы на Свято-
славля пѣтворца стараго времени
Ярославля: „Олгова кочаня хоти!
Тяжко ти головы кромѣ плечю,
зло ти тѣлу кромѣ головы“. Ру-
скои земли безъ Игоря.

ську міщанську літературу XVII ст. Дещо докладнішу, але також коротку, характеристику тої літератури подає стисла «Передмова» Кароля Бадецького, в якій обговорено досьогочасні студії над міщанською літературою в Польщі й згадано про план самої праці. Далі маємо тут заваги про авторів цієї літератури й її походження, про її зміст і тенденцію, про типографічний вигляд її друків та їх поширення. У «літературі предмету» списано 145 праць, на які автор покликається частіше. Вкінці йде «вказ бібліотек» прилюдних і приватних, у яких віднайдено відповідні стародруки.

Сама монографія обговорює 182 польських стародруків XVII ст.— докладніше: від 1590 р. до кінця XVII ст. Ті стародруки обіймають 87 окремих творів, упорядкованих поазбучно; в обсягу кожного твору встановлено хронологічний порядок його видань. Друки описано прозоро і як найдокладніше, взірцево: типографічний вигляд представлено подрібно, всюди додано фотографічні знімки титулових сторінок, порівняно друки з іншими спорідненими, подано відомості про авторів, перераховано докладно зміст брошур. Крім того має кожний твір багату літературу предмету, де представлено еволюцію наукових поглядів на дану пам'ятку від найдавніших аж до найновіших часів. При кінці праці додано до деяких чисел примітки з бібліографічними доповненнями. Закінчує усе «Хронологічна табеля справжнього й непевного наслідства віднайдених творів міщанської літератури», де в 160 числах подається назва автора чи його криптонім або анонім, титул твору, місце друку, друкарня й рік надрукування; після чого йдуть два індекси назв авторів та титулів творів, що улекшують перегляд усього матеріалу.

Книжка Бадецького справді взірцева й належить до найкращих досягнень польської науки. Після довголітньої праці, веденої із справжнім замилюванням, дав автор дуже докладний, вичерпуючий огляд міщанської літератури в Польщі XVII ст. Хто хоче працювати в тому обсягу, має роботу вже зовсім улекшену. Помагає в тому пребагата й подрібна бібліографія. В тій бібліографії польська література використана, здається, з належною докладністю. За те на східно-слов'янському (українському й російському) полі знайшлося б тут не одне доповнення. Бо окрім згаданих автором двох праць І. Франка маємо ще й у самого Франка дещо невідоме Бадецькому (н. пр. про Дзвонівського), а далі цілий ряд праць, що пішли за відомою книжкою Пипіна про старинні повісті, напр. Тіхонравова (в його лекціях), Пельтцера (про походження анекдотів), Сумцова (анекдоти про дурнів) і ин. Там знайдемо неодну згадку передовсім про анекдоти Eulenspiegel-a, чи польського Sowizdrzał-a, єврейську війну й под. Можна б тут згадати також М. Драгоманова про інтермедії Гаватовича, де порушено справу впливу Eulenspiegel-a і його польського перекладу на ті драми.

Вже хочби й згадані праці показують, що значіння польської міщанської літератури (або, як її часто називають у польській науці, літератури Sowizdrzał-ів) ширше. Воно важне й для Українців. У тій міщанській літературі маємо цілий ряд віршованих творів, зложених українських мовою, як напр.: відома пісня козака Плахти, багато ліричних пісень і под. (Про такі твори говорить між іншими й М. Возняк у своїх „Матеріялах до історії української пісні і вірші“, Львів, 1913, про що Бадецький не згадує). Окрім цілих творів маємо в міщанських брошурах часто українські цитати (приповідок, розмов), а то й довші вставки українською мовою. Тому що досі не звернено належної уваги на такі вставки, вкажу для прикладу, що в комедії Петра Барика *Z chłopa krol* (1637) жовнір—козак Hryczko говорить по українськи; в карнаваловій діялогічній поемі *Seum piekielnu* (найдавніше відоме видання з 1622 р.) виступають две чорти з україн-

ськими промовами: Bies, ruski dyabel i Dzietko, Biesow brat¹); тут і там українські вставки в збірках анекдотів: *Fasesyae polskie* (1624), *Co powego* (1650) і в інших брошурах. Згадаю також про цікаві й різкі характеристики чужих народів у різних міщанських творах. Вже І. Франко згадував про таку характеристику п. н. *Różność nasuj*. Багату галерію різних народів виводить згадана збірка *Co powego*, де маємо й цікаві характеристики Українців, звичайно ущипливі (напр., у 80-ому анекдоті: *Była gadka o Rusi, gdzie jednemu chytrością ruską przymawiano... Z Rusinem gadaj, a w zanadrzu kamień trzymaj, a nawet wiem, jako się Ruś obchodzi z swoimi popami, bo je w cerkwi saują, a za cerkwią, zwłaszcza w karczmie, za brodę wodzą*²).

Попри сконстатовання такого українського елементу в польській міщанській літературі XVII ст. важне є питання про відношення тої літератури до української. Це прояснено досі нпр. впливу української пісні на те міщанське письменство, а такого впливу можна догадуватись хочби в обсягу ліричної пісні. Трудніша справа з прослідженням впливу цієї популярної „совізддржальської“ літератури на українську. Зачіпали цю справу вже й М. Драгоманов та Іван Франко та вказали на деякі паралелі з того боку. Але тут дослід комплікується тим, що польські *Sowizdrzał*-и черпали повними пригорщами з загальноєвропейської скарбниці (сам *Sowizdrzał*, прародич тої літератури, привандрував до Польщі з Німеччини (*Eulenspiegel*), може через Чехію, з поч. XVI ст.). Через те маємо при таких спільних з польським письменством рисах на українському ґрунті надто часто не так польський вплив, як радніше спільне західноєвропейське чи яке інше джерело. Та всеж таки маємо докази (поки що нечисленні) і на безпосередній вплив міщанської літератури на українське письменство. У своїй праці про українські інтермедії, яку власне друкую у виданнях Наук. Товариства ім. Шевченка у Львові, я вказую на такі звязки польської міщанської літератури з нашими інтермедіями. Хоч той вплив є в обсягу інтермедій тільки зовсім поверховний, то всеж таки він подекуди безсумнівний, бо нпр. одна знайдена мною галицька інтермедія (про Козака, Поляка й Німця) з другої пол. XVII ст. взорувалась (але тільки у зовнішній формі) на „совізддржальській“ комедії—діялогу *Szoltys z klechą* (1598)—передовсім у початкових партіях. Зрештою відсилаю цікавих до згаданої моєї праці. Поза тим трапляються зрідка й переклади з міщанської літератури на старо-українську книжкову мову. Так нпр. у рукопису львівських василіян з 1748 р. № 10 (пор. мій опис: *Рукописи бібліотеки монастиря св. Онуфрія ЧСВВ. у Львові, I, Жовква 1927, с. 257*) знаходимо дописку скорописом XVIII ст. такого змісту (подаю її в дослівній змодернізованій транскрипції із згаданого опису): Демостень, первій риторь, по случаю приступи кь блудници Лоиди, услыша просящу за мал'йшую похоть: тисящу драхмь. З'яло устрашися, рече: „Не хошу толикою ценою печална жал'внїя купити“.—Цей короткий анекдот майже дослівно сходиться з 61-им анекдотом із збірки *Fasesyae polskie* (1624 р.). Тільки ім'я блудници в обох текстах депо інше (по польськи *Lais*)—і це може вказує на спільне обсяг текстів, незалежно від польського перекладу? Не забуваймо, що *Fasesyae polskie* містять майже самі оповідання чужого, не польського (звичайно німецького) походження.

¹ *Seym piekielny* ходив у рукописах також у кругах українського галицького духовенства—його переписано нпр. без титулу в галицькому рукописному збірнику XVIII ст., що переходується в бібліотеці Товариства „Просвіта“, у Львові під сигн.: L. B. LXXXVI.

² Цитую за виданням А. Брікнера з 1903 г.

Але ще цікавіше було б прослідити вплив польської міщанської літератури на українську усну словесність. Тут труднощі ще більші ніж при творах письменства—і надто часто можна взяти за польський вплив те, що привандрувало з інших країн. Для прикладу вкажу хочби анекдот п. н. «Латинник» (ч. 263 у збірці Володимира Гнатюка: «Галицько-руські анекдоти», Етнограф. Збірн., т. VI, Львів 1899, сс. 98—99), де селянин велить недовченому синові, що вернув із школи додому: «Будеш брати вилатус, а ними гноятус та віо на возатус». Зовсім подібний є 5-ий анекдот *Facesuj polskich 1624 r.*, хоч український різниться від польського в деталях. І певне, що або згадана польська фацеція або якась аналогічна до неї західно-європейська—найскорше німецька—була джерелом і українського анекдота, який також може зачислитись до міщанських творів, бо записаний у Дрогобичі. Одначе згадаймо, що вже А. Брікнер зазначив чужинецький характер того рода анекдотів, бо власне німецькі збірки фацеції мають багато прикладів такої ніби то латини на:—атус.

Так польська міщанська література заслугує на пильну увагу українських дослідників і ми повинні бути вдячні Каролеві Бадецькому за властиве відкриття тих пам'яток¹⁾.

Ярослав Гординський.

В. Руднев, Фінансовий стан Гетьманщини за Петра I. (Науковий Збірник Історичної Секції УАН за рік 1925), Київ, 1926, сс. 137—166.

В. Барвінський, До питання про індукту та евекту в Гетьманщині (Наукові Записки Науково-Дослідчої Катедри Історії Української Культури, № 6), 1927, сс. 441—447.

В. Романовський, До історії Бюджетового права Гетьманщини за Кирила Розумовського (Юбілейний Збірник на пошану академіка Дмитра Івановича Багалія), у Києві, 1927, сс. 779—785.

Питання фінансового устрою Гетьманщини належить до одної з найменш розроблених галузів нашої історіографії. До останніх часів ми мали дуже мало дослідів над фінансами Гетьманщини. Тільки в останні часи вивчення фінансів Гетьманщини зробило значний крок вперед (напр., в працях проф. М. Слабченка).

Вищеназвані студії В. Руднева, В. Барвінського й В. Романовського відносяться до фінансового стану Гетьманщини.

Студія В. Руднева складається з чотирьох розділів. В розділі першому (сс. 137—140) автор розглядає фінанси Гетьманщини до утворення Малоросійської Колегії, а саме податки, що збиралися тоді з населення; в розділі другому (сс. 140—147) автор розглядає запровадження нового фінансового устрою, що з'явився разом з Малоросійською Колегією, ті суперечки, що виникли в зв'язку з цим, між козацькою старшиною й Вельяминовим, зміни, що вніс новий устрій в фінансову систему Гетьманщини. Розділ третій (сс. 147—164) присвячено бюджету Гетьманщини за часів першої колегії; тут автор розглядає характер оподаткування, кількість податків та їх розподіл, фінанси гетьманських дворів, маєтків полковницького уряду, маєтностей кн. Меншикова. В розділі четвертому (сс. 164—166) автор розглядає фінанси полкового скарбу до і за Малорос. Колегії, використовуючи для цього чернігівський полковий скарб.

¹⁾ Доповненням згаданої книжки є праця Dr. Karol Badecki, *Nieodszukane pierwodruki literatury mieszczańskiej w Polsce XVII w., Lwów—Warszawa—Kraków, 1926* (передрук із львівського „*Ramieŋnika Literackiego*“ 1926 р., XXII і XXIII). Із переднього слова довідуємося, що львівське Осолінеум задумав видати критично всі твори польської міщанської літератури. Далі Бадецький подає вістки про невіднайдені досі стародруки польської міщанської літератури (частина їх згадана в обговореній великій монографії), додаючи всюди докладну літературу предмету. І тут маємо відомості, важні й для українського дослідника—напр. під № 3 обговорено невіднайдену досі цікаву інтермедію: *Wauki kozackie z kostyrem i żołnierzem*, про яку писав дещо І. Крашевський.

Для своєї праці автор використав, крім друкованих джерел і праць, головним чином, архівні справи (Архіву Малорос. Коллегії).

Студію В. Барвінського написано також на підставі головним чином архівних даних (Харківського Центр. Істор. Арх. й Московського Древне-хранилища Центрархіву Р. С. Ф. С. Р.). В своїй студії автор розглядає історію індукти й евекти від часів Б. Хмельницького й спір, що мав місце в 30 рр. XVIII в. між українськими негоціантами й сівчанином Шереметцовим в справі віддачі цих зборів на відкуп, віддачу зборів на відкуп 1731 р. на 6 років ніжинському війту П. Стеріву, втручання російського уряду в справу збирання Стерівим цих зборів, призначення 1748 р. сенатським указом посади екзактора для збору індукти й евекти, збір індукти й евекти за гетьманства К. Розумовського й скасування 14 травня 1754 р. індукти й евекти. В кінці студії видруковано контракт між гетьманом Розумовським і сотником Крижановським в справі збору останнім індукти й евекти.

Студію В. Романовського також написано переважно за архівними джерелами (Харків. Центр. Істор. Архіву). В ній автор розглядає один епізод українсько-російських взаємин за гетьмана Кир. Розумовського: намагання Розумовського бути найбільш незалежним від Росії в справах фінансів України й опір цьому з боку російського уряду, що й закінчилось, нарешті, перемогою останнього у 1756 р.

Всі ці студії мають велику вагу для вивчення фінансового устрою Гетьманщини. Кожна з цих студій вносить нове в історіографію вивчення українських фінансів. Використання авторами для своїх студій переважно невідомих архівних даних ще більш збільшує вагу цих студій.

Треба тільки пожалкувати, що В. Руднев не використав в своїй роботі цінних праць відомого вченого І. Джиджори, що подає відомості й про фінанси України за часів Малоросійської Колегії.

Микола Петровський.

Ф. Ернст, Київська архітектура XVII в. («Київ та його околиця», Київ, 1926, сс. 125—165), «*Мазепин будинок*» у Чернигові», «Чернигів і північне Лівобережжя», Київ, 1928, сс. 347—367).

Великий знавець архітектури Києва і загалом українського мистецтва XVII—XVIII ст.—Федір Ернст дав дуже цінні праці в двох збірниках Історичної Секції УАН, які кидають нове світло в деякі не з'ясовані й не досліджені питання історії української архітектури.

Перша з названих праць спинається над київською архітектурою першої половини XVII ст.—доба в дотеперішній літературі висвітлена дуже мало, про яку писали лише принагідно у зв'язку з архітектурою візантійсько-романської доби або доби бароко. Ф. Ернст зібрав цілий ряд фактів, які наочно свідчать, що в початку і середині XVII ст. в київській архітектурі дуже помітні західньо-європейські впливи, про що говорять деякі готичні і особливо ренесансові елементи будов. Одночасно в добу П. Могили велику роль відігравали місцеві українські традиції дерев'яного будівництва спеціально в заложенню будов (трьохзрубна церква Могили на руїнах Десятинної церкви, п'ятизрубна ц. Спаса на Берестові та ин.). Ренесансові риси особливо яскраво виявлялися при перебудові Могилою Софійської катедрі (1633—1647 рр.), як це можна спостерегти з рисунків 1651 р. Про це автор цих рядків м. и. звернув увагу у своєму підручнику історії всесвітнього мистецтва (II, 1925, сс. 162—163) і «Архітектура стародавньої доби» (II, 1926, с. 14). Тоді ми вказали на малий підбанник і маківку катедрі — як на риси ренесансу. Ф. Ернст вказує на інші ренесансові деталі Соф. катедрі, котрі ще більше зміцнюють думку, що в будовах П. Могили приходять головно ренесансові стилістичні особливості. Одначе висновок Ф. Е.—а, який він

робить в кінці розвідки (с. 163), що в Києві маємо до діла з німецьким ренесансом, треба вважати за поспішний, ще не підтверджений і зрештою мало правдоподібний. Навпаки, цілий ряд документальних даних і самих пам'яток мистецтва як в Західній Україні так і в Києві XVI—XVII ст. говорять про італійських майстрів, тоді як в добу готики і бароко у нас працювали головню німецькі майстри.

Перше ніж перейти до детальних зауважень, мусимо ще вказати на невідповідність заголовку першої розвідки Ф. Ернста. Чисто механічний поділ історії по століттях, який по за Воетман-ом, здається не найшов інших наслідувачів, у приміненню до київської архітектури особливо не зручний. Загалом українська архітектура XVII ст. ні в соціальному, ні економічному, ні політичному, ні, нарешті, стилістичному відношенню не являє собою якоїсь замкненої цілості. Навпаки, початок XVII ст. зв'язаний з кінцем XVI ст., а кінець XVII ст. нерозривно сплітається з початком і навіть цілою першою третиною XVIII ст. Це зрештою видно з праці самого Ф. Ернста: свій огляд автор кінчає добою Могили, обіцяючи дати «Епоху (чому не добу?) Мазепи» в слідуючій частині (значить разом із початком XVIII ст.?). Чому ж тоді такий неоправданий заголовок першої частини праці?

Торкаючись загального огляду перебудов першої половини XVII ст. автор цілком слушно зазначає, що нищення і цілковита руїна більшости київських будов треба приписувати не нападам Батия та уніятського володіння, як це традиційно «висвітлювали» старі дослідники, а більше через недогляд над будовами, поведженням самих Киян, московських гарнізонів і служителів вівтаря (с. 138).

Точний науковий метод дослідження, широко використана література предмету та новіших дослідів, ясний і живий виклад робить працю Ф. Ернста майже бездоганною. Все таки вважаємо потрібним подати деякі зауваження, які торкаються, головню другорядних питань та деталей.

Знаменита Корняківська вежа у Львові побудована не в 1578 р. Ця дата, за свідомством хроніки Зіморевича, коли дзвіниця при першому заложенню (1572 р.) завалилася. В іншому місці (с. 140) Ф. Е. датує вежу в межах років 1570—1578.

Трьохкутне (двохспадисте) перекриття нав у XV—VII ст. у Києві навряд чи можна пояснити лише кліматичними умовами. «як це ми бачимо на Кавказі, в Новгороді та Пскові» (с. 133) і як це—додамо від себе—пояснювали старі російські дослідники під впливом відомої теорії Тена. Характерне двохспадисте перекриття скорше можна пояснити стилістичними особливостями доби, що йдуть від часів готики.

На наш погляд репарація головної церкви Києво-печерської лаври 1470 р. є надто важна; про неї пише не тільки Лашкарев але і інші дослідники (Петров, Істомін). Про цю перебудову знаємо не тільки з форми лаврської дзвіниці та інших документальних матеріалів. Не вважаємо також гравюру 1623 р. «дуже схематичною»; цей дереворит досить докладний, добре виконаний і дає нам поняття головню про перебудову 1470 р., а не репарацію доби Плетенецького. Дата перебудови головної церкви лаври 1633—1647 (вмер Могила 31 грудня 1646 р.), яку подав Ф. Ернст за Петровим та ин., потребує певної коректи. Ця дата надто розсягла і обіймає цілий час, коли Могила був митрополитом. Між тим порівняння рисунків на плані Кальнофойського 1638 р. і гравюр Ільї 1658 і 1661 рр. переконує, що час перебудови П. Могили можна перенести в межах 1638—1646 рр. До речі, думка М. Петрова про 7 бань і Тітова про 6 бань головної церкви, які мовляв повстали підчас перебудови Могили, не відповідає дійсності. Ця більша кількість бань повсталала лише за часів Мазепи (зіставлення гравюр див. у розвідці «Архітектура в стародруках», Львів, 1925, сс. 11—15, таб. XIV—XVII).

Трьохсвятительську церкву не можна назвати «квадратною» у плані (с. 158, прим. 3), навпаки, вона значно витягнена зі сходу на захід.

Нарешті маленьке зауваження відносно термінології. Ф. Ернст уживає слова: купол, тамбур, своди, лізени, замість: баня, підбанник, склепіння, дезіни.

Друга розвідка Ф. Ернста торкається дуже популярної будови часів бароко т. зв. Мазепинського будинку в Чернігові, про який в літературі є більше всяких легенд і здогадів, ніж справжніх дослідів. Монографічне оброблення цілого матеріалу в праці Ф. Ернста треба особливо привітати хоч би тому, що в новітній українській літературі є небагато монографій про окремі пам'ятки мистецтва, а старі розвідки вже надто постарілися і своїм фактичним матеріалом і методичними засобами, що далеко стоять від новітньої школи історично-мистецького дослідження.

При всій пильності і докладності, з якою ставиться автор до історичних матеріалів, йому на жаль, не вдалося встановити час повстання будови по документальних джерелах. Порівнююча аналіза архітектурних форм також не дала точнішої дати від тої, яка вважалася досі—с. т. «доби Мазепи».

Дуже цінним придбанням в розвідці є два плани будинку, виконані, як зазначено в тексті, за ініціативою і коштом Історичної Секції УАН і переведені С. Цибюю в 1927 р.

Автор подає цілу літературу та різноманітні думки дослідників про призначення та характер будинку. Спинається над описом плану та усіх чотирьох фасадів. На підставі аналізу архітектурних деталей (оздоб фасадів) приходиться до висновку, що окремі елементи будови походять з часів «пізнього західного ренесансу, перетрактowanego Німеччиною та Польщею». Це твердження зроблене в занадто загальній формі; не дає відповіді на питання самого перводжерела. Не будемо ставити у вину авторові, що він крім російської літератури про бароко не користується іншою: це залежить очевидно від загальних умов наукової праці в Києві, де і так невелика кількість видань з історії мистецтва в чужих мовах по війні систематично не поповнюється. Між тим такі порівнюючі студії могли би висвітлити не одно питання і не тільки прикрас, але, що важніше, самого заложення будови та загальної диспозиції окремих приміщень, що має зв'язок з побутовими особливостями тогочасного життя. Отже, це заложення є типове для провінціальних ренесансових ратуш та загально будов громадського призначення на Заході, чи точніше—в Середній Європі (широкий коридор вздовж цілої будови, часами поділений на дві чи три частини і канцелярські приміщення з боків). Ця особливість плану лише підтверджує думку Ф. Е., що «Мазепин будинок» в Чернігові не був ні житловим, ні якимсь магазином, як це припускали деякі дослідники, але найкорше військовою чи іншою канцелярією доби Мазепи.

Далі Ф. Е. вказує, що переладованість прикрас «весь цей напівварварський конгломерат стилів, форм різних доб, країн, в своєріднім перетворенні—все це ясно вказує на руку типового московського майстра барокової доби» (с. 361). Автор широко користується зразками московської архітектури, що мають багато спільного з чернігівською будовою. Тому висновок Ф. Е.—що будував будинок «невідомий, не дуже видатний майстер скоріш за все південно-московської школи» (с. 362).

Наприкінці розвідки автор з'ясовуючи великі впливи української культури на Московщину в XVII ст. одночасно зазначає, що під кінець XVII ст. сильний будівельний рух на Україні примушує українську старшину і духовенство запрошувати чужих майстрів: Німців, Поляків і особливо московських майстрів, які хоч підлягають певним вимогам і місцевим традиціям щодо розположення будов, їх форми тощо, все таки в деталях давали московські зразки.

Пояснення-гіпотеза Ернста є дещо відмінна від погляду другого визначного дослідника українського мистецтва XVII—XVIII ст. проф. С. Таранушенка, недавно висловленого в його монографії про Покровський собор в Харкові (Х. 1926). Московські риси в деталях С. Т.—о пояснює тим, що українські майстри йдучи до Москви в XVII ст. і повертаючись звідтам в кінці XVII ст. приносили з собою деякі деталі московського бароко.

Як відомо, документальних відомостей про українських майстрів у Москві і московських на Україні ще не зібрано в достаточній мірі і точности. Що ж до порівнюючої аналізи архітектурних форм, то ми повторимо тут нашу думку висловлену з нагоди монографії проф. С. Таранушенка, що вони завжди будуть однобічними, доки не буде використано літературу у світовому маштабі і доки не з'ясується питання перводжерела—західньо-барокової архітектури. Бо ж ціле т. зв. московське бароко вироблялося також під впливом західнім і йшло головно з України або через Україну.

Долучені численні ілюстрації до двох розвідок Ф. Ернста ще збільшують цінність видання. Фотографії виконані дуже добре, але їх репродукції залишають, розуміється, багато до побажання—тут шкодить не тільки не зовсім відповідний папір, а головно не належна репродукційна техніка фототипії.

Володимир Січинський.

Ксило-гравюри Чернігівського Держ. Музею, Чернівці, 1925, сс. 4+XV таб. дереворитів, 1°.

Ксилографічні дошки Лаврського Музею. Випуск I. Українські старовинні гравюри типу «Народніх картинок». Обробив до друку і вступний нарис нарисав П. М. Попов, Київ, 1927, сс. 6+22+XXXII таб. дереворитів, 1°.

В останні роки українська література зі старого українського граверства сильно збагатилася новими розвідками, виданнями і матеріялами. Цей дослідчий рух іде в парі з загальним зацікавленням старовинним (особливо примітивним) штихарством і розцвітом новітнього граверства як на Заході так і на Україні.

Названі вгорі альбоми—це не тільки помітні, але і визначні видання серед цілої низки інших; вони складають фундаментальну основу, служать джерелом до пізнання українського старовинного народнього штихарства, тим більше, що переважна частина дереворитів публікуються тут уперше.

Альбом Чернігівського Державного Музею має 13 народніх дереворитів XVIII ст., відбитих ручним способом безпосередньо з дереворитних дошок, що переховуються в музею. Подібний матеріал з українського народнього граверства—загалом мало знаний, а дошки Чернігівського Музею цінні ще тому, що деякі з них мають зазначені дати: 1708, 1731, 1739, 1760 рр. В передмові до альбому Б. Пилипенко подає деякі історичні і технічні вказівки щодо штихарства, далі спиняється над оглядом дереворитів альбому з докладним описом кожної дошки. З передмови довідуємось, що опубліковані дереворитні дошки були власністю народнього дереворитника Кокошки, що працював у м. Борзни в середині XIX ст. Б. Пилипенко подає цікаві відомості, що Кокошка у своїй збірці мав дереворити також гумористичного змісту, як, напр., «Вовк і коза», «Вовк їде ведмедя», «Летяща царівна» та інші, на жаль, не збережені зразки.

Альбом видано назагал дуже старанно, хоч самі дереворити вийшли не зовсім добре, але не з вини видавців, бо, як читаємо в передмові, дошки були попсовані і покоробилися. Крім того фінансова скрута не дозволяла дати відповідний для дереворитного друку папір. В описах текстів гравюр ми знайшли чимало помилок порівнюючи з текстами самих дереворитів.

Наприклад на таб. IV в оригіналі (на деревориті) читаємо: «Свты Димитрий...», а в тексті передмови той самий напис читається—«Свты Димитрий». На тому самому деревориті: «чистотѣ...», а в друкованому тексті: «чистотѣ». На деревориті таб. IV A: «Богородицы», а в тексті—«Богородицы». На таб. II: «Приближася», а в тексті—«Приближася» та ин. Часто в друкованому тексті плутаються літери оригіналу (дереворитів): «е» і «є», «і» та «ї». Тим часом для українського правопису і фонетики XVIII ст. ці різниці є дуже характеристичні і безсумнівно важні для дослідчої праці.

З опублікованих дереворитів одмітимо особливо інтересні, як з боку композиції так і своїм формальним трактуванням та дереворитною технікою: чотири постаті «херувимів» (т. I), «Христос» з виноградною лозою (т. III) і таб. IV і VI, де особливо помітні західні впливи.

Другий альбом Лаврського Музею видано не тільки цілком добре, а навіть розкішно.

У передмові «Від Видавництва» директор Всеукраїнського Музейного Городка Петро Курінний подає в загальних рисах завдання «Заповідника» над дослідженням пам'яток мистецтва та накреслює проєкти видавничої діяльності Музею.

З досить великої статті П. Попова довідуємось, що у відділі «Письма і друку» Лаврського Музею переховується тепер коло 6000 різних гравюрних дощок, з них 3500 дереворитів. Ця колекція складається головню з дощок б. Київсько-Печерської і Почаївської друкарні зі збірок музею б. Київської Академії. Видання цих збірок розраховано на більшу кількість випусків і поділено на дві групи: дереворитів і мідеритів. Кожний випуск має бути опрацьований за певними темами. В перший випуск увійшли: 1) окремі дереворити XVIII ст. (переважно не звязані з книгою) граверів Никодима Зубрицького, Георгія, Леонтія Ланицького та ин., 2) окремі дереворити 70—90-их років XVIII ст. народніх ритинників, що працювали в Києві на Подолі і 3) почаївські дереворити часу від 30-х років XVIII ст. до поч. XIX ст. і між ними праці таких видатних українських граверів як Іосиф, Адам і Іосиф Гочемські, Теодор Стрельбицький та ин. Далі П. Попов подає деякі дані до історії українського народнього граверства, широко використовуючи дотеперішню літературу. Цілком слушно вказує, що до групи «окремих гравюр» належать також «антимінси»—дереворити друковані на матерії з деревляних і металевих дощок (найстарші, що зберегаються в Лаврі походять з рр. 1620 і 1621). Наприкінці П. П., з властивою йому точністю й докладністю, описує кожний дереворит альбому, подаючи про них історичні та архівні дані.

Постійні покликування П. Попова на Ровінського і Стасова, які торкаються деяких загальних історичних питань і характеристики українського граверства, потребують, розуміється, критичної перевірки вже тому, що ці твердження надто перестаріли та зраджують недостатнє знайомство цих старих російських збирачів і дослідників з сучасною їм західньо-європейською літературою, не кажучи вже про те, що новіша література дала багато нового.

Репродукції із лаврських дереворитів зроблено переважно безпосередньо з дощок, а частина способом фотолітографії. Відбитки безпосередньо з деревляних дощок виконала студентка М. Дмитрієва під доглядом В. Кульженка в друкарні поліграфічного факультету Мистецького Інституту в Києві і вирізьблено на дереві гравером О. Рубаном; видавничий знак Лаврського Заповідника—роботи студентки Є. Розгін-Туркано, а форзац скомпонувала студентка В. Бура. З мистецького і технічного боку видання репрезентується якнайкраще і може служити зразком багатьох бібліофільських видань, що з'явилися в останні роки в УРСР. Самий факт, що альбом друкувався в друкарні Мистецького Інституту

руками самих студентів поліграфічного факультету в також дуже втішний вже тому, що студентство справді може практично ознайомитись зі старовинним українським штихарством.

Усі заголовки і списи дереворитів лаврського альбому мають рівнобіжні українські і французькі тексти, а наприкінці, додано досить докладне *Résumé* у французській мові. Оскільки потрібне подібне видання і яку прислугу робить текст в одній зі світових мов, свідчить хоч би той факт, що Лаврським виданням вже скористувався бельгійський часопис «*La Nervie*» присвячений Україні (Bruxelles, 1928, ч. IV—V), де передруковано кілька гравюр з лаврського альбому.

В одній зі своїх попередніх рецензій на працю П. Попова (Див. «Укр. мистецтво», Львів, 1926, ч. 1, сс. 27—28) автор цих рядків вже спинався над питанням термінології. Тут лише зазначимо, що замість довгих і незручних термінів «ксило-гравюри» (вид. Черниг. Муз.) і «дерев'яні (ксилографічні) дошки» (Лавр. вид.) краще уживати український термін «дереворит» і «дереворитні дошки», що одним словом зовсім точно з'ясовує матеріал і техніку окремої галузі штихарства. Не знати, нащо потрібне таке пояснення: «Українські старовинні гравюри типу «Народніх картинок» (Лавр. вид., с. 3), коли можна простіше і більш зрозуміло сказати «Українські народні дереворити». А вже зовсім дивно це «пояснення» звучить у французькій мові: *Les anciennes gravures ukrainiennes au(?) type de „gravures populaires“* замість—*Les anciennes gravures populaires ukrainiennes*.

Можемо з приємністю констатувати, що митці-графіки, чи то може практики штихарського мистецтва прийняли й успішно вживають багато старої української термінології граверства, що ясно і точно розрізняє різні техніки і галузі граверства: дереворит, мідерит, лінорит, каменорит и т. д. (Див. «Пояснення до графічної термінології» в каталогі виставки «Гравюра й рисунок», АРМУ, Київ, 1928, сс. 7—9).

Велике науково-історичне, мистецьке і чисто-графічне значіння видань названих музеїв змушує лише побажати, щоб дальші випуски появилися якнайскорше. В першому випуску Лаврського Музею (с. 4, прим. 1) зазначено, що дальші альбоми мають бути присвячені книжній гравюрі, прикрасам книги і нарешті новій ксилографії друг. половини XIX ст.—всі репродукції зі збережених дощок Лаврського Музею і лаврського походження. Нам здається, що недоцільно обмежуватися лише збереженими дошками лаврської друкарні. Розуміється, коли б кожний музей, бібліотека і приватні збірки на цілому просторі України могли б видати подібні альбоми, то тим самим заповнилася б велика прогалина в джерельній літературі. Але цього сподіватися тяжко і тому бажано, щоб Лаврський Музей взяв на себе тягар видати ширший матеріал до цілої історії українського граверства в його типових зразках. Це поширене завдання можна було б виконати коштом навіть зменшення обсягу суто-лаврських гравюр. Так, наприклад, різні прикраси (заголовки, заставки, кінцівки, ініціали тощо) вже не раз репродукувалися в різних працях та більших збірних виданнях (напр., в «Початках книгопечатання», вид. Львівського Націон. Музею, 1924 р.), а тим часом ні в українських, ні в інших виданнях нема не тільки монографій, а навіть пристойних репродукцій зі знаменитих «тезисів» Київської Академії та праць таких славетних українських граверів, як І. Щирський, Н. Зубрицький, Л. Тарасевич, Й. Гочемський, І. Мигура, Г. Левицький, А. Козачковський та інші.

Володимир Січинський.

К. Кржемінський, Стінні розписи на Уманщині. Мотиви орнаменту. Видання Кам'янецької Художньо-Промислової Професійної Школи, Кам'янець-Подільський, 1927 р.

Видання складається із зшиточка друкованого тексту (сс. 3—17), прикрашеного літографованими заставками, кінцівками й ініціалами та альбому з 50 таблиць, на яких вміщено близько 150 багато-кольорових літографованих малюнків. Текст починається передмовою «Від автора», далі йдуть 5 розділів: Обсяг досліду, Майстри орнаменту, Техніка малярства, Елементи орнаменту, Мотиви орнаменту, Прикрашування стін будівель.

Публікація склалася із замальовок автора селянських стінних розписів на Уманщині в рр. 1918—23, пізніш опрацьованих і виданих у Кам'янці. У цій праці автор виявив себе найперше художником, що зумів відчутти своєрідну красу наших селянських розписів, і віддав багато часу й уваги на складання альбому замальовок. В нашій науково-мистецькій літературі Кржемінський цією працею дебютує. Як майже кожна перша праця, вона має чимало огріхів. Є тут дрібні, є й значніші. Найперше зазначимо неточність чи розпливчастість у висловах; прикро вражають неправильно побудовані окремі фрази (особливо у розділі «від автора»). Взагалі, недостатня ясність і точність мови, а також невдала архітекτονіка є значним зовнішнім мінусом роботи К. Кржемінського. Зазначу тут хоч би те, що останній розділ було б доцільніше поставити першим.

По-за цим праця К. Кржемінського цінна, змістовна й цікава. Він дає добру характеристику внутрішніх й зовнішніх розписів і зазначає відміни у розписах хат та господарських будинків. Правильно підкреслює автор, що розписи неодмінно треба розглядати, як складову частину мистецького оформлення архітектурного твору — хати чи іншої будови, і коли розглядати розписи окремо, по-за архітектурою вона дуже багато тратить. І тут доводиться пошкодувати, що праця Кржемінського позбавлена фотографій, або принаймні численніших зарисовок, що показали б опублікований матеріал у природньому його оточенні.

Не можна не пожалкувати, що автор не дав аналізу барвових ритмів розписів. Розкиданих по тексту, часто чітких й яскравих, але уривчатих характеристик для цього замало. Репродукції (навіть кольорові) елементів не можуть передати дуже складних барвових композицій цілого. Замало висвітлено зміну кольорових ефектів, розгортання їх у послідовності: зовнішній розпис (легкий і ясний), розпис сіней (густо-терпкий), внутрішній (повнозвучний, урочистий акорд). Стильовий аналіз та й взагалі науковий метод — слабкий бік праці Кржемінського. Елементарній класифікації мотивів й елементів автор віддав надто багато місця (на це вистачило б тої нумерації таблиць та «Змісту» альбома, що їх дав автор), а ролю й характер ліній, їх мистецький вираз у розписах, особливості в композиційних побудованнях розписів у цілому він не з'ясував і поглибленого аналізу барвного змісту розписів автор не дав. У поданому вигляді в роботі переважав опис. З боку методу це скорше етнографічна праця, аніж історично-мистецька.

Думаємо, яснішими стали б для нас вага й значіння уманських розписів, коли б автор зіставив їх з уманською ж таки народньою орнаментикою в інших матеріялах та техніці (писанка, вишивання, різьба тощо).

Слушно і вчасно автор висунув завдання про систематичні стаціонарні спостереження над розписами протягом кількох років, що дало би змогу винайти пояснення щодо поступу мистецтва на селі. Будемо сподіватися, що авторові пощастить виконати це важливе завдання. Це мусть стати також програмовим завданням для всіх місцевих музеїв Правобережжя та Степової України.

Переходимо до розгляду альбому. Вага й значіння його дуже високі.

Адже це перша публікація у фарбах скарбів нашого народнього мистецтва захованого у настінних розписах. Видано його, як на наші умови, дуже добре. Шкода, що в альбомі так мало дано малюнків загального вигляду хат (внутрішнього й зовнішнього). Серйозним мінусом є відсутність масштабу при репродукціях. Було б дуже бажано мати більше число «автографів» малярок.

Зовнішність видання в цілому хороша. Добра обкладинка, не злі заставки, ініціали та кінцівки. Шрифт і особливо набір чимало шкодять виданню. А цитата з Широцького (на с. 10) та *interieur* (на с. 15)—цілком непристойні.

Надзвичайно малий тираж (150 примірників) робить видання бібліографічною рідкістю, ще в момент виходу в світ. А було б дуже добре додати до тексту резюме на одній з головніших європейських мов і тим зробити його приступним для чужоземців, яких би це видання безумовно зацікавило.

Відзначаємо, користуючись нагодою, почесну роллю Кам'янець-Подільської профшколи, досі єдиної з наших профшкіл, що поставила собі завдання досліду народнього українського мистецтва і видала низку публікацій присвячених настінним розписам, ганчарству, селянському одягу і т. инш.

С. Таранушенко.

М. Марковський, *Найдавніший список «Енеїди» І. П. Котляревського й деякі думки про тенецу цього твору*. Збірник Іст.-Ф. відділу ВУАН, № 44, Київ, 1927.

Спочатку здавалося, що виникла «Енеїда» досить просто й так само просто й кволо серед найближчих приятелів автора йшло поширення цього твору. Як минав час і збільшувалася кількість розправ у цьому напрямі, все більше виявлялося, що все це відбувалося не так просто. Щодо джерел української «Енеїди» думки поділилися: одні стоять на тому, що Котляревський просто «списав» у Осипова без всякого глибшого використання інших джерел. Інші тої думки, що справа тут значно складніша, бо не все в Котляревського покривається текстом Осипова, а як і покривається, то український твір має й такі особливості, що говорять і за інші джерела.

Щодо способів поширення твору в перші часи також виникають досить цікаві побутові подробиці. Як це виходить зі всіх зібраних у М. Марковського даних, ще до кінця XVIII ст. ходили по руках списки «Енеїди». Нею цікавляться літературні кола духовних шкіл, де заховалися старі традиції віршування на релігійні теми, а частіше й бурлескні обробки тем. Ця традиція поширення літературних творів через списування серед культурних шарів українського громадянства зайвий раз стверджується поданими прикладами в наведеній розвідці. Навіть в половині XIX ст. ця традиція не переводиться, коли навіть Кобзаря Шевченка, після виходу в світ друком, хтось списує в зошит і заводить у розкішну оправу, щоб зробити комусь презента.

Як зразок такого презенту, виник список «Енеїди» Котляревського, що в самому кінці XVIII ст. в крайньому східньому кутку України піднесли вихованці воронізької семінарії Є. Болховітинову, що від'їздив від них до «Санкт-Петербургу». Текст Енеїди з зазначеного списку й видав М. Марковський повністю при своєму досліді, подавши при цьому всі потрібні наукові довідки.

При цьому виданні, як це заявляє сам дослідник, подано про цей рукопис, та й узагалі про історію тексту «Енеїди», деякі висновки, на які роздобувся автор при порівнянні ріжних текстів і видань цієї поеми. Автор перевів порівняння «Енеїди» Котляревського з «Енеїдами» Осипова та Котельницького, а також і з іншими «Енеїдами», додав до свого

досліді 8 знімків, діалог Енея з Турном з піітики чернігівської колегії й зазначений текст з варіантами I-ої й III-ої пісні «Енеїди» Котляревського з рукопису 1794 р.

Все це разом, а особливо дбайлива обробка матеріалів, робить видання досить цінним при будь-якому трактуванні питання щодо генези поеми.

Питання про генезу «Енеїди» Котляревського останнього часу набрало навіть певної гостроти в науковій літературі. М. Марковський в своїому досліді став на тому, що Котляревський користав з багатьох джерел, в тому числі з Вергілія, Скаррона й Блюмауера, до якого найближче стоїть конструкцією свого твору. На таку думку зовсім не пристають інші дослідники на цій ділянці. У них є свої докази в противному напрямі,—що Котляревський, крім Осипова, нічого більш не використав.

Думка про Скаррона та інші джерела виникала ще в проф. Дашкевича й він висловлював побажання видати паралельно ті тексти, з яких користав Котляревський. До останнього часу дезидерати Дашкевича так і залишаються дезидератами, а від завзятої полеміки дістається поки-що невинному ні в чому Котляревському, як це водиться в нашій критиці. М. Марковський має нахил з особливим натиском відзначити ту особливість поетичного дару Котляревського, що він добре перетопив у кузні своєї творчості запозичений з різних джерел матеріал. Зате М. Зеров зовсім по іншому дивиться на Котляревського. Ще в своєму підручнику критик відносить цього українського письменника до категорії провінціяльних читачів, бо до гурту письменників з покликання він, на думку критика, не належав: твір його не оригінальний, замисел його, композиція й навіть художні засоби запозичено з чужого зразка: літературний хист його «не вільний од грубости, він сміється часом занадто голосно і безпардонно». На такому погляді, видимо, залишається М. Зеров і зараз, коли проводить ту думку, що якомусь там провінціяльному семінаристові далеко до столичного освіченого письменника (Література. Збірник, I, сс. 250—254).

Цей спосіб трактувати Котляревського, як читача, прийшовся до впадоби новітнім критикам. І. Айзеншток малює Котляревського як тільки уважного провінціяльного читача, «коло інтересів якого не виходило за межі інтересів читацької маси його часів, по суті міщанства, що розважалося читанням». Власне кажучи, називати письменника чи взагалі культурну людину читачем—в цьому немає нічого негативного чи образливого. Б. Ейхенбаум, досліджуючи творчість Лермонтова, також називає цього російського поета читачем в тому розумінні, що він дуже уважно вчитувався в поетичні формули попередніх поетів і потім використовував ті формули для своїх завдань. Кожний поет перш за все є уважний читач, а потім і творець нових форм і образів. Але щодо Котляревського ця термінологія набирає особливої специфічності. Цим хочуть підкреслити обивательщину в Котляревському, його відсталість тощо. З таких упереджених тенденцій виростають різні «натяжки» та довільні тлумачення. Наприклад, той же І. Айзеншток на підставі того, що читав Котляревський на старості літ, говорить про поетове читацьке обличчя замолоду.

Ставши на такий ґрунт «натяжок» та довільних тлумачень все виводити з російського джерела, можна зовсім викривити письменницьке обличчя поета, а разом з тим і літературні традиції на Україні. Наприклад, за І. Айзенштоком виходить, що Котляревський і риму і строфіку запозичив з російського ґрунту, бо, мовляв, нові течії російської літератури початку XIX в. не могли не захопити такого уважного читача, яким є наш Котляревський. Можливо, що воно могло бути так, а можливо, що й було інакше. Це ще треба дослідити.

Ніхто не буде заперечувати, що наприкінці XVIII та на початку

XIX в. літературна техніка, зайшовши з України, вже досить добре прищепилася в Росії. Одначе поруч з тим не можна відкидати й того факту, що стара традиція на Україні також не перевелася і на протязі всього XVIII в. вона продовжувала існувати в українських школах. Без широкого досліду трудно говорити категорично про форми й широке поле існування такої традиції, але поодинокі факти свідчать, що така традиція не переводилася на Україні на порозі XIX в.

Ось візьмімо хоч би твір вихованців київської духовної академії 1696 р. на зустріч нового архієрея Ієрофея під назвою: «Ода и другія стихотворенія». В цьому зошиті видруковано кількома мовами (грецькою, латинською, польською, російською) вірші ріжними розмірами. Дивує багатство й ріжноманітність строфових будов та римових комбінацій. Це нам показує, що версифікаційна традиція в київській академії продовжувала спокійно існувати з давніх часів, як ми її спостерігавмо в попередні віки. Строфовий розмір першої оди згаданого зошита має такий же десятирядковий розмір, як і «Енеїда» Котляревського.

Все це показує, що позиція М. Марковського й переведені в тому напрямі спостереження не такі вже безпідставні, як їх пробують трактувати новітні критики, як от І. Айзеншток, П. Филипович, М. Зеров.

Щодо суперечних питань, то М. Зеров погоджується, що ці питання вимагають детального порівняння текстів Осипова й Котляревського з Скарроновим, і, тільки з'ясувавши питання про безпосередній зв'язок одного з них із Скарроном, можна було б зробити остаточний висновок.

А раз такого порівняльного видання ще не пророблено, справа з генезою залишається в стадії дискусії. Треба сподіватися, що хтось з протилежної сторони виготує такий паралельний текст до друку й тоді вся справа остаточно з'ясується, й ніхто вже не буде колошкати кісток письменника, а вивчатимуть його надбання.

Степан Гаєвський.

П. Филипович, З новітнього українського письменства. Історично-літературні статті. Видавництво «Культура», «Київ-Друк», 1929, сс. 166+2 нен.

Книжка П. Филиповича є збірка статей про І. Франка, Лесю Українку та О. Кобилянську, надрукованих останніми роками в ріжних українських виданнях. Сам автор зазначає, що до цих статтів він зробив доповнення (іноді ґрунтовні) й поправки («Передмова», с. 3) й визначив свою методу—як порівняльну, що, на його думку, «може дати чимало корисного для сучасного українського літературознавства, зосібна подаючи матеріял для соціологічних узагальнень. Порівняльні студії поширюють також наш обрій, виводячи українське письменство з вузьких національних меж і з'єднуючи його з творчістю інших народів» (там же). Так окреслене завдання в наших часах заслуговує на цілковите визнання й підтримку.

І. Франкові присвячено дві статті. Більш загального змісту—перша: Шляхи Франкової поезії (сс. 5—50), надрукована раніш у відомому збірнику «Іван Франко» (1926). Найбільше нового дають і мають найбільший науковий інтерес три перших розділи цієї статті, в яких П. Филипович аналізує поезію Франка-поета—переважно ранньої доби його творчости. У першому розділі наведено цікаву паралель: відомий гімн «Вічний революціонер і „Odpowiedź na psalmu przyszłości Spirydionowi Prawdzickiemu“ Ю. Словацького (1845). Влучно виявлено не тільки схожість обох поезій, але й їх ріжницю: у відміну од Ю. Словацького Ів. Франко не впадає в релігійно-містичний настрій—він бачить, як дух готує земну, соціяльну революцію й не нехтує «земного життя». У другому розділі наведено цікаве порівняння віршу Франка «Від'їзд Гуцула» (1875) й аналогічного віршу Воробкевича. З цього порівняння яскраво

видно, як неподібна творчість Франка того часу з боку ритміки, строфіки й стилю—до тодішнього традиційного романтично-етнографічного напрямку з його упертими й нескладними прийомами народньої лірики. Далі вказано різницю між Франком і Шевченковою традицією «напевного» стилю. Великий прихильник образности, Франко не пішов за традиційним невразним співучим «сумуванням» українських поетів, а натомість дав поезії з громадським змістом і з новою формою—декламативним стилем і витриманою строфікою, зокрема сонетною, якої не можна собі уявити в Шевченка. У третьому розділі, подавши ще кілька спостережень, П. Филипович констатує три особливості в ранніх поезіях Ів. Франка: 1) заперечення народньо-пісенної традиції канонізованої в Шевченка, 2) невідчуження історичної романтики, особливо козакофільської, 3) книжність і запозичення матеріялу з різних чужоземних джерел, переважно романтичних.

Цей короткий висновок заслуговує на повне визнання, але цікаво було, щоб дальші дослідники перевели детальніші досліди, притягнувши більше матеріялу, на підставі якого можливі ширші узагальнення.

Мають інтерес і дальші розділи статті—тут автор стежить переважно за громадськими мотивами в Ів. Франка, дає низку цікавих спостережень і нових порівнянь, коментує Франка, але в цілому маємо тут менше нового супроти вже відомого. Цікаво, що П. Филипович відкидає більш менш загальну думку, про «перелом» у творчості Франка, що ніби почався зі збірки «Зів'яле листя» (1886—1896 рр.).

Друга стаття—Гене́за Франкової легенди «Смерть Каїна» (сс. 51—63)—є перерібка вступу до видання цієї поеми, надрукованого у кн. «Смерть Каїна» (К., 1924 р.): використано нову книжечку А. Музички й листування Франка з Драгомановим.

Далі знаходимо три коротеньких статейки: про «Русалку» Лесі Українки (сс. 64—69), про її ж «Одно слово» (сс. 70—76) і «Образ Прометея в творах Лесі Українки». (сс. 77—85). Цікаві—перші дві статті, де є кілька нових помічень і зближень. Що ж до третьої, то в ній тільки відмічено, в яких творах Лесі Українки зустрічається образ Прометея і в кого з інших українських письменників цей образ можна знайти.

Останні статті книжки присвячено О. Кобилянській: Спустошена ідилія («Земля» О. Кобилянської), сс. 86—101, Історія одного сюжету («У неділю рано зілля копала» О. Коб-кої), сс. 102—145, О. Кобилянська в літературному оточенні (сс. 147—167). Оцінку цих статей уже дав М. Марковський на стор. «України», (1928, кн. 3, сс. 163—167), але як рецензент звернув увагу тільки на один момент у статтях—загальну смілку Кобилянської: соціальний чи антисоціальний характер має її творчість. Тим часом цінність статей П. Филиповича полягає не в вирішенні цього питання—питання, яке досі найбільше цікавило критиків. Головне значіння їх—у спробі з'ясувати мистецькі особливості творчості письменниці. Особливо багато з цього боку дають дві останні статті автора. У першій старанно переглянуто історію сюжету «У неділю рано зілля копала» в українській і в інших літературах, при чому звернено особливу увагу на народню пісню «Ой не ходи Грицю...» Оцей перегляд дає відправні точки для зрозуміння художніх особливостей твору Кобилянської, звязку його з народньо-поетичною традицією. Автор зрештою виявляє, що письменниця не йшла утертими шляхами, пишучи свої повісті. Заперечуючи традицію етнографічного реалізму й натуралізму та патріотичної романтики, вона плекала «індивідуалізм та поглиблений психологізм у неоромантичному одязі». Зауваження П. Филиповича про сюжет повісти (а не оповідання!) й поодинокі типи справляють вражіння новини навіть після того, що уже писали І. Франко та інші, й дійсно чимало з'ясовують у «майстерності» письменниці.

Зауважимо, що зарізко звучить твердження автора: «Для нас не має великої ваги—знала Кобилянська попередні обробки, чи ні» (с. 130). Якщо так, то чи доцільно було подавати докладну історію сюжету? Гадаємо, що позитивна або негативна відповідь на це питання дозволила б конкретніше з'ясувати проблеми, які порушив дослідник.

Далі хтілося б зробити деякі поправки. Ідучи за традицією, П. Филипович визнає «Козака Стихотворця» Шаховського за «невдалий твір». Неправильна українська мова й незнання нашого побуту, за яке дорікав Шаховському І. П. Котляревський, ще далеко не достатні для цього присуду. У дійсності Шаховської—видатний російський драматург і творець нового театрального стилю. Це мусіли визнати російські дослідники Шаховського, які цілковито відкидають застарілий погляд на цього діяча російської сцени. Ще одно дрібне зауваження зробимо щодо опери-водевіля Шаховського «Акторь на родинѣ». Вперше виставлена вона була в Петербурзі 16 січня 1820-го р. й видрукована там же р. 1822-го. Цей водевіль, всупереч висловленому в П. Филиповича (с. 108) твердженню, належить до творів Шаховського писаних кепською українською мовою (дієві особи: Кругленко і матка Горпинка, Петруся і Ануся). Українською мовою (кепською) Шаховської (як і в деяких інших п'єсах) примушує говорити дієвих осіб-Українців.

Остання стаття про О. Кобилянську в літературному оточенні (передрукована з журналу «Життя і Революція», 1928 р., кн. 2), з'ясовує питання про лектуру письменниці, про її «нічшеанство» тощо.

У цілому збірку статей П. Филиповича можна вітати, як дуже корисну для історика літератури. Не можна сказати, щоб кожен твір, який аналізований у тій або іншій статті, досліджено було вичерпно. Статті первісно призначалися або як коментар до видання творів письменників, або ж для популярно-наукового літературного журналу. Це і відбилося на їхньому змісті. Автор дає нариси, що являють собою щось середнє між науковою інтерпретацією й літературною критикою оціночного характеру. Читач, зацікавлений порушеними в книжці проблемами раз-у-раз хтів би поставити нові й нові запитання, хтів би бачити перед собою ширше розгорнуту дослідчу лабораторію. Це статті П. Филиповича не завжди дають—автор часто обмежується побіжними нотатками, але проте ці статті будять науковий інтерес до літературознавства й чимало дають для зрозуміння явищ нового українського письменства та їх літературної техніки.

Кость Копержинський.

О. Гермайзе, Нариси з історії революційного руху на Україні, т. I, Революційна Українська Партія (РУП), Київ, 1926 р., сс. X+398.

Історія революційних рухів на Україні за останні роки XIX і початку XX стол. порівнюючи ще й досі дуже мало досліджена. Безпосередні учасники й ідеологи їх, що залишилися в живих, не дуже щедрі на різного рода спомини чи мемуари, а величезна кількість архівних матеріалів, що торкаються цих подій і що лежать мертвим кладом в архівосховищах, ще й нині мало доступні для широких кіл наукових дослідників. В зв'язку з цим певні моменти економічної, політичної і соціальної боротьби а то й цілі періоди ще й досі не з'ясовані як слід, не досліджені і, не зважаючи на величезне значіння їх, мало відомі не тільки для широких мас громадянства, а навіть і для вужчого кола дослідників. Зокрема це стосується й до історії революційної української партії, яка в свій час відіграла чималу роль у розвитку революційного руху на Україні. Правда, про РУП уже появлялися деякі матеріяли як от спомини В. Дорошенка, останніми часами А. Дучинського, і різного рода статті і замітки, але повного образу й діяльності годі там шукати. Ото ж вихід у світ названої монографії проф. О. Ю. Гермайзе як раз був дуже на часі.

В розумівні широти і повноти призбираних автором матеріалів про діяльність української революційної партії, а також трактовки і обґрунтованості піднесених ним питань книга ця безперечно заслуговує на якнайбільшню увагу. Для своєї праці автор використав до дрібниць всю друковану літературу, величезну кількість досі ще не відомих архівних матеріалів, а також відомості, так би мовити, від «преданія», як от усні спогади живих ще учасників праці в РУП. Ці спогади не тільки вигідно підносять вартість праці, але, що найголовніше, освітлюють окремі факти і епізоди з поля соціальної боротьби та виявляють справжні імена учасників її, що в силу нелегального стану куталися тоді в темряву невідомості, ховаючись під ріжними псевдонімами. Слід відзначити, що ціла монографія збудована на послідовно переведених марксістських принципах дослідження.

Почав автор свою монографію про РУП оглядом економічних, а в зв'язку з цим і соціальних процесів, що відбувалися на Україні в кінці XIX і на початку XX ст., які імперативно впливали і на українську громадську думку та нові ідеологічні шукання. І дійсно в своєму «вступі» він показав як потужньо ці економічні процеси (розвиток промислового і аграрного капіталізму) тої доби позначалися на знищенні матеріального добробуту мас, а в зв'язку з цим і на розвитку класової боротьби, на кристалізації суспільно-класових ідеологій та на політичних і національних прагненнях. Так само великим науковим досягненням праці є й те, що автор досліджуючи розвиток економічних процесів на Україні піддав чіткому аналізу формування пролетаріату в національному відношенні, цілком справедливо підкреслюючи, що процес творення пролетаріату з українським офарбленням тісно пов'язаний був з процесами диференціації українського селянства. Така аналіза національного складу пролетаріату, його еволюції, стремлень і зокрема визначення української його частини прислужилася авторові не тільки для конструції самої роботи (чим він тісно ув'язав першу економічну частину своєї праці з наступними її розділами), але й для розуміння ідеологічних хитань та політичних помилок, на які так багаті були обидві групи пролетаріату та їх ідеологи (розуміємо тут свідому національно українську групу і неукраїнську та зросійщену) та для віднайдення ключа для розв'язання заплутаного клубка політичних і національних відносин. А національні відносини таки дійсно в ті часи (кінець XIX і поч. XX ст.) були дуже заплутані. Це й проф. О. Ю. Гермайзе яскраво підкреслює в своїй праці, зазначаючи, що «першим інтелігентам марксистам, що хотіли з'єднатися з пролетаріатом і працювати серед нього, українська мова була непотрібна, передумови українського відродження були чужі і навіть зайві» (с. 41). Тут треба додати, що й геть пізніше навіть такі марксиста, як колишній драгомановець П. Л. Тучапський, ще не могли збагнути процесу пролетарізації села, поповнення міста українським сільсько-господарським пролетаріатом і праці серед нього в українських формах. Так для П. Л. Тучапського: «поскольку Украина живет культурной жизнью, она живет жизнью русской. Пока украинская культура не существует, я не считала возможным видеть какую-нибудь выгоду от уничтожения национального гнета на Украине»¹⁾. Дуже ґрунтовно і детально подав автор в зв'язку з організацією, розвитком і кризою РУП чи точніше перетворенням її в УСДРП, і еволюцію українського національного руху та його соціально політичну диференціацію. Особливо цінними і обґрунтованими в праці є розділи починаючи від другого і кінчаючи шостим. Тут якнайповніше розроблена історія РУП.

Але разом з цим є й такі моменти в праці проф. О. Ю. Гермайзе, що їх варто було б трохи поширити. Так, на нашу думку, в монографії мало

¹⁾ „Літопис Революції“, 1925 р., кн. 2, с. 134.

присвячено місця таким представникам марксизму серед українського громадянства як М. Зібер та С. Подолинський. Цьому останньому автор приділив всього лише кілька рядків, тим часом Сергій Подолинський і як визначний марксист до того ж і як один з перших українських марксистів в подібного рода праці мав би зайняти більш поважне місце. Далі треба відзначити, що автор трохи замало зупиняється в праці на аналізі й оцінці робітничого руху. Правда, редакція партійного органу революційної української партії «Гасло» в ч. 12 за 1902 р. признавалася, що партія РУП мала «до певного степеня характер аграрно-соціалістичний». Отже виходить, що вся увага її мала б бути звернена на працю серед сільсько-господарського пролетаріату. В значній мірі, як це довів і автор праці, так воно й було, але в тому ж таки «Гаслі» знаходимо, що для революційної української партії близькі були інтереси й промислових робітників: «ми завше—пише редакція—обговорювали робітничий рух промислових робітників, як безпосереднє своє завдання, лічили що для цього вже чимало зроблено; але особливо обстоювали єдність справи робітників сільських і міських, заперечуючи між ним якусь неперехідну межу, або конечність обертанья одних у других». Правда, це питання, кажу, не залишається поза увагою автора: в своїй праці він підкреслює, що в міру вливання промислових робітників до лав революційної української партії, і марксизм еруптивів зростав, певнішав і ставав войовничішим.

Так само на нашу думку, варто було б поширити в монографії й моменти про селянські розрухи, виділивши їх хоча б в окремий розділ чи підрозділ і саме тому, що в селянських розрухах РУП вбачала свою революційну стихію, а в спролетаризованому селянстві ту основну соціальну базу, на яку могла вона спертися в своїй політичній діяльності.

Нарешті в розділі сьомому, де автор оповідає про розкол РУП, про утворення «Спілки» і «УСДРП», так само варто було б поширити деякі відомості хоча б, напр., про ідеологічну боротьбу «Спілки» із «УСДРП» тощо. Таке поширення особливо було б цінне, тим більше, що історія цих партій не має відповідної монографічної наукової літератури (коли не брати до уваги статтю А. Ріша про «Спілку» в «Літопису Революції» за 1925 р. часто з необірунтованими відомостями і численними фактичними помилками і яка через це саме не може цілком задовольнити дослідника).

Між дрібними зауваженнями можна було б підкреслити те, що в монографії не порівняно програми рупівців з поглядами інших політичних партій.

Стислий виклад деяких моментів в праці не зменшує її наукової вартості. І як ми вже й спочатку підкреслили праця проф. О. Ю. Гермайзе, в дуже цінна і заслуговує на якнайпильнішу увагу і з боку дослідника, і з боку читача.

Велику наукову вартість являє собою також і призирана автором агітаційна література, що вміщена в кінці книги як додаток.

Сильвестр Глушко.

В. Качинський, Селянський рух на Україні в роки 1905—7, ч. I, рік 1905, Харків, 1927, сс. 230.

Автор названої оце праці В. Качинський поставив своїм завданням дослідити не тільки самі селянські розрухи на Україні (власне різні форми їх), але й низку причин, що викликали їх. Без сумніву, проблема ця являється дуже інтересною, але й не менш складною. Адже ж Україна, що на її території автор досліджує селянські розрухи, в економічному відношенні не являє чогось цілого і абсолютно тотожного, навпаки, окремі її частини становлять часом зовсім відмінні одиниці. Так, лише

в сільсько-господарському відношенні вона поділяється на кілька окремих районів, які виразно відрізняються один від одного як природньо-географічними, так і економічними умовами життя. А все це разом взяте безперечно відбивалося і на різних формах господарства як поміщика, так і селянина, визначаючи за одно й суспільно-класові відносини. Отже всебічно з'ясувати причини селянських розрухів та властивості їх (розрухів) по окремих районах України, це значить детально вивчити умови економічного і перш за все сільсько-господарського життя в усіх районах, виявити господарські, а відтак і суспільно-класові взаємовідносини селян з поміщиками і, нарешті, порівняти і проаналізувати результати такого порайонного дослідження економічного і соціального життя України, визначивши особливості кожного району. Лише в такий спосіб можна виявити дійсні причини селянських розрухів і показати, чому саме для різних районів України властиві були й різні форми аграрних розрухів. Проблема ця, кажу, є досить складною, але для такої синтетичної праці, яку поставив перед собою В. Качинський, розв'язання її є конче потрібне. Бо не розв'язавши цієї основної передумови, — трудно зрозуміти її головне питання, а саме генезу, розвиток і інтенсивність аграрного руху в тому чи іншому місці, а також наявність численних форм, в які він виливався в різних українських губернях, а часом і повітах. З цього погляду треба мабуть підходити і до названої праці автора при її оцінці.

Передусім треба одзначити, що питання, яке поставив перед собою В. Качинський, в українській літературі ще мало розроблене. Маємо всього лише дві спеціальні праці (статті у «Вольно-економ. Обществ.» за 1908 р. і брошуру Мірзи-Авак'янц), які торкаються історії аграрних розрухів на території всієї України. Але обидві вони не вповні відповідають суворо-науковим вимогам: перша тому, що збудована майже виключно на дописах різного рода кореспондентів з України, здебільшого суб'єктивних, а часом і зовсім невірних, а друга тому, що автор її чомусь зігнувала весь архівний матеріал, обмежившись лише друкованою літературою та й то дуже неповною. Отже у своїй праці В. Качинський мусив прокладати нові стежки, а також вперше намічати й метод розроблення її. І дійсно, досліджуючи аграрні розрухи 1905 року на Україні, він виявив чималу обізнаність з літературою питання, вміння її опрацьовувати і використав для своєї роботи чималу кількість як друкованої літератури, так і архівного матеріалу.

Що ж до конструкції праці то В. Качинський цілком слушно спочатку зробив спробу виявити соціально-економічні і політично-правові причини розрухів і тільки після цього класифікував всі селянські хвилювання на Україні за їх формами, виразно підкресливши, що своєрідні економічні умови певного району здебільшого викликали там і відповідні до цього форми селянських розрухів. Всі ці моменти треба вважати за досягнення автора. Але поруч з такими позитивними рисами, не можна не одзначити і деяких недоліків і упущень в праці В. Качинського. Передусім треба одзначити, що чималою хибою в праці автора є те, що він не вібрав і не проаналізував як слід численної дуже цінної друкованої літератури про селянські розрухи на Україні розпорошеної по багатьох збірниках, журналах і різних періодичних виданнях. Досить сказати, що він майже цілком зігнував дуже цінний для такої праці газетний матеріал. Лише в кількох випадках користується він газетними відомостями та й то здебільшого не безпосередньо, а запозичає їх з праць інших авторів (напр., на с. 189 з праці Тріфільєва). Це ж саме треба сказати і щодо використання автором архівного матеріалу. В. Качинський користується ним не безпосередньо в архівах, а лише виписками з архівних матеріалів, що зберігаються в істпарті ЦК КШ(б)У, що їх надіслали сюди місцеві істпартвідділи (с. 5). Це чимала хиба автора, бо окрім того, що виписки

ті далеко не повні, складені здебільшого без відповідної для цього підготовки і часом не спеціалістами, вони містять часто ще й чимало помилок, особливо в іменах осіб, назвах сел і датах. Ці ж хиби і перш за все неповнота призираного матеріялу відбилися і в праці В. Качинського. В ній є напр., цілі повіти і навіть райони, про які автор зовсім не згадує, хоч добре відомо, що аграрні розрухи не тільки відбувалися там, а й набирали часом масових форм.

Хибою в праці автора є й те, що він не виділив в окремий вступний розділ літератури про селянські розрухи на Україні, не проаналізував її і не дав відповідної оцінки. А це конче треба було б зробити, бо все ж літератури такої нагромадилось уже досить багато хоча б і в формі порайонних дослідів.

Що ж до самого змісту праці В. Качинського, то вона виразно поділяється на дві частини. В першій (сс. 3—33) він подає соціально-економічні передумови, що спричинилися до аграрних розрухів на Україні, і в другій (сс. 33—230)—основні форми, в які вилилися всі оті селянські розрухи.

Ми вже спочатку підкреслили основні позиції, з яких, на нашу думку, треба було б виходити при дослідженні економічних передумов до селянських розрухів на Україні і вказали на потребу порайонного дослідження із застосуванням порівняльної методи. Але В. Качинський в своїй економічній частині не завжди йшов цим шляхом і в результаті допустився багатьох помилок і упущень. Так, оповідаючи, напр., про орендні взаємовідносини, він бере цілком ізольовано одну лише Херсонську губ. і наводить дані про зріст орендних цін на землю в губернії за останні роки перед революцією 1905 р. (с. 23), а в другому місці так само без ніякого звязку з даними інших губернь говорить про способи оплати оренди (з половини, за гроші, за відробітки на Полтавщині, с. 22). Наведені дані безперечно інтересні, але ж вони не являються характерними для всієї України, а також дуже мало або й зовсім нічого не говорять про орендні взаємовідносини, про цей дуже важливий чинник в установленні суспільно-класових відносин, по інших губернях України. Так само не застосовує автор порівняльної методи і при студіюванні багатьох інших економічних явищ. До того ж про деякі з них він майже нічого не говорить, а коли й зупиняється, то часто подає відомості лише для якоїсь одної губернії, як от про зріст продажних цін на землю лише на Полтавщині (с. 20). В звязку з цим і висновки від студій над економічним явищем в одній-двох губернях навряд чи можна завжди застосовувати для цілої України, як це не раз трапляється в праці автора.

Негативною рисою в книзі В. Качинського є також і те, що він при районізації України не дотримується якогось певного критерія. В одному місці в нього, напр., Харківська і Київська губернії фігурують в районі лісостепу (с. 27) і зачисляються до одної категорії, в другому Харківська губ. належить уже до Лівобережжя (с. 28), а Київська до Правобережжя (с. 18) і досліджується вже без всякого звязку. Це ж саме треба сказати і про Катеринославщину, що фігурує в праці автора то в південностеповому районі (с. 26), то в степовій смuzі (с. 73), то просто в Степовій Україні (с. 96). Така непослідовність в застосованні певного критерія при районізації України відбилася негативно і на самій праці. Передусім вона потягла за собою нечіткість в висновках, а потім, в звязку з дослідженням економіки України по губернях в ріжних комбінаціях, спричинилася до того, що деякі з них, як от Волинська губ., згадуються в економічній частині лише в двох-трьох місцях та й то побіжно, не кажучи вже про якийсь ґрунтований економічних причин селянського руху в них.

Так само до негативних рис в праці В. Качинського треба віднести

й те, що він часто своїх тверджень не обґрунтовує відповідними даними. Але скажемо конкретніше. «Безсумнівно, пише автор, що господарства, які мають до 5 десятин по таких губернях як Полтавська, Харківська, Київська, Подільська, треба залічити до групи малоземельних...» і далі «те саме треба сказати за господарства, що мають до 7 десятин, коли мова йде за такі губернії, як Катеринославська, Херсонська та Таврійська. По цих губернях, навіть той селянин, що мав у своїм користуванні 8—10 десятин, жив напівжебрачим життям» (с. 26). Не кажучи вже про те, що Чернігівщину і Волинь автор чомусь зовсім оминає, навіть і ці наведені нами твердження В. Качинського викликають сумнів. Не зрозуміло, чому саме селянин, скажемо південної Київщини, з наділом в 6 десятин на думку автора праці був ліпше матеріально забезпечений, аніж його сусіда з Катеринославщини з наділом в 8—10 десятин. До того ж дані статистики говорять як раз протилежне, а саме, що десятина землі давала чистого прибутку на Лівобережжі—7 карб. 92 коп., в південній Україні—7 карб. 50 коп., а на Правобережжі 7 карб. 38 коп. (Н. Мірза-Авак'янець, «Селянські розрухи на Україні в 1905—7 рр.», с. 13). Очевидна річ, що оце тільки що наведене нами проблематичне твердження автора є лише результат другої основної помилки в його праці. А полягає вона в тім, що автор поділяє селян на незаможників, середняків і селянську буржуазію цілком механічно лише за принципом забезпечення їх землею і зовсім ігнорує такі чинники як кількість родини, худоби, степінь оподаткування тощо, які так само в значній мірі впливають на бюджет селянського господарства. Це найбільша хиба в праці автора, бо при такому механічному розподілі селянства він не тільки не розсвітлив класової суті різних його категорій, але й залишив фактично нерозв'язаним питання: які ж кінець кінцем економічні групи селянства брали найактивнішу участь в селянських розрухах на Україні в революцію 1905 р.

Далі, говорячи про економічний стан селян з різними земельними наділами, автор чомусь зовсім зігнував так званих «городників» та селян безземельних, хоч вони являли собою основну масу сільсько-господарського пролетаріату і складали загалом досить поважну кількість на Україні. Так само й ролія їх в аграрних розрухах 1905 р. як також, до речі, і заробітчан цілком в праці не висвітлена, не зважаючи на те, що в багатьох місцевостях України ці категорії селян відігравали досить помітну ролю в аграрних розрухах. Все це в значній мірі пошкодило праці. Загалом кажучи в економічній частині автор зробив чимало упущень. Впливи фабрично-заводської й кустарної промисловости на стан селянського господарства, а також низка інших економічних чинників залишилися цілком поза увагою автора.

В другій частині своєї праці, як ми вже одмітили, автор подає основні форми селянських розрухів на Україні. В ній так само поруч з позитивними рисами (використання нових архівних матеріалів, цікава схема з погляду форм розвитку аграрних розрухів тощо) є й негативні. Найбільшою методологічною хибою в цій другій частині праці В. Качинського є те, що він цілком штучно відокремив селянські розрухи в 1905 році від подій в наступних роках.

Такий механічний поділ мало того, що не виправдує себе, ані з якого погляду (адже ж і сам автор не показує будь-якого інтервалу в процесі розвитку аграрного руху на грані 1905—1906 рр.), він спричинився ще й до неточних, а часом і помилкових узагальнень які поробив автор в багатьох місцях.

За ілюстрацію до цього може служити розділ 10-й, в якому автор дуже переоцінює ролю селянського союзу в аграрних розрухах в першу революцію і якимось зовсім не помічає гальмуючої ролі його, що так виразно кидається в вічі ще й у 1905 р., не кажучи вже про пізніші роки.

Що ж до самих селянських розрухів, то автор досліджує і систематизує їх лише за основними формами. Схема ця без сумніву інтересна, але має й свої негативні риси. Такі моменти як виникнення селянських розрухів, їх розвиток, інтенсивність і криза по окремих губернях при такій методі дослідження залишаються затушкованими і що-найменше розпошеними через усю працю. Всі ці властивості має й робота В. Качинського. Основним завданням цієї другої частини роботи автора є класифікація форм аграрних розрухів на Україні. Він нараховує таких форм щось з 10. Однак з класифікацією їх не завжди можна погодитися. Особливо це стосується того моменту, де автор говорить, що приговори доводиться розглядати як найпростішу форму селянського руху (с. 34). Кажучи так автор недооцінює того моменту, що вже самий факт складання такого приговору при тодішнім режимі являється яскравим політичним виступом організованого селянства і, з політичного погляду, безперечно він був більш дозрілим, ані ж, напр., якісь індивідуальні підпали поміщицьких будівель тощо.

Так само не можна погодитися з автором, що Степова Україна стояла на першому місці щодо «інтенсивності та розмаху погромного руху» (с. 96). В. Качинський на доказ цього наводить навіть дані, які свідчать, що в Херсонській губ. погромлено 25 економік, в Таврії—15 і в Катеринославській губ.—10 (Ibid). Однак, детальніші студії про погромний рух не то що на цілому Лівобережжі, а навіть і в одній Чернигівщині, наочно переконують, що лише ця одна і то за 2-3 тижні (від 22 жовтня до 12 листопада) дає більшу цифру погромів, не кажучи вже про інші губерні Лівобережжя, аніж навів їх автор для цілої Степової України.

Але не зважаючи на всі ці недоліки, а також поминаючи низку дрібніших упущень автора, треба визнати, що своєю працею В. Качинський в значній мірі прислужився до розвітлення проблеми аграрного руху на Україні. В своїй роботі він перш за все уложив інтересну схему дослідження цього питання, потім накреслив, хай і не повно, головні причини розрухів і врешті подав основні форми аграрних хвилювань, здебільшого обґрунтовані фактичним матеріалом. Ось в цьому й полягає основна позитивна риса в праці В. Качинського.

Сильвестр Глушко.

Науковий Збірник Ленінградського Товариства дослідників української історії, письменства та мови. I. У Києві, 1928, сс. 109.

В Ленінграді сливе з перших років існування цього міста була більш-менш значна українська колонія, яку складали переважно представники привілейованих верств: шляхетства, духовенства. Особливо багато Українців—урядовців, офіцерів, перекладачів ми бачимо від часів цариці Лизавети. В якому живому звязку знаходилися вони тоді, видно хоч би з «Дневника» Мик. Ханенка. Але тільки з кінцем XIX в. ми зустрічаємо в Ленінграді об'єднання культурної верстви Українців у формі окремого товариства. Нинішнє Товариство дослідників української історії, письменства та мови, існує з кінця 1921 р. Воно майже відразу розгорнуло енергійну діяльність, але свої звідомлення та доповіді мусіло друкувати в виданнях УАН, АН СРСР та ин. В 1927 р. Товариство вирішило заснувати свій власний орган, для чого й прохало у ГоловУкрНауки 900 карб. Але замість того, воно одержало підтримку від УАН: книжка, що я рецензую тут, вийшла, як черговий збірник її Істор.-Філ. Відділу.

Починається вона посмертною працею великого українського поета і вченого—Ів. Франка, і редакція не помилилася, сподіваючися, що вона буде окрасою Збірника. Ця праця, під заголовком: «Студії над українськими історичними народними піснями XV ст.» має дату 4—19 лютого 1915 р. і доповнює том перший «Студій» надрукований р. 1913: автор за тою ж метою розробляє кожну пісню щодо її форми й змісту, повного

й поправного тексту, часу появи й історичної ваги. Таким чином розроблено тут чотири пісні: 1) про битву в степу (1398), 2) про битву під Варною (1444), 3) про Коваленка (1452) і 4) про Стефана воеводу Волоського.

Крім Франкової, в збірнику маємо ще три історично-літературні статті: Ів. Фетісова—«Петро Скарга та Тарас Земка», І. Абрамова—«Зелений шум» М. О. Максимовича та Н. А. Некрасова», Вол. Данилова—«Українська переробка М. К. Садовського драми А. Ф. Пісемського, «Горькая Судьбина», та її цензурні наслідки». Абрамов правдоподібно припускає, що картину «Зеленого шуму» Некрасов намалював в 1863 р. під впливом Максимовичевого опису українського танка шум (1856). Ще цікавіша стаття Фетісова. Відомо, що Тарас Земка переклав на літературну українську мову синаксарні читання, що їх уміщено в київській Посній Тріоді 1627 р. «Послѣсловіе» до Тріоді пояснює, що ці читання взято з грецького. Акад. Перетц думає, що оригіналом для їх був старослов'янський текст XVI ст. Але наш автор знайшов ще одно джерело для тих синаксарів. За його думкою орижні вставки в текст київських синаксарів, а особливо синаксарів на неділю православія, запозичено із твору славнозвісного католицького провідника П. Скарги: „Roczne dzieje Koscielne“ Таке запозичення в Скарги православними письменниками ще раніш дослідив проф. Гудзій («Кіевскія Универс. Извѣстія», 1916, №№ 9—10 і окремо в розвідці: «Переводи Zuwołow świętych П. Скарги в Юго-Западной Руси»). Щодо Фетісова, то він доводить свою гадку через паралельне поставлення місць із Скарги та Земки. І «таке запозичення з католицького письменника» він визнає «за особливо цікаве з того погляду, що його зроблено підчас якнайгострішої полеміки проти католиків. Українські письменники XVII в. не гордували творами ворогів своїх...»

Мову репрезентовано в книжці одною лише статтею О. Бараннікова—«Про діалект циган Артемівської округи».

Історію—двома: Ів. Рибаківа—«Совісний суд на Україні» та Вол. Бочановського—«До історії українського театру в Петербурзі за 90-х років». Останнє—це, властиво калучи, живо написані спогади про вистави українських труп в Петербурзі, і не тільки за 90-ті роки, а і за 1886 і 1906 рр., і про ті вражіння, які вони викликали.

Крім позначених статей, в Науковому Збірнику є ще дві з історії матеріальної культури. Це М. Фріде—«Форма й орнамент посуду з Поділля» і О. Божкович—«Еволюція рільничого начиння на Кубані». Поява їх в книжці з'ясовується тим, що Товариство виділило з себе недавно Етнографічну Секцію, яка широко вже розвинула свою діяльність (протягом 1927 року відбулося 20 засідань з 23 доповідями, коли спільних зібрань було 16 з 37 доповідями).

Костянтин Харламович.

Сборник статей в честь академика Алексея Ивановича Соболевского, изданный ко дню 70-летия со дня его рождения Академиею Наук по почину его учеников под редакцією академика В. Н. Перетца, Ленинград, 1928, сс. VIII+507. («Сборник Отделения русского языка и словесности Академии Наук СССР», том CI, № 3. Статьи по славянской филологии и русской словесности).

Ювілейний збірник на пошану академика О. І. Соболевського містить у собі 109 наукових праць з галузи слов'янської філології. Щодо змісту їх можна систематизувати за такими групами:

а) Історія мови: Д. В. Бубрих, Праслав. гоко: лит. гап'ка; Л. А. Булаховский, О новоциркумфлексовой интонации в праславянском языке; Н. Ван-Вейк, О церк.-слав. предлоге **за** с родительным падежом; В. В. Виноградов, Заметки о лексике Жития Саввы Освящен-

ного; А. Н. Вознесенский, Из наблюдений над стилем М. Ю. Лермонтова; М. Г. Долобоко, Славянский суффикс *-i -t*; Н. Н. Дурново, Райградский Сборник (*Martyrologium Odonis*); Г. А. Ильинский, К истории носовых основ праславянского глагола; Е. Т. Карский, Из синтаксических наблюдений над языком Лаврентьевского списка летописи; Tadeusz Lehr-Splawiński, Kilka uwag o wspólności językowej praruskiej; Б. М. Ляпунов, Семья, сябр-шабёр; Kazimierz Nitsch, W sprawie „trzeciego ę“; С. П. Обнорский, „Беглое“ **в** в Супрасльской рукописи; М. Н. Петерсон, Конструкции с предлогом „из“ у Лермонтова; W. Porzeziński, Litewskie **a i e** pod akcentem; Jan M. Rozwadowski, Cimbrri-sjabri; Д. Н. Ушаков, Звук **г** фрикативный в русском литературном языке в настоящее время; И. А. Фалев, Заметки о „13 словах Григория Назианзина“, рукописи XI в.; В. И. Чернышев, Несколько словарных разысканий; Stanisław Szober, Postępowe upodobnienie spółgłosek pod względem dzwięczności w językach słowiańskich.

б) діалектологія: А. М. Бескровный, К вопросу о природе дифтонгической рефлекса **о** в переходных сев. украинских говорах Воронежской губ.; В. А. Богородицкий, Некоторые явления ассимиляции согласных в говоре дер. Белой; П. А. Бузук, К вопросу о составлении диалектологической карты белорусского языка; Б. Н. Вишневский, К топонимике Коми-Пермяцкого края (с 1 рис.); О. В. Воўк-Левановіч, Важнейшие рысы ў консонантізме дзярэўні Татаркавічы Бабруйскага вобласці; И. Г. Голанов, Несколько новых данных к вопросу о географическом распространении диссимильтивного аканья; А. Д. Григорьев, Образование и общее распределение русских старожильческих говоров Сибири; С. С. Дложевский, Де-що про природу речень типу „козаченька вбито“ української літературної мови; С. А. Еремин, О диалектической единице; I. Janów, Ze stosunków językowych małoprusko-rumuńskich; Н. М. Каринский, Паремейник 1271 г., как источник для истории Псковского письма и языка; А. И. Лященко, Украинский рукописный словарь 1835 г.; А. И. Мадуев, Из области топографической ономастики южного Поволжья; I. I. Огієнко, Український наголос в XVI віці; П. А. Расторгуев, К характеристике говора Стародубского полка в XVIII в.; Е. К. Тимченко, К вопросу о рефлексах праслав. ***е** в северно-украинских говорах; А. И. Томсон, О дифтонгизации **е, о** в украинском языке; Jan Czekanowski, Proba zastosowania metody ilościowej dla określenia stanowiska małopruszczyzny wśród języków słowiańskich.

в) Історія літератури: Д. И. Абрамович, Отрывок хроники Иоанна Малалы в Златоусте XII в.; В. П. Адріанова-Перетц, Юристические лечебники XVII в.; А. И. Алексеев, К истории слова «нигилизм»; А. В. Багрий, К вопросу о путях распространения легенд о мудром Соломоне; С. Д. Балухатный, К апокрифическому Деянию ап. Фомы; А. И. Белецкий, Из начальных лет литературной деятельности Симеона Полоцкого; Г. П. Бельченко, К вопросу о составе и редакциях сочинений Ивана Пересветова; В. Н. Бенешевич, Из истории переводной литературы в Новгороде конца XV столетия; М. С. Боровкова-Майкова, Протоколы Литературного Общества «Арзамас»; В. Ф. Боцяновский, Один из вещных символов у Гоголя; С. А. Бугославский, Литературная традиция в северо-восточной русской агиографии; В. В. Буш, К вопросу о Хождении Трифона Коробейникова; Б. В. Варнеке, Погодин и Островский; П. Г. Васенко, Забелинская редакция первых шести глав «Истории» Палицына; С. Г. Вилинский, Схематизм в творчестве М. Е. Салтыкова; Н. К. Гудзий, Заметка о Повести кн. Ив. Мих. Катыврева-Ростовского; Н. К. Козмин, Брюлов в гостях у Пушкина летом 1836 г.; К. А. Копержинский, «Лекции

словенские Златоустого отъ бесѣдъ евангельскихъ отъ иерея Наливайка выбраніе»; С. Ю. Кулаковский, Состав сказанія о чудесах иконы Богоматери Римлянины; В. В. Майков, Заметка о рукописи «Просветителя» Иосифа Волоцкого; А. И. Мален, Новые данные для биографии В. К. Тредьяковского; А. Ф. Малов, Послание об обретеніи мощей епископа Никиты; В. И. Маслов, К вопросу о первых переводах поэм Оссиана-Макферсона; С. И. Маслов, К истории изданий киевского «Синописа»; Е. М. Маслова, К истории анекдотической литературы XVIII в.; А. В. Михайлов, Заметки о времени происхожденія Учительного Евангелия Константина Болгарского; Б. Нейман, «Капитанская дочка» Пушкина и романы Вальтер-Скота; А. Б. Никольская, К вопросу о пейзаже в древнерусской литературе; А. С. Орлов, Хронограф и Повесть о Казанском царстве; В. Н. Перетц, «Слово о полку Игоревѣ» и исторические библейские книги; Ф. И. Покровский, Ярослав—«Осмомысл»; П. О. Потапов, К литературной истории Сказанія о 12 снахъ царя Шахаиши; В. Ф. Ржига, Повесть и песни о кн. Михаиле Скопине-Шуйском; М. Н. Розанов, Заметка о «Скупомъ рыцаре» Пушкина; С. П. Розанов, Народные заговоры в церковныхъ требникахъ; Е. А. Рыхлик, Опера Кишки-Згерского „Złota wolność czyli Alexander 1“; А. Д. Седельников, Книга «Рай» особый вид Златоустника; М. В. Сергиевский, К истории славяно-румынской письменности XVII в.; В. В. Сиповский, Русский исторический роман первой половины XIX ст.; М. Н. Сперанский, «Аристотелевы врата», и «Тайная тайныхъ»; В. И. Срезневский, И. И. Срезневский о Л. Н. Толстом; А. И. Степович, Ярослав Врхлицкий и русская литература; М. К. Тихомиров, К вопросу о выписи о второмъ бракѣ царя Василия III; Н. Л. Тулицкий, О тексте болгарской рукописи Публичной Библиотеки Ф. л. I. № 74; И. И. Фетисов, К литературной истории повести о мученике Исидоре Юрьевском; Н. Ф. Финдейзен, Два старейшихъ печатныхъ сборника народныхъ песенъ; В. Г. Чернобаев, К вопросу о судьбахъ восточной повести в Чехии и Польше; С. К. Шамбинаго, К вопросу о «генеалогической» поэзии; П. Н. Шеффер, Из заметок о Пушкине; В. Ф. Шишмарев, «Повесть славного Горгантуаса»; С. А. Щеглова, Декламация Симеона Полоцкого; Ю. А. Яворский, Легенда о происхожденіи повликиан.

г) Історія, етнографія, фольклор: А. А. Дмитриевский, Хожденіе патриарха Константинопольского на жребяти в неделю ваий в IX—X ст.; Д. К. Зеленин, Древнерусская братчина, какъ обрядовый праздникъ сбора урожая; А. И. Никифоров, К вопросу о морфологическомъ изученіи народной сказки; Н. Е. Ончуков, Три варианта песни о Кострюке; А. Л. Петров, Несколько замечаній о славянско-мадьярской этнографической границе XIX в.; А. М. Селищев, Заметки по этнографии и диалектологии Македонии; А. А. Спицын, Древности антов; Ф. И. Успенский, Балканский полуостровъ в XIII в.

г) Палеографія: П. В. Булычев, К палеографическому изученію Слова о полку Игореве; Н. Н. Зарубин, Книга каменная; М. Д. Приселков, Формат «Летописца» 1305 г.; П. К. Симони, Старинный трактат о письме заставокъ.

д) Історія мистецтва: Д. В. Айналов, Русское известіе о латинскомъ обрядѣ; М. К. Каргер, К вопросу об изображеніи Грозного на иконе «Церковь Воинствующая»; Н. П. Лихачев, Моливдовул с изображеніемъ Влахернитиссы (с 1 рис.); М. О. Макаренко, Молитовникъ великаго князя Володимира и Сулакадзевъ; А. И. Некрасов, О гербе суздальскихъ князей (с 2 рис.); Н. П. Сычев, На заре бытія Киево-Печерской обители¹⁾.

¹⁾ Праці акад. М. К. Нікольського (К вопросу о русскихъ письменахъ упоминаемыхъ в Житіи Константина Философа) та П. О. Лаврова (Евангеліе и псалтырь, „роуьськими“ (роушкими) письмены писанные, в Житіи Константина Философа), що були призначені до цього Збірника, надруковані в „Извест. по русск. яз. и слов.“ 1928, т. I, кн. 1, сс. 1—48.

Такий зміст цього коштовного збірника, що містить багато цікавого і рідноманітного наукового матеріалу. Розмір бібліографічних заміток не дозволяє докладно розглядати усі праці—ї ми зупинимось тільки на «українці».

Три статті торкаються Слова о полку Игоревім. Академик В. М. Перетц (сс. 10—14: Слово о полку Игореве и исторические библейские книги) наводить низку рівнобжних місць до окремих слів та виразів «Слова» з історичних книг Старого Завіту: книги Ісуса Навина, Судей, книг Царств і Есфир. «Мы, закінчує автор, далеки от мысли видеть в указанных случаях непосредственное заимствование или подражание автора «Слова» указанным книгам, но для нас несомненно, что этот автор в своем творчестве, как и летописец, шел в колею стилистических приемов, данных библейскими книгами, используя не только детали, но и крупные композиционные единицы, встречавшиеся в богатой и разнообразной библейской письменности». П. В. Буличев (сс. 179—181: К палеографическому изучению Слова о полку Игореве) виходячи з думки, що невиразні та незрозумілі місця у Слові можна з'ясувати не інакше, як шляхом палеографічним, дає декілька спостережень про найближчі завдання такого студювання і досліду нашої пам'ятки. Дослідникові здається «цілком досяжним» у сучасний момент визначення того, «в какой именно рукописи и где, в каких местах страниц были изъяны, не совпадают ли эти места с углами листов или с концами текста на оборотах листов»,—а це ймовірно допоможе реставрувати не тільки оригінал Мусін-Пушкінського рукопису, але й оригінал його оригіналу. У всякому разі буде видно, чи потрібні і можливі киньектури. Міркування П. В. Буличева, на жаль, дуже побіжні і не зовсім виразні. Будемо чекати розвитку їх та обґрунтування. Ф. І. Покровський (сс. 199—202: Ярослав—«Осомысл») у відомому епітетові Галицького князя Ярослава («Осомысл») бачить вказівку на вісім головних піклувань та думок Ярослава, як правителя. Він—1) «подперъ горы Угорския своими желѣзными плѣки», 2) «заступивъ королеви путь», 3) «затворивъ Дунаю ворота», 4) «меча бремени чрезъ облака», 5) «суды ряда до Дуная», 6) «грозы твоя по землямъ текуть», 7) «отворяеши Киеву врата», 8) «стрѣляеши съ отця злата стола салтани за землями».

Надзвичайно цікава розвідка проф. М. П. Сичева (сс. 289—294: На заре бытия Киево-Печерской обители) робить спробу з'ясувати джерела того місця «Слова о создании церкви Печерской» де оповідається про чудове випадання роси. Автор висловлює гіпотезу, що тут могла відбитися легенда про чудо св. Михайла у Колоссах-Хонех, а також перекази (норманські), що збереглися у коліні варяга Шимона („S. Michael in Periculo Maris abo S. M. in Monte Tumba“).

М. Макаренкові (сс. 484—91: Молитовник великого князя Володимира й Сулакадзев) на підставі рідних нових матеріалів, що переховуються в його збірці, пощастило установити, що загадкові приписи на так зв. «Молитовникові Володимира», рукопису XIV в. (що в сучасний момент є власністю о. Івана Теодоровича, архієпископа української церкви Американських Сполучених Штатів та Канади),—це є «продукція тридцятирічних трудів Олександра Сулакадзева», видатного аматора підробщика старовинних пам'яток письменства (помер 3.IX. 1830 р.). Таким чином про приписки на берегах аркушів рукопису треба забути, але щодо самого Молитовника, то треба побажати, щоб він був докладно досліджений фахівцями і виданий, як пам'ятка далекого минулого¹⁾.

¹⁾ Цьому рукописові присвячено статтю проф. І. Огієнка в „Старій Україні“ 1925 р., ч. V, сс. 81—87 („Найстарша пам'ятка Українського письменства в копії XIV віку“). Автор розвідки повірив в справжність приписок на берегах рукопису та в самому рукопису, обміркував їх і довів їх історичну правдоподібність...

О. І. Белецький (сс. 264—67: Из начальных лет литературной деятельности Симеона Полоцкого) знайомить нас із літературним гуртком полоцького Богоявленського монастира в XVII ст.: о. Філофей Утчицький, Ігнатій Ієвлевич та інші. Можна думати, що не тільки школа, де вчився Семен Полоцький, але й товариство, котре оточувало його у Полоцьку, мало вплив на нашого літературного діяча і дало йому зразки до наслідування.

Про Семена Полоцького є ще у Збірникові стаття С. О. Щеглової: Декламація Симеона Полоцкого (сс. 5—9). Автор досліджує так зв. декламацію Семена Полоцького на Різдво: «Стихи красогласныя на Рождество Христова, глаголемыя в церкви во славу Христа Бога» (рукоп. Моск. Синод. Бібл., XVII в. № 731). Ця декламація за своїм складом відрізняється від звичайного типу аналогічних творів, але відповідає всім правилам тогочасної поезики.

У статті С. І. Маслова (сс. 341—348: К истории изданий киевского Синописа») дано аналіз трьох видань Синописа, що датовані одним й тим же 1680-м роком. Далі автор торкається питання про текст пізніших передруків пам'ятки. К. О. Копержинський (сс. 381—385: Лекции словенские Златоустого отъ бесѣдъ евангельскихъ отъ иерея Наливайка выбраніе) спиняється на збірникові моральних сентенцій, складених з біблійних, святоотецьких та інші текстів-виразів відомим Острозьким і Дерманським діячем Дем'яном Наливайком (у рукоп. Моск. Румянц. Муз. № 2616, XVI в.). Розвідка А. Я. Лященка (сс. 110—114: Украинский рукописный словарь 1835 года) має завданням подати відомості про один з невідомих до цього часу рукописних словників (рукоп. Академії Наук СРСР): Словарь малороссийского наречия сравнительно с другими славянскими наречиями. Составлен... (імення складача не дописано). Значний обсяг Словника і деякі цікаві тлумачення окремих слів заслуговують на увагу. А. Я. Л. гадає, що це праця О. Л. Метлинського. Що до статтів лінгвістичного змісту то О. М. Бескровний (сс. 148—153: К вопросу о природе дифтонгического рефлекса о в переходных сев.-украинских говорах Воронежской губернии) полемізує з В. Ганцовим, котрий надрукував в «Записках Іст.-філ. від. В.У.А.Н.» за 1923 р. статтю: «Характеристика поліських дифтонгів і шляхи їх фонетичного розвитку. С. Дложевський (сс. 285—288: Де-що про природу речень типу «козаченька вбито» української літературної мови) досліджує походження одного з досить численних в сучасній українській літературній мові безособових речень. Є. Тимченко (сс. 476—478) торкається питання про рефлексі праслов. в північно-українських діалектах, а О. І. Томсон (сс. 318—322) — про дифтонгізацію *e o* в українській мові, І. І. Огієнко (сс. 444—451: Український наголос в XVI віці) робить аналіз наголосу стародрукованого Острозького Збірника 1588 р., а для порівняння бере московський наголос першодрукованого Апостола 1563 р. (по його львівському виданню 1574 р.). На думку автора, як це відомо вже з інших його праць, система наголосів—це міцний та виразний метод означення місця виходу стародрукованих книжок, а також вірний метод для означення національності акцентованих пам'яток.

Нарешті стаття Jan'a Czekanowsk'oro (сс. 367—370: Próba zastosowania metody ilościowej dla określenia stanowiska małopolszczyzny wśród języków słowiańskich) з приводу книги Смаль-Стоцького і Gartner'a „Grammatik der ruthenischen (ukrainischen) Sprache“. На погляд критика, poprawne stosowanie metody statystycznej nie prowadzi nas do żadnych fantastycznych wniosków, але щодо праці Смаль-Стоцького то вона дає „klasyczny przykład nadużycia statystyki“.

До збірника додано дві фотографічні картки О. І. Соболевського, але, на жаль, нема бібліографічного опису наукових праць ювілянта.

Дмитро Абрамович.

1. *Київський Окрстан та Окрстатбюро: Статистично-економічний довідник Київщини 1927—1928 рр.* Вид. «Економ. Вестника», К., 1928 р., сс. IX+459+64.

II. *Довідна книжка «Уся Київщина» на 1928 р. М. Київ та Київська округа.* Рік видання третій. К., 1928 р. Видання «Пролетарської Правди», сс. 16+605+XXIV.

З значним запізненням вийшли дві довідних книги за Київщину та Київ, що їх назви наведено вище. При різних завданнях та ріжній обробці матеріялу, розподіл останнього в обох виданнях подібний. В цілому, обидва видання охоплюють головні галузі господарського будівництва та життя Київщини й дають відповідь на запитання про територію, населення, народню освіту, охорону здоров'я, соціальне забезпечення, судові установи, комунальне й сільське господарство, промисли, працю, шляхи зв'язку, транспорт, торгівлю й кооперацію, фінанси й кредит. Якщо статистично-економічний довідник подає в своїх таблицях детальну картину динаміки життя, оскільки її можна висвітлити кількісно, числом, оскільки «Уся Київщина» доповнює, конкретизує цю картину, подаючи, відомості щодо організації суспільства та його праці, наводячи установи, їх призначення, особистий склад, адреси тощо. На жаль, ступінь довершеності обох видань далеко не рівний. Перше видання продовжує й удосконалює роботу попередніх статистичних довідників ГубСтатБюро Київщини. «Уся Київщина», щодо опрацювання матеріялу, далеко поступається перед колишніми довідниками видання «Скорої Помощі», наприклад, усі матеріяли довідника ОкрСтатБюро ретельно перевірені, так що можуть звільнити окремі установи від потреби самостійно переробляти відповіді на вміщені в довіднику теми. Вони подають не тільки освітлення фактичного стану, але й динаміку та перспективи культурно-господарського розвитку Київщини. Статистично-економічний довідник дає керівникам окремих галузів міського та округового господарства повне й точне уявлення про загальні умови їхньої роботи, допомагає ув'язати її з загальним господарським планом округи; визволяє їх від короткочасної обмеженості місцевих інтересів. Дані пристосовані до останнього розподілу Київської округи 1927-го року на 5 с.-госп. районів та 21 адміністративний район.

Крім господарників та адміністрації статистично-економічний довідник потрібний і для трудшкіл—для краєзнавчого вивчення свого району та своєї округи: він подає багато важливих відомостей, що можуть лягти підвалиною для дальшого, самостійного вивчення близького для учнів оточення та пристосовання себе до роботи серед нього. Дуже бажано було б бачити при довідникові карту округи з розподілом на господарські та адміністративні райони.

Просторіша довідна книга «Уся Київщина» являє собою грубий том великого формату, друкований переважно дрібним шрифтом, і подає багато потрібного для кожного громадянина в практичному життю довідного матеріялу. Шкода тільки, що на кожному кроці зустрічаються відомості не уважно перевірені, а все видання—не має точного плану та пильного редагування. Так, адресова частина книжки займає по-над 200 сс., але користи з неї небагато: тут надруковано адреси тільки тих мешканців Києва та околиць, які самі вмістили їх, а важливіших адрес осіб, що працюють в ріжних установах, тут не вміщено. Показчик домоуправління має ще більш випадковий характер, бо в ньому не всі, а тільки деякі домоуправління на деяких вулицях, а телефонів зазначено всього біля 200. До того, показчики складено дуже недбало, не додержуючись, як слід, алфавету. Читач може витратити чимало часу й не знайти бажаної адреси.

Впадає в око відсутність плановості, рівномірності в розподілі на

відділи та в повноті відомостей. Так, на освітню частину (навчальні заклади, наукові установи, музеї, будинки освіти, лекц.-експ. бюро, бібліотеки, театри, газети й журнали) присвячено 105 сс. тексту, з яких 56 сс. тільки на навчальні заклади, а на всі 13 видів великої промисловости Київщини—тільки 9 сс., цеб-то менше ніж на відділ: театри й видовища. Не дивно тому, що особистий склад трудшкіл м. Києва подається цілком з технічними робітниками, а за такі підприємства, як «Більшовик», «Ленкузня», Кабельний завод тощо—ледве згадується. А проте, й в окремих відділах повнота відомостей нерівна: наприклад, за найбільшу в Києві трудшколу № 6 говорить тільки, що в ній 28 груп, 38 учителів та 1236 учнів, а зав.—т. Ткаченко. Деякі установи пропущено (педаг. біологічна станція на Пріорці). Пропущено й низку видань, як от «Залиски І.Н.О», «Кінговець», «Стат.-екон. довідник Київщини», «Каменевець»... Трапляються й курйози: серед навчителів, що готують до вищих шкіл з усіх предметів, себ-то серед приватних репетиторів (с. 409) вміщено проф. І.Н.О. А. М. Астряба, декана І.Н.О. проф. М. Кравчука, проф. Куренського, проф. й акад. Д. А. Граве. До позаштатних професорів та викладачів І.Н.О. попали викладачі трудшколи № 33, тощо. Прізвища часто перекручено.

При новому виданню «Усієї Київщини» на 1929 р. редакції «Пролетарської Правди» треба поставитись уважніше до справи, щоб довідник її, який дає таку силу цінних відомостей й так потрібний, відповідав би своїому призначенню.

Адресовій частині книги треба надати довідкового, а не рекламного характеру, а до видання прикласти план Києва та мапу Київської Округи.

Павло Тимошок.

Х р о н і к а.

«Музей м. Києва». В листопаді м-ці 1927-го року при порядкуванні київських музеїв, на музейній нараді при уповноваженому УкрНауки було знято питання про утворення спеціального київського Муніципального Музею. Голова Всеукр. Археол. Комітету акад. Новицький подав навіть очерк плану такого музею. Для дальшого розроблення справа була передана акад. М. С. Грушевському, а він передав її на обговорення відповідній Комісії Порайонного Дослідження України,— а саме Комісії Києва та Правобережжя з підкомісією Старого Києва. В свою чергу ці комісії виділили певну спеціальну музейну нараду для розроблення проєктів «Музею міста Києва».

Справа почала інтенсивно посуватися наперед. 5 грудня було винесено на нараді такі принципиальні постанови: 1) Справа організації Музею справа негайна. 2) Музей має бути єдиний і мусить об'єднати збірки археологічні, історичні і експонати сучасного муніципального будівництва. 3) Для тимчасового розташування збірок що уже існують і збирання нових пожертв потрібне якесь приміщення негайно. Намічено такі будинки, які можна вжити для тимчасового розташування Музею: а) колишнього церковно-археологічного музею Духовної Академії, в) колишньої Київської Біржі, якщо це приміщення в близькому часі має звільнитися з-під Шкіртреста. Щодо концентрації наявних збірок пам'яток Старого Києва, було ухвалено клопотатися про передачу до Музею таких збірок київських пам'яток: 1) з музею ім. Шевченка, 2) збірки кол. Київського Університету, 3) Арсеналу й кол. Військового музею, 4) Межевого архіву, 5) Сільсько-господарського музею (експонати комунального будівництва й ин.).

Уповноважений УкрНауки звернувся з листом до голови наради акад. М. С. Грушевського; після цього погоджуючися з висновками наради про організацію цього музею, він запропонував перетворити цю нараду в постійну комісію, що й дійсно було переведено в початку 1928 р.

Запорукою реалізації плану Музею комісія вважала як найшвидче приймання певного будинку, де б можна було почати концентрацію експонатів. Але в цьому зустрілися різні труднощі. Будинок колишнього церковно-археологічного музею Духовної Академії виявився непридатним для Музею через свою вогкість, що зіпсувала би в перший же рік розташовані в ньому експонати. З іншими ж будинками справа ніяк не виходила і одержати якесь приміщення так і не пощастило.

Але Комісія, не вважаючи на брак певного будинку для Музею, все ж продовжувала енергійно працювати. Було складено план Музею, що мав складатися з трьох відділів, а саме: 1) Геологічно-археологічного (фізичне оточення людини і розвій людського життя на території міста Києва і його периферії, приблизно в радіусі 20—30 верстов), 2) Відділ історичного життя міста (з периферією) від IX віку до революції, 3) Відділ сучасного муніципального будівництва та його планів.

Було складено також кошториси Музею і подано УкрНауці з такою пояснюючою запискою акад. М. С. Грушевського:

«Київ культурний і історичний центр світового значіння, більше ніж який инший на цілій Українській Землі. Відповідно представити його довгу, різнородну, незвичайно цікаву і колоритну історію се обов'язок Української Рад. Республіки не тільки перед робітничо-селянськими масами, не тільки перед наростаючими пролетарськими і селянськими поколіннями—але й перед цілим культурним світом. Великий скарб довірений теперішнім ходом подій українському робітництву і селянству мусить бути ними виявлений. А виявлений він може бути не тільки до-

слідом і описом, але ще повніше, яскравіше, зрозуміліше для широких мас, для шкільної молоді, для екскурсантів робітників і селян—добре підбраною колекцією останків і реставрацій пам'яток київського життя—Музеєм міста Київ та його периферії.

«Досі сього нема, і не буде поки пам'ятники сеї території, предмети мистецтва, ремесла і побуту не будуть зібрані в спеціальнім «Музею міста Київ». Ті пам'ятки, що ілюструють се життя, тепер розкидані по різних колекціях і музеях міста Київ, України, Союзу і заграничних центрів; в кращім разі вони ілюструють там певні сторони історії України, чи Східної Європи, в гіршім разі виступають там просто як старовинні курйозні рідкості, а монументальна й побутова історія Київ як великого культурного огнища, що виразно кидає проміння людського розуму, творчого генія, організаційної ініціативи на великі простори Східної Європи—організував, творив, підіймав людські маси,—вона розпорошується, никне, перетворюється в порожні слова, не підперта ілюстрацією реальних пам'яток—свідків сього життя і творчости.

Обов'язок дати сю ілюстрацію лежить на київським самоврядуванні—з одної сторони, на Управлінню Науковими Установами України—з другої. Нинішній момент—пореволюційного відродження Київ дуже відповідний для сього. Пам'ятки минулого треба звязати з ілюстраціями його сучасного будівництва, з перспективами дальшого розвитку в ув'язці з соціалістичним будівництвом України і Союзу. Момент не тільки незвичайно відповідний, але навіть і особливо відповідний, котрого ніяк не можна упустити. Ще можна багато зібрати і охоронити від знищення, і не можна гаятися. Того чого не можна зібрати в оригіналах, можна буде згодом доповнити копіями, репродукціями, реставраціями, але дорогоцінний оригінальний матеріал не може лишитися в небезпеці знищення чи змарнування.

Проект кошториса, що його було подано з цією пояснюючою запискою перед новим бюджетовим роком, вносив всього 49.912 карб. річно. Задовольнити його мали почасти місцевий бюджет, почасти центральний, а саме: з бюджету НарКом-Освіти проєктувалося дістати оплату наукових штатів музею та науково-операційних, з місцевого бюджету—зарплатню технічного персоналу й господарські витрати. Але при цьому зазначалося, що коли буде важко виконати в цілому цей кошторис на 1928-1929 бюджетовий рік, то треба поки що зробити хоч дещо. Головне в першу чергу треба асигнувати кошти на інвентаризовання, упакування і перевіз річей,—а для цього треба поставити на платню хоч частину наукового й технічного персоналу, і асигнувати частину науково-операційних та господарських коштів (скорочений кошторис на перші 6 місяців, з мінімальними тратами, було подано також, він вносив лише 764 карб. місячно), а також знов таки—одвести відповідне приміщення, щоби збирання матеріалу могло початися негайно.

Але справа помешкання тимчасом не посунулася, хоча Народній Комісаріят Освіти на початку листопаду ухвалив, визнаючи за конче потрібне відкриття Муніципального Музею у Києві, звернутися з проханням до київського ОВК про приділення відповідного помешкання. ОВК признав неможливим дати таке приміщення до нового бюджетового року. Не вирішена й справа з коштами. Київський ОВК досі не ухвалив нічого на організацію цього Музею. Народній же Комісаріят Освіти, «не одмовляючися передбачити за своїм кошторисом у наступному році певну субсидію на організацію й утримання цього Музею», висловлював побажання, «щоб насамперед місцеві київські органи визнали за потрібне організувати цей Музей та забезпечити його відповідним приміщенням і асигнуваннями з місцевого бюджету» (лист від НКО, від 11/XII. 1928 р.).

Таким робом слово зістається за київським ОВК. Сподіваємось, що нова міська Рада, що розпочала свою діяльність сими днями, поставиться тепліше до сеї справи ніж попередня. Було б дуже жаль, якби така важлива справа, як організація «Музею м. Київ», потребу якого визнали відповідні органи, і після всіх попередніх заходів далі зіставалася в стані вичікування.

Останніми часами, з ініціативи члена Комісії В. Г. Кричевського один з його учеників, архітект-художник Кость Кунци приступив до вироблення плану спе-

діяльного будинку для Музею, маючи на увазі вказану йому КомунВідділом саднбу для цієї цілі, на розі вул. Революції і Садової. На засіданню Комісії Історії Київа 8/III план його був заслуханий і ґрунтовно обговорений в присутності таких спеціалістів, як акад. Грушевський, акад. Новицький, В. І. Щербина, проф. В. Г. Кричевський, проф. Ол. Грушевський, інспектор охорони пам'яток Ф. Л. Ернет та ин. Жвава дискусія, переведена в сій справі, свідчила про те як живо захоплює цей план всіх хто цікавиться минувиною і будучністю Київа. Але серед тих планів все таки першим кроком до здійснення зiстається відведення приміщення тимчасового і визначення хоч мінімального тимчасового персоналу для полагождення передвступних справ звязаних з реалізацією сього плану.

С. Ш.

В комісії старої історії України—доповідь О. М. Андріяшева: Хто такі були літописні болоховські князі? Так зване болоховське питання є одним з найтемніших та найзаплутаніших питань князівської доби історії України-Руси. Починаючи з Карамзина, дослідники цієї доби зупинялися на питанні про Болохово та пропонували свої міркування щодо розв'язання його, але жадна з тих спроб так чи инакше з'ясувати справу з Болоховською землею успіху не мала та не здобувала загального визнання, залишаючись дискусійною. В останні часи, подібно до інших питань старої української історії, питання болоховське лишалося поза увагою дослідників. Останнім хто піддав був ґрунтовній критиці старі гіпотези та висунув своє розуміння справи з Болоховською землею є акад. М. С. Грушевський (в Історії України-Руси). Після того в українській історіографії не з'являлося жадної праці, присвяченої Болохову. О. М. Андріяшев, спеціально займаючись питаннями реєстру діячів княжої доби історії України, перший порушив цю мовчанку в українській історіографії своєю доповіддю. Як зазначив сам доповідач, він мав на увазі з'ясувати лише питання про походження болоховських князів: питання про населення Болоховщини та про її ролу в татарську добу історії України він торкається лише остільки, оскільки це є потрібним для розв'язання основної теми про болоховських князів. Підходить він до виконання свого завдання з досить оригінального погляду. Вивчаючи відповідні відомості Галицько-Волинського літопису, він прийшов до переконання що з'ясувати питання, що його цікавить, можуть лише звістки літописні з рр. 1231—1241. Що торкається звісток з 1257—8 рр., то вони, на думку доповідача, не мають відношення до його теми, навпаки, вони лише затемнюють питання. Доповідач висловив гадку, що це, власне, й було головною причиною того, що питання про болоховських князів виявилось таким заплутаним. Болоховці 1257 р. то є вияв нового життя та устрою Київщини, що утворюється вже під впливом татарського панування, та між цими Болоховцями й населенням Болоховщини 1231—1241 рр. немає внутрішнього генетичного звязку, є це явища зовсім різні.

Що ж до основної теми про походження болоховських князів, то для розв'язання цього питання доповідач притягнув відомості літопису про морганітичні шлюби серед членів Рюрикової династії: далі, на підставі відомостей про бояр, що мали княжі наймення, він виявив у складі вищого боярства наявність осіб—близьких родичів князів—правителів. Підкресливши далі занепад авторитету княжого ймення в Галицькім Князівстві в першій пол. XIII в., він робить висновок, що особи, яких літопис зве болоховськими князями, були галицькими боярами, родичами княжого дому Рюриковичів по жіночій лінії—ці бояри, підчас непорядків перших десятиліть князювання Данила, захопили частину Болохова по горішньому бігові рр. Случи та Буга й «вокняжились тут». Таке розв'язання питання знаходиться, на думку автора, в повній згоді зі всіма відомостями літопису про болоховських князів.

В цікавій, що широко розгорнулася, дискусії брали участь акад. М. С. Грушевський, проф. О. С. Грушевський, В. І. Щербина, М. М. Ткаченко, С. В. Шамрай та инші. Присутні де в чому заперечували твердження автора, нагадували про необхідність притягнути ширший матеріал, хочби навіть і з пізніших часів, що

допоміг би висвітлити це питання. В останньому слові акад. М. С. Грушевський, подавши низку істотних доповнень та поправок до тверджень автора, підкреслив всю цікавість й цінність доповіді, зазначивши, що вона після доволітньої перерви знову фіксує увагу на цьому темному місці української історії.

М. К.

У Всесоюзній Академії Наук. Звідомлення акад. М. Грушевського¹⁾. В зв'язку з поділом Академії СРСР не на три, як давніше, а на два тільки відділи, із збільшенням майже удвоє числа академіків, спільне зібрання і відділи Акад. Н. СРСР приступили цього року до реконструкції організації наукової праці та збирання наукових установ Академії в більш наукові організації (т. зв., «укрупнення»). В нарадах у сій справі щодо соціально-історичних і філологічних установ довелося мені взяти діяльну участь підчас останньої, квітневої сесії і про се я хочу дещо розповісти в нинішній доповіді.

«Відділ гуманітарних наук», як він тепер зветься, з початку поділено на чотири групи, або «розряди»:

соціально-економічний,
історичний,
європейських мов і літератур,
сходознавства.

Одначе в першій же засіданні «групи економіки і соціології», куди зачислено акад. Рязанова, Кржижановського, Маслова, Бухарина, Солнцева та з природників прилучилися Комаров і Ферсман, а з істориків Тарле,—висловлялися сумніви, чи де краще прилучити сю групу до історичної, маючи на увазі мале число активних економістів-соціологів (з лєнінградських був на місці тільки наш товариш С. Ів. Солнцев, і часами йому доводилося представляти всю групу в одній своїй особі)—й беручи на увагу тісний зв'язок сих предметів з історичними. В засіданню групи 22 квітня (в котрім я також взяв участь—уже перед тим включений до неї, на моє бажання)—брали участь Москвичі—М. Мик. Покровський, Деборин і Лукин (Рязанов не прибув за недугою, а Кржижановського обовязки голови Госплана занадто міцно взагалі привязують до Москви), і се питання поставлене було знову. Заразом, що правда, піднесено було гадку про потребу збільшити число катедр сеї групи. Так, з огляду на проєкт заснування Демографічного Інституту акад. Солнцев вказав як на передумову—потребу катедри статистики, і на пропозицію акад. Покровського спільне зібрання Академії ухвалило клопотатися про заснування сеї катедри—як виімку, бо взагалі рішено цього року не підіймати клопотань про ніякі нові катедри з огляду на недавнє велике поповнення Академії. Виімки зроблено тільки для катедри геофізики й статистики, на дальші часи відложено катедру етнографії, дійсно необхідну для сеї групи, бо з нею зв'язані як раз етнографічні установи Академії—Музей Антропології і Етнографії і Комісія вивчення племенного складу Союзу (більше ніяких академічних установ з групою і не зв'язано). Так само справу катедри права, необхідність котрої підносив в приватних розмовах академік Покровський, відложено на пізніше.

Але незалежно від сих плянів, економісти зістались при тій же гадці, що з огляду на тісний зв'язок економічних і історичних дисциплін треба соц.-економ. групу приєднати до історичної. Се питання було потім поставлене на історичній групі і тут також не стрілося з ніякими запереченнями. Подано його до відома засіданню гуманістичного відділу—але остаточна справа мусить іще перейти через організаційну комісію. Одначе позитивне розв'язання цього питання не викликає ніяких сумнівів, очевидно обидві групи об'єднуються в єдину соціально-історичну групу, що має репрезентувати ту соціальну базу, на якій виростає і розвивається словесна творчість, представлена обома філологічними відділами—європейським і азійським. Гуманітарний відділ таким чином мав би складатися з трьох розрядів (сеї термін—розряд, висунений організаційною комісією, мабуть буде прий-

¹⁾ У скороченні се звідомлення було зачитане акад. М. Грушевським у засіданні Ради Всеукр. Академії Наук 13 травня с. р.

нятий): розряд соціально-історичний, розряд мов і літератур європейських (або в короткості—русько-європейський, я далі поясню сю термінологію) і розряд сходознавства. В історичнім розряді зарисовують три секції:

Соціально-економічна, що обіймає круг від загальної методології її (акад. Деборин) й історії соціальних доктрин (акад. Соліцев і Рязанов) через історію господарства (акад. Маслов) до історії соціального устрою (акад. Бухарин) й історію ідеології (тут відчувається отсей брак катедр історії права, морали й релігій) до етнографічної й статистичної статистики.

Друга секція—історії народів СРСР.

Третя секція—всесвітньої історії.

Я ближче займаюсь другою секцією, котрої організація мене безпосередньо займала.

Коли я запитав, до якої катедри мене вибрано, я побачив, що се справа не вияснена, бо нові академіки вибирались не на певні означені катедри, а з орієнтуванням на групи дисциплін, зазначені вище. Акад. Покровський пояснив, що се катедра «історії народів СРСР—того, що колись називалось історією Росії». Я супроти того зазначив, що на мою гадку треба було б організувати при ній якусь установу, яка б служила звязком між тою роботою над історією України, яка ведеться в рядах Укр. Академії і роботою сеї групи катедр історії народів СРСР. Взірць у мене вже був—в інституті мов і літератур української і білоруської, що обговорювався в розряді європейських мов і літератур, але я ще не важився конкретизувати сього плану. Але другого дня, коли в засіданню відділу гуманістичних наук зайшла мова про обсадження катедри покійного М. М. Богословського, що помер в суботу 20 квітня, той же акад. М. М. Покровський виступив з гадкою, що після того, як у склад відділу введено представника української історіографії, годилось би отсю опорожнену катедру обсадити представником історіографії білоруської. Тоді я постановив розвинути свою гадку—в формі організації інститута української історії в секції народів СРСР—зложеної з серії науково-дослідчих інститутів, присвячених історії народів СРСР. Історія Росії представлена тепер—по смерті М. М. Богословського чотирма академіками—Платоновим, Лихачевим, Покровським і Любавським. На засіданні історичної групи 21 квітня акад. Платонов поставив проєкт перетворення Археографічної Комісії, в котрій він президує, на інститут допоміжних історичних наук—джерелознавства, археографії, дипломатики, історичної географії тощо, і гадка ся була прийнята симпатично. В таким разі потрібен був би інститут, присвячений руській історії, інститут історії української і інститут історії білоруської. Для Кавказа єсть історично-археологічний кавказький інститут, під проводом акад. Марра: в дальшій пляні його треба було б розгорнути в інститут присвячений історії Грузії, Арменії і Азербейджана з Туркменістаном і Узбекистаном. В сій площині я й поставив в спільнім зібранню Академії 24 квітня свою пропозицію, в характері попередньої заяви, заловідаючи проведенням сього плану через відповідні інстанції: я проєктував заснування «Інституту української історії» в складі ученого секретаря і одного наукового співробітника для першого часу. Як завдання сього Інституту я зазначив: увязку або координування дослідчої праці Української Академії із роботою Всесоюзної в сфері історії України і Росії і розроблення того багатющого матеріалу для історії України, який міститься в бібліотеках і архівосховищах РСФРР. На черговий том видань, який мені, як членові, належить в плянові видань 1929/30 року, в розмірі 10 до 12 аркушів, я зголосив інформаційний матеріал на теми: досягнення української історіографії в попередніх часах і історіографічна робота останніх літ—власне в цілях координації і пляновости роботи академії. Пропозиція моя в справі Інституту була прийнята прихильно. Перед внесенням я вияснив свої погляди на організацію історичного розряду і секції історії народів СРСР акад. Платонову (голови історичної групи), Покровському і Соліцеву (голови соц.-економічн. групи) і стрів їх повне спочуття, тільки акад. Покровський попередив мене, що в р. 1929/30 всі проєктовані гуманістичні інституты не будуть фінансовані—в першій черзі стоять установи господарчого характеру.

В спільнім зібранні з приводу моєї пропозиції була винесена така резолюція: «Просить акад. М. С. Грушевського представити мотивованну записку, после чего и дать этому делу установленное движение». Я семи днями таку мотивовану записку вислав, і не сумніваюсь, що вона знайде сприятливе відношення, але ж супроти зробленої остороги здійснення сього інституту не можна сподіватися скорше як років за два. До того часу, очевидно, з'явиться в складі історичної секції представник білоруської історіографії, і ті катедри, з котрими звязані будуть інститути руської, української і білоруської історії, застабілізуються як катедри великоруської, української й білоруської історії, вийшовши з теперішнього аморфного характеру «катедр історії народів СРСР». Так собі уявляю майбутню структуру, що тепер тільки починається.

Одночасно, як я згадав, аналогічна дискусія проходила в розряді мов і літератур. В організаційній комісії були висловлені побажання «укрупнення» доволі численних установ сього розряду з одної сторони, з другої сторони—надання відповідного місця українській і білоруській мові й літературі, в давнішній схемі установ зовсім незначним. З сього приводу відбулось засідання 19 квітня, в котрім і я брав участь. В звязку з порушеними питаннями встала справа спадщини старого «отделения русского языка и литературы». Стара Петербурзька Академія, як відомо, історично зложилася з петровської «де съане академії», для наук математично-природничих, і пізнішої «Російської Академії», що в 1840-х роках стала «вторым отделением» об'єднаної Академії, і до них додано ще «третій відділ»—наук історично-філологічних, де головне місце займали класична філологія і сходинство. На практиці сей третій відділ становив додаток до першого, фізично-математичного, і Академія розкладалася на дві частини—загальну (I і III відділ) і спеціальну—русської філології (II відділ). Коли в 1890-х рр. виник проєкт відділу красної літератури, на практиці результат сих плянів був такий, що для красної літератури організовано категорію почесних академіків, а призначені для неї гроші пішли на збільшення відділу рус. язика і словесности, що при сім, крім помноження числа катедр рус. язика і літератур дістав ряд катедр загальніших: руської і всесвітньої історії, всесвітньої літератури, візантології й мистецтва—в ролі помічних студій для дослідження звязків і впливів на літературу великоруську з боку візантійської та західно-європейської літератури й культури. Таким чином поруч розряду загального (I і III від.) утворився сильний і багатолюдний відділ спеціальний, з широкою програмою дисциплін орієнтованих на головне завдання—висвітлення культурної еволюції великоруського народу. З ініціативи пок. Шахматова були введені два спеціалісти від української й білоруської словесности: В. М. Перетц і Е. Ф. Карський, теж в такій помічній ролі супроти головного завдання—словесности великоруської. Коли переведено поділ Академії на два тільки відділи—фізично-математичний і гуманітарний, з бувшого III відділу ще прилучилося кілька катедр—як класичної філології і візантології. При великім сьогорічнім поповненню прибуло ще кілька спеціалістів від історії літератури. Супроти того повстало питання—чи в дальшій організації належить орієнтуватись на колишнє «отделение рус. язика и словесности» і лишити далі в центрі «русский язык и словесность» в старім розумінню,—чи треба розсувати рами ширше і трактувати сей «рус. язык и словесность» як складову частину ширшого пляну—індоєвропейської філології, чи західно європейських літератур.

Розв'язання сього питання утрудняла основна помилка, допущена при перейменуванню старої російської Академії, на Академію Союзу Радянських Соціалістичних Республік. При сім перейменуванню з складу старої Академії не було вилучено те, що й далі, поруч Академії Всесоюзної, мало б зістатись Академією Російською. Тим часом такий академічний центр Російської Рад. Федеративної Соц. Республіки, присвячений передусім дослідю Великоруського народу, й інших народностей, які залюднюють сю республіку, необхідно мусів лишитись. Тепер, коли поруч Української Академії з'явилась Білоруська, в короткім часі мабуть з'явиться Закавказька, відсутність Академії РСФРР при плянуванні

наукової роботи у всесоюзних розмірах відчувається на кожному кроці дуже сильно і вносить певне замішання в сі пляни. Бажання розгорнути відповідно ті студії, які повинні були б—по аналогії Академії української і білоруської—бути уділом російської Академії, можуть відсунути на другий плян всесоюзні завдання Академії СРСР. Перспективи ж розвою сих завдань викликають побоювання у представників великоруських студій, що ці студії не будуть достатньо обслуговуватись, коли в центрі перспектив стануть всесоюзні завдання. Так от і в дебатах над завданнями «європейського розряду мов і літератур» виразно зазначилися дві течії, що ставлять ділему: Чи триматись лінії старого «отделения рус. языка и словесности», трактуючи всі інші дисципліни, як допоміжні — українську й білоруську мову й літературу, славістику, візантистику і т. д. Або вважати ці дисципліни і студії за самостійні завдання розряду — завдання самі в собі. Сильно відізналися в тім впливи самої термінології—особливо що до місця й ролі студій українських і білоруських. В старій офіційній термінології українська і білоруська мови вважалися «руськими нареччями», і «руское» означало заразом і великоруське і східне-слов'янське; під «слов'янознавством» розуміли все, що не входило в поняття «русской» мови і літератури, і українське та білоруське сюди не включалось. Пережитки сеї термінології, доволі таки плутаної, дають себе відчувати й тепер. Справа утруднялась тим, що академіки Великороси не бажали прийняти ні терміну «східне-слов'янські» для означення великор. + укр. + білорус., ні терміну «великоруське» в приложенню до їх власної мови і літератури, а обстоюють в обох розуміннях термін «русский». Тим часом уживання його одночасно в обох значіннях неможливе: воно і в давніших часах давало привід до різних політичних надуживань і в теперішніх обставинах могло б дати привід до таких підозрінь. Річ ясна, що східне-слов'янську групу можна називати руською тільки в тім разі, коли великоруське називається великоруським, а не руським. Коли ж руське значить великоруське, тоді Україні і Білоруси не Руські, тому що вони не Великороси. Тим часом в академічних кругах пішло гасло: «Не відмовляйтесь від свого імені», руського себто—не приймати ні «великоруського» ні «східне-слов'янського» терміну. Так «русский» термін з своїм подвійним значінням раптом виріс на шляху плянування і викликав немалі труднощі. Поділ розряду плянувався в такій схемі: секція руська, з підсекціями українською і білоруською; секція слов'янська; секція західно-європейська. Але в останній дискусії, дуже довгій і многосторонній, кінець кінцем з повною прихильністю були прийняті мої завваження, що се може виглядати як консервація старих великодержавних тенденцій, і більшість прийняла мою пропозицію в такім разі перенести українське і білоруське в категорію «інших слов'янських мов і літератур», і прийнято таку схему:

Секція руського язика и літератури—в ній намічаються три науково-дослідчі інститути: рус. мови, старої руської літератури, нової рус. літератури;

секція слов'янських мов і літератур з двома інститутами: а) української і білоруської мови і літератури, б) західних і полудневих слов'янських мов і літератур;

секція всесвітня (зах.-європейська).

Більшістю членів при тім для всього розряду прийнято назву «русько-європейського», щоб підчеркнути ту особливу увагу, яку в сім розряді має присвячуватись рус. язикові і літературі (за недостаткою окремої Російської Академії). Против сього трудно було щось сказати. Загалом же я мушу підчеркнути, що як в сій дискусії, так і в інших випадках не відчувалось ніяких ворожих чи неприхильних українському чи білоруському рухові нот. Навпаки, підчеркувалось, що сі питання термінології чи схематики ніскільки не зачіпають права української чи білоруської народности на самостійний розвиток. Взагалі моя присутність служила приводом свідчити спеціальну увагу до Української Академії Наук, її діяльності і поваги. Коли в Спільнім Зібранні від Історичного розряду доповіджено справу розпочати в Криму розкопок готських похоронів і проєктовано їх продовження Академією СРСР і Академією історії матеріальної

культури спільно з германськими археол. установами і я поставив пропозицію, щоб до цього діла притягнуто також Укр. Академію, спеціально—її Археологічний Комітет, з огляду на вагу і значіння Готів в історії України, ся пропозиція була з повною готовністю прийнята. Взагалі бажаність живої участі академіків-Українців в роботі Всесоюзної Академії підчеркувалось на кожному кроці, і лишається тільки пожалкувати, що трудна і довга їзда з Києва до Ленінграда не дає київським членам можливости зчаста їздити на академічні засідання.

Про потребу утворення Інституту Української Історії в складі Академії Наук С.Р.С.Р. (Доповідна записка академіка М. С. Грушевського). З того часу, як колишній Російській Академії надано наймення та значіння Академії СРСР, сей всесоюзний характер її диктує між иншим потребу представництва в ній поруч з історіографією російською (великоруською) також історіографії інших важливіших народностей Союзу, в першу чергу історіографії української, що має довгу й славу історію в минулому та дуже великий розвиток тепер.

Залишаючись в межах останнього століття ми бачимо як низка видатних українських істориків—як Максимович, Костомаров, Куліш, Антонович, Лазаревський, Ор. Левицький, деякими своїми працями, писаними російською мовою, фіксували увагу російської науки на різних моментах минулого України, впливали на методологію, на напрямок та провідні течії серед російських дослідників, тоді як інші їхні праці не притягали уваги та залишалися по-за полем їх зору, не вважаючи на те, що писані були вони російською мовою та видавалися в Росії.

Далі, з 1890-х рр. починаючи, разом із зростанням національної свідомости та збільшенням вимог щодо повноти національної культури, українська історіографія починає все більше переходити на свою рідну мову і в залежності від тодішніх цензурних умов на довгі роки переносить свій центр за кордон, до Львова, де протягом 40 років виходить 150 томів історично-філологічних «Записок Наукового Товариства ім. Шевченка», що містять чимало цінних дослідів, та не менша кількість окремих томів та серій матеріалів і дослідів з історії, етнології, етнографії, історії літератури тощо. В 1907 р., після того, як революція знесла цензурні обмеження української мови, на львівський вірзечі утворилося «Українське Наукове Товариство» в Києві і почало видання розвідок українською мовою, а в 1918 р. утворилася Українська Академія Наук й розпочала свою працю, підготовлену згаданими науковими організаціями. Головним чином, дякуючи їм, маємо ми тепер вже кілька сот томів наукової української літератури на історично-філологічні теми, але наслідки тої надзвичайно поважної роботи все більше лишаються поза межами зору російських дослідників та взагалі осіб, що цікавляться історичними питаннями. Сталось се з одного боку в наслідок непривичаєности до української мови та невеликого поширення українських видань поза межами України, з другого боку—тому, що інтереси російської історичної науки все більше й більше зосереджувалися навколо питань власне великоросійської історії, отож заглиблюючись в них російські дослідники все менше мали змоги уділяти уваги питанням, не звязаним з нею безпосередньо. Одночасно з сим відчувалася і все менша зацікавленість українських дослідників моментами взаємни української та великоросійської історії — не через якінебудь тенденції, наявність котрих я рішуче б відкинув, але наслідком потреби зосередити всю увагу на складних та не досить досліджених явищах свого минулого. Так поступово відходять й відокремлюються взаємно сі історичні дослідження (історіографія великоросійська та українська), на обопільну некористь, і сю невигоду варт було б своєчасно паралізувати такими установами, як проєктований Інститут Української Історії в складі Історичного Розряду Академії Наук СРСР, подібно тому, як проєктується Інститут Української та Білоруської Мови в Літературному Розряді.

Низка вдячних та невідкладних завдань стоїть перед Інститутом Української Історії, роблячи його бажаним та необхідним.

Так найперше — потрібна взаємна інформація — про досягнення української

історіографії—для російської наукової публіки та про досягнення великоруської історіографії—для публіки української.

Далі—бібліографія української історії—особливо обслідування матеріалу російських періодичних видань, щоб скорше сю бібліографію можна було здійснити.

Видання історичних джерел, потрібних однаково для історії української та російської.

Реєстрація актового, історично-літературного, картографічного та художнього матеріалу, істотно важливого для української історіографії, що зберігається в архівосховищах, бібліотеках та музеях РСФРР.

Ці матеріали надзвичайно багаті й різноманітні, особливо в сховищах Ленінграду й Москви. Дослідження їх шляхом відряджень з українських наукових центрів буде посуватися дуже повільно. Робота проектового Інституту щодо їх реєстрації, попереднього дослідження та наукового вивчення була б особливо цінним і вдячним завданням в інтересах української історіографії.

Тому я прошу утворити в складі Ак. Наук СРСР Інститут Української Історії під моїм керівництвом, по змозі з бюджетового 1929/30 року, коли ж це виявиться неможливим, то з 1930/31 року, в складі двох наукових сил на перший час, себто вченого секретаря та наукового співробітника другого розряду: до них у наступному бюджетовому році варто було б додати наукового співробітника першого розряду, з асигнуванням науково-операційних коштів на перший рік в розмірі одної тисячі карб. з надбавками в 20% в наступних роках та на наукові відрядження (для поїздок до сховищ й інших міст СРСР) в розмірі 900 крб. на рік, та виділити для занять невелике приміщення.

3 травня 1929 року.

На засіданні Відділу Гуманітарних Наук (ОГН) Академії СРСР 14 травня з цього приводу було зачитано таку виписку з протоколу «засідання групи істориків» того ж дня: «Доложена записка академіка М. С. Грушевського «О необходимости основания Института Украинской Истории в составе АН СССР». Постановлено: Признавая желательным основание Института Украинской Истории в составе АН СССР, окончательное решение вопроса отложить до осени 1929 года, до разрешения вопроса об организации при АН СССР Института Западно-Европейской Истории». Відділ Гум. Наук постановив: «Соглашаясь с постановлением группы, просить представить в ОГН полный текст записки академика М. С. Грушевского».

Видання творів проф. В. Антоновича. Питання про видання повного зібрання творів цього визначного українського вченого, історика, археолога, етнографа, громадського діяча вже давно стояло на порядку денному. Ще за життя Володимира Антоновича був накреслений план видання, але він до кінця не був здійснений. Вийшов лише I том («Монографіи по истории Западной и Юго-Западной России», К., 1885), далі були тоді плани видати том про козацьчину, далі про селян, промисловість, чари, про околичну шляхту та розвідки з археології.

Вдруге повстало це питання незабаром після смерті В. Антоновича. Було утворено окремий комітет у складі М. Грушевського, К. М. Мельник-Антонович, В. Данилевича, В. Щербаківського, М. Василенка. З цього приводу було переведено чималу підготовчу роботу, але війна перешкодила зреалізувати видання творів.

Втретє це питання виникло швидко після революції 1917 р. Після утворення Української Академії Наук було висунуто питання про потребу видання творів визначних українських письменників та наукових робітників. В 1919 р. було навіть складено умову з Державним Видавництвом України про виготовання до друку творів Шевченка, Франка, Антоновича, Драгоманова, але обставини того часу не дозволили взятися за це видання і ця справа була відкладена на деякий час.

В 1928 р. з нагоди 20 роковин із дня смерті В. Антоновича, Історична Секція Академії Наук організувала низку засідань, присвячених його пам'яті. Було також

улаштовано виставку його творів та листування. Це знов відновило старе питання про потребу повного зібрання творів Володимира Антоновича. Новозаснована Комісія Української Історіографії в низці засідань розробила план видання. За ухвалою I відділу ВУАН, має розпочатися в цьому році видання повного зібрання творів В. Антоновича. Цього року друкуватиметься I том. Сюди, за пляном, що його ухвалила Комісія Історіографії, увійдуть автобіографічні писання, публіцистичні твори (в тому числі і поетичні твори), потім біографічний начерк та покажчик праць В. Антоновича та про В. Антоновича. Разом цей том має складатися з 18—20 аркушів тексту та 10 фотографій. В наступні томи творів Володимира Антоновича мають увійти його праці з історії козаччини, гайдамаччини, з історії суспільних відносин, студії з давньої історії України, історичної географії, історії колонізації, економіки та етнографії. Окремий том мають складати його розвідки з історіографії, джерелознавства, критичні статті та рецензії. До останніх томів увійдуть його численні студії з археології. За пляном Комісії Історіографії в ці томи мають увійти курси літографірованих лекцій, які читав Володимир Антонович в київському університеті та на жіночих курсах. Всього, за пляном видання, намічено 8—9 томів, які має бути закінчено до 100 роковин з дня народження Володимира Антоновича (1934 р.). Опрацювання матеріалів для видання та догляд за виданням доручено членам Історичної Секції при Українській Аадемії Наук К. М. Мельник-Антонович, М. М. Ткаченкові та В. Д. Юркевичеві.

М. Т.

Нові палеолітичні знахідки в Галичині. До недавнього часу найстарші археологічні знахідки в Галичині відношено до епохи неоліту, що полишила тут незвичайно багаті останки (більш 200 стоянок). Палеоліт в Галичині не був відомий зовсім, так само як на всій Українській території аж по Київ на сході. Щойно останні роки виявили, що палеолітична культура не тільки існувала в Галицькій землі, але й мала доволі велике поширення. Вся заслуга відкриття галицького палеоліту належить Юрієві Полянському, учителеві гімназії і кустосові природописного музею Наукового Товариства ім. Шевченка у Львові. Полянський—спеціаліст-геолог—досліджував галицьке Поділля й сумежні околиці та серед геологічних пошукувань потрапив в різних місцях на останки культур з доби палеоліту.

У звідомленні Ю. Полянського «Нові археологічні знахідки з Галичини» (Записки Наук. Т-ва ім. Шевченка т. 149, 1928 р., виказано отсі палеолітичні стоянки:

1) Бережани, три палеолітичні стоянки. 2) Глиняни (див. вище). 3) Голігради, пов. Заліщики, на полях «Вигошів», «Богородиця», «Серебрія» і «Над Дятлем» на поверхні діловіяльних рінищ численні сліди палеолітичних крем'яньських робітень. 4) Довге, пов. Товмач, дві оріняцькі стоянки. 5) Залізці Старі, пов. Броди, у глинищах палеолітичні кремені. 6) Заліщики, в цегельні бар. Тарнау, в лесі кістки діловіяльних ссавців, лупані в спосіб характеристичний для доби молодшого палеоліту. 7) Звенигород, пов. Бібрка, пізнопалеолітичні кременні вироби. 8) Касперівці, пов. Заліщики. 9) Лисичники, пов. Заліщики, в присілку Вовчків, в лесі над р. Серетом багата оріняцька стоянка. 10) Мар'ямпіль, пов. Станиславів, оріняцькі стоянки. 11) Новосілка Костюкова, пов. Заліщики, стоянка описана у Збірнику Математично-Природописної Секції Наук. Тов. ім. Шевченка, т. XXV. 12) Почапи, пов. Золочів, трикременні пластини, може з кіщевого палеоліту. 13) Рожнів, пов. Товмач, три оріняцькі стоянки. 14) Стриганці, пов. Товмач, лесова оріняцька стоянка. 15) Янів, пов. Терехівля, сліди палеоліту в лесах.

У найновіших звідомленнях Матем.-Природ. Секції Наук. Т-ва ім. Шевченка (Sitzungsberichte випуск VIII і IX, 1928 р.). Юрій Полянський дає доповідь про дальші відкриті ним палеолітичні стоянки: 16) Налуже, пов. Тернопіль, в молодшому лесі оріняцькі кременні. 17) Петриків, пов. Тернопіль, в цегельні у молодшому лесі, знищена оріняцька стоянка. 18) Залізці, пов. Зборів, в лесі при березі

ставу оріяньські кремінні. 19) Буківна, пов. Товмач, стоянка «Під Зарубом» і «Дуброва», оріяньські вироби.—Нові стоянки відкрито також біля давніших в Маріанполі та Рожневі.

Ю. Полянський приготував про свої палеолітичні знахідки окрему працю.

Галицькі відкриття палеоліту повинні б заохотити геологів та археологів правобережної України до нових пошукувань за палеолітом,—певно існують стоянки на Поділлі й Волині, що творили посередині ланки між Галичиною та Київщиною і Чернігівщиною.

І. К—ч.

Криза польоністики. В часописі «Ruch Literacki» уміщено замітку Piszczkowsk'ogo, Kruzys polonistyki. В цій замітці автор трактує питання кризи польоністики спеціально в літературознавстві.

За причини кризи він вважає, на перший погляд відрадне явище, але при близькому ознайомленні—негативне—це надзвичайно великий вплив студентів до університету. Негативний момент у цьому той, що такий вплив викликається не чистим інтересом до науки,—але модою на вивчення польської мови й літератури, яка запанувала зараз в Польщі. Наслідком такого напливу, являється перевантаження професорів викладами, і неможливість віддатися цілком науковій роботі. Приміщення також не розраховані на таку велику кількість слухачів і тому відчувається брак лабораторій, бракує спокою, нарешті часу, без чого наукова праця немислима. І тому університет, який до цього часу був науковим центром—ступнево губить це значіння. Окрім цього великий попит на учителів польоністів дає змогу студентам не кінчати своєї освіти й одержувати посади гімназіяльних учителів без достатньої кваліфікації.

З огляду на вичислені причини, автор пропонує подумати про розвантаження вищих шкіл, залишивши в них тільки елементи, що дійсно прагнуть до науки і відділивши підготовку до наукової праці, від підготовки до педагогічної діяльності.

Але крім цих чисто зовнішніх моментів відчувається також криза в методології. Не почувається єдиної правильної лінії в методології польоністики. Методологічний фундамент, збудований під впливом позитивізму, захитався ще з початків 20 сторіччя і реформатські тенденції ще перед війною були помітні в літературознавчих дослідках, але все ж не досить уваги звернено польськими вченими на розвиток антипозитивістичної методології, напр., в Німеччині, що могло б оздоровити деякі моменти в польських дослідках, припинити напр., занадто велике захоплення біографічними працями й мікроскопічною філологічною аналізою, які не можуть привести до наукової синтези.

Небезпечні тенденції нової течії з їх нахилом до апіоризмів та узагальненнями розрахованими на ефект, легковаженням доктринами та педантизмом. Така течія ще більш небезпечна ніж стара позитивістична. Тому кінець кінцем на погляд автора і до методологічної концепції німецьких вчених треба ставитись обережно і критично, бо рештки позитивізму навіть в своїх крайніх проявах менш шкідливі ніж непевна вартість нового напрямку.

В кінченому ж рахунку, на гадку автора, у польоністики повинна з'явитися своя власна метода, оперта на дослід своїх власних літературознавчих праць.

М. Ж.

Sommaire.

P. Klepatsky, Mémoires inconnues sur la guerre du Nord	3
A. Riabinin-Sklarevsky, Dans la Sitch Dannubienne	7
J. Myronets, A. Chychatsky-Illitch „A propos du style romantique ukrainien	35
J. Rybakov, Les „narodniki“ ukrainiens au bague de Kara en Sibérie	43
M. Markovsky, Les premiers essais littéraires de V. Vynnytchenko	77

Matériaux pour servir à l'histoire sociale et littéraire ukrainienne au XIX et au début du XX s.

Notes pour la biographie de M. Maksymovytsch: 1) Les papiers du grand père et du père, *par M. Horban* (p. 89). 2) Maksymovytsch professeur à l'université de Kiev, *par V. Danilov* (p. 92). Lettres de A. Roussov à J. Polonsky à propos de l'édition de Prague du „Kobzar“ de Chevchenko, *par Th. Savtchenko* (p. 95). Les Enigmes de L. Hlibiv, *par B. Scheveliv* (p. 100). Le tchumack J. Kolomyets, *par S. Yakymovytsch* (p. 105). D. Syharevytsch, à propos du cinquantenaire de sa mort, *par A. Syniavsky* (p. 120). La correspondance de Y. Yastrebov (p. 124).

Bibliographie critique (p. 164—174).

Chronique. Le musée de la ville de Kiev, *par S. Ch.* (p. 164). A la commission d'histoire ancienne d'Ukraine (conférence de A. Andriachev sur le problème de Bolochovo), *par M. K.* (p. 166). L'Académie des sciences de l'USSR, *compt rendu de M. Hruchevsky* sur l'institut d'histoire ukrainienne à l'Académie de Leningrad (p. 167). L'édition nouvelle des oeuvres de V. Antonovytsch, *par J. T.* (p. 172). L'époque paléolithique en Galicie, *par J. K.* (p. 173). La crise dans les études polonaises, *par M. J.* (p. 174).

Поправки: в кн. 6 „України“ за 1928 рік в статті М. Марковського—До студій над творчістю М. Коцюбинського—треба виправити на с. 39, 5 рядок тексту з гори так: після слів „(„Україна“, 1928 р. кн.)“ вставити речення—„детально розглянуто повість Коцюбинського „Fata morgana“ і...“. На тій же сторінці скрізь замість Якубський треба читати Якубовський. В змісті кн. 3 „України“ за 1928 р. замість Янчевський треба читати Якубський.

У цій кн. „України“ на с. 140 треба викреслити абзац від слів „Знаменита корняківська вежа...“.

ЗМІСТ.

РОЗВІДКИ Й ЗАМІТКИ.

Павло Клепацький, Невідомий український мемуар з часів Шведчини	3
Олександр Рябінін-Склярєвський, З життя Задунайської Січі	7
Іван Миронець, Ол. Вас. Шишацький—Ілліч (до характеристики укр. романтичного стилю — з нагоди 70-ліття з дня смерті Ол. Вас. Шишацького — Ілліча)	35
Іван Рибаків, Українці-народники 70—80-х років на Карійській каторзі та на засланні в Сибіру	43
Михайло Марковський, Перші літературні кроки В. Винниченка,	77
МАТЕРІЯЛИ З ГРОМАДСЬКОГО І ЛІТЕРАТУРНОГО ЖИТТЯ УКРАЇНИ XIX І ПОЧАТКУ XX СТ.	
До біографії Мих. Ол. Максимовича — в 125 річницю його уродин:	
1. Папери діда та батька М. О. М-ча, <i>подав Микола Горбань</i>	89
2. М. О. Максимович на київській кафедрі, <i>подав Володимир Данилов</i>	92
Листування О. О. Русова з Я. П. Полонським в справі споминів про Шевченка для празького видання „Кобзаря“, <i>подав Федір Савченко</i>	95
Загадки Глібова (кілька заміток до історії його творчості), <i>подав Борис Шевелів</i>	100
Чумаки Іван Коломієць, <i>подав Сергій Якимович</i>	105
Дмитро Сигаревич (з нагоди п'ятнадцятиріччя його смерті, 2. VII. 1868 р.— 23. III. 1914 р.), <i>подав Антін Синявський</i>	120
З листування В. М. Ястребова	124
КРИТИКА, ЗВІДОМЛЕННЯ, ОБГОВОРЕННЯ:	
<i>Г. Соколов</i> : History of the Byzantine Empire by A. A. Vasiliev, v. 1, 1928	126
<i>Його-ж</i> : Ф. И. Успенский, История Византийской Империи, т. II, ч. I, 1927	128
<i>С. Гавеський</i> : д-р С. Перфецький, Перемишльський літописний кодекс першої редакції в складі хроніки Яна Длугоша, 1928	131
<i>Д. Абрамович</i> : Slowo o wyprawie Igora, przełożył I. Tuwim, wstępem i objaśnieniami zaopatrzył A. Brückner, 1928	134
✓ <i>Я. Гордіньський</i> : Karol Badecki, Literatura mieszczkańska w Polsce XVII wieku, 1925.	135
<i>М. Петровський</i> : 1. В. Руднев, Фінансовий стан Гетьманщини за Петра I, 1926. 2. В. Барвінський, До питання про індукту та евекту в Гетьманщині, 1927. 3. В. Романовський, До історії бюджетового права Гетьманщини за Кирила Розумовського, 1927.	138
<i>В. Січинський</i> : Ф. Ернст, 1. Київська архітектура XVII в., 1926, 2. „Мазенин будинок“ у Чернігові, 1928.	139
<i>Його-ж</i> : 1. Ксилографюри Чернігівського Держ. Музею, 1925. 2. Ксилографічні дошки Лаврського Музею, в. I, 1927	142
<i>С. Таранушенко</i> : К. Кржемінський, Стінні розписи на Уманщині, 1927.	145
<i>С. Гавеський</i> : М. Марковський, Найдавніший список „Енеїди“ І. П. Котляревського, 1927.	146
<i>К. Копержисинський</i> : П. Филипович, З новітнього українського письменства, 1929.	148
<i>С. Глушко</i> : О. Гермайзе, Нариси з історії революційного руху на Україні, т. I, 1926.	150
<i>Його-ж</i> : В. Качинський, Селянський рух на Україні в р.р. 1905—7, ч. I, 1927.	152
<i>К. Харламович</i> : Науковий Збірник Ленінградського Товариства дослідників української історії письменства та мови, I, 1928.	156
<i>Д. Абрамович</i> : Сборник статей в честь акад. А. И. Соболевского, 1928	157
<i>П. Тимошок</i> : 1. Київський Округлан та Окрестатбюро: Статистично-економічний довідник Київщини 1927—1928 рр. 2. Довідна книжка „Уся Київщина“ на 1928 р.	162
ХРОНІКА:	
Музей м. Київ, <i>подав С. Ш.</i>	164
В Комісії Старої Історії України (доповідь О. М. Андріяшева: Хто такі були літописні болоховські князі), <i>подав М. К.</i>	166
✓ У Всесоюзній Академії Наук, звідомлення акад. М. Грушевського	167
✓ Про потребу утворення Інституту Української Історії в складі Академії Наук СРСР, доповідна запис акад. М. Грушевського	171
✓ Видання творів проф. В. Антоновича, <i>подав М. Т.</i>	172
✓ Нові палеолітичні знахідки в Галичині, <i>подав І. К—ч.</i>	173
Криза польоністики, <i>подала М. Ж.</i>	174

